

आवधिक जिल्ला विकास योजना तर्जुमाएम्बेन्डी निर्देशिका (चौथो मंस्करण, २०७२)

नेपाल सरकार

संघीय मानिला तथा स्थानीय विकास मञ्चालय
सिंहदरबार, काठमाण्डौ

नेपाल सरकार

संघीय मानिला तथा स्थानीय विकास मञ्चालय
सिंहदरबार, काठमाण्डौ

आवधिक जिल्ला विकास योजना
तर्जुमासम्बन्धी निर्देशिका
(चौथो संस्करण, २०७२)

खण्ड १

र

खण्ड २

नेपाल सरकार
संघीय मामिला तथा स्थानीय विकास मन्त्रालय
सिंहदरवार, काठमाण्डौ

भूमिका

स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन, २०५५ ले प्रत्येक जिल्ला विकास समितिले जिल्ला विकासका समग्र पक्षहरूलाई समेटी आवधिक जिल्ला विकास योजना तर्जुमा गर्नुपर्ने र त्यसैका आधारमा वार्षिक बजेट तथा कार्यक्रम तर्जुमा गरी संचालन गर्नुपर्ने कानूनी व्यवस्था गरेको छ। ऐनको यस प्रावधानलाई कार्यरूपमा उतार्न जिल्लामा कार्यरत विकासका सम्पूर्ण सरोकारवालाहरू (Stakeholders) लाई आवश्यक सहयोग पुगोस् र सबै जिल्लाहरूको आवधिक योजनाहरूमा एकरूपता आओस् भन्ने उद्देश्यले यो निर्देशिका तयार गरी लागू गरिएको छ।

यो निर्देशिका राष्ट्रिय योजना आयोगद्वारा २०५८ सालमा दोस्रो संस्करणका रूपमा तयार गरिएको थियो। मुलुकमा सामाजिक राजनीतिक परिवेशमा भएको परिवर्तनलाई दृष्टिगत गरी संघीय मामिला तथा स्थानीय विकास मन्त्रालयको अगुवाईमा २०६६ सालमा यसलाई अद्यावधिक गरिएको थियो। विगतमा आवधिक जिल्ला विकास योजना तर्जुमा प्रक्रियाहरू सञ्चालनबाट प्राप्त सिकाई, जिल्ला विकास समितिमा जनप्रतिनिधिहरू नभएको अवस्था र विकास प्रक्रियामा नयाँ अवधारणाहरू तथा सवालहरू सिर्जना भएको अवस्थामा यसलाई पुनः अद्यावधिक गरी राष्ट्रिय योजना आयोगद्वारा मिति २०७२ आष्विन १९ मा सहमति समेत प्राप्त भएको छ।

यस निर्देशिकाले दीर्घकालीन सोच राखी आवधिक जिल्ला विकास योजना तर्जुमा गर्न र सो को कार्यान्वयनद्वारा जिल्लाले समृद्धि हासिल गर्न सहयोग पुरनुका साथै तथ्यांक एवं सूचनामा आधारित सहभागितामूलक योजना तर्जुमा प्रक्रियालाई संस्थागत गर्नमा समेत टेवा पुर्याउने अपेक्षा गरिएको छ। यस अनुरूप तयार हुने विभिन्न जिल्लाहरूको आवधिक जिल्ला विकास योजनाहरूले स्थानीयस्तरको विकासको दृष्टिकोण र आयाम स्पष्ट रूपमा प्रस्तुत गर्ने हुनाले जिल्ला भित्रका नगरपालिका र गाउँ विकास समितिहरूले पनि आ-आफ्नो क्षेत्रको आवधिक विकास योजना तर्जुमा गर्नको लागि उत्प्रेरणा जगाउन समेत यो निर्देशिका उपयोगी हुने विश्वास गरिएको छ। यसबाट राष्ट्रियस्तरमा योजना तर्जुमा गर्नमा समेत सहयोग पुग्न जानेछ।

फागुन २०७२

संघीय मामिला तथा स्थानीय विकास मन्त्रालय
सिंहदरवार, काठमाण्डौ

विषय सूची

खण्ड १

परिचय (Introduction)

१.१	भूमिका	१
१.२	निर्देशिकाको औचित्य र उद्देश्यहरू	१
१.३	निर्देशिका परिमार्जन गर्ने क्रममा अपनाइएका विधि र तौरतरिकाहरू	२
१.४	आजिवियो तर्जुमा निर्देशिका तयारी गर्दा अवलम्बन गरिएका आधारभूत कुराहरू	२
१.५	निर्देशिकाका प्रयोगकर्ताहरू	३
१.६	निर्देशिकामा समावेश गरिएका विषयवस्तु र यसको प्रयोग गर्ने तरिका	३
१.७	आजिवियोका सिकाईका पक्षहरू (उपलब्धी तथा सिकाई	५

आवधिक जिल्ला विकास योजना

२.१	परिभाषा	७
२.२	आजिवियो तर्जुमासम्बन्धी नीतिगत र कानूनी व्यवस्थाहरू	७
२.३	आजिवियोको प्रकृति र यसले समेट्ने क्षेत्रहरू	९
२.४	आवधिक जिल्ला विकास योजनाका सीमाहरू	११
२.५	राष्ट्रिय, विषयगत योजना र अन्य योजनासँगको सम्बन्ध, समन्वय र सम्मीलन	१२
२.६	आवधिक जिल्ला विकास योजनाका मुख्य मुख्य विषयवस्तु र प्रस्तुतिको ढाँचा	१३

आवधिक जिल्ला विकास योजना तर्जुमा प्रक्रिया

३.१	भूमिका	१५
३.२	आजिवियो तर्जुमाका महत्वपूर्ण पक्षहरू	१६
३.३	आजिवियो तर्जुमाका चरणहरू	१७

जिल्ला वस्तुस्थिति विश्लेषण

४.१	भूमिका	१९
४.२	पूर्वतयारी कार्यशाला गोष्ठी	२१
४.३	तथ्यांक संकलन तथा विश्लेषण	२१
४.४	जिल्ला वस्तुस्थिति विश्लेषणमा समावेश हुने विषयहरूको रूपरेखा	२३
४.५	जिल्लाको समस्या तथा सम्भावना विश्लेषण तथा विगत आजिवियो समिक्षा कार्यशाला गोष्ठी	६२
४.६	जिल्ला वस्तु स्थिति चित्रण दस्तावेज प्रकाशन	६२

खण्ड २

१ परिचय

१.१ पृष्ठभूमि	६३
१.२ निर्देशिकाको उद्देश्यहरू	६४
१.३ राष्ट्रिय ,विषयगत योजना र अन्य योजाना संग सम्बन्ध	६४
१.४. आवधिक योजना तर्जुमामा अपनाइएको विधि	६५

२ योजना तथा कार्यक्रम तयारी

२.१ भूमिका	६६
२.२ आवधिक योजना तर्जुमाका आधारहरू	६६
२.३ विगतका प्रयास र उपलब्धिहरू	६६
२.४ SWOT को विश्लेषण	६७
२.५ समस्याहरूको विश्लेषण	६७
२.६ विकास योजना ध्यान दिनु पर्ने महत्वपूर्ण कुराहरू	६८
२.७ जिल्ला विकासको दीर्घकालीन सोच निर्धारण	७१
२.८ नतिजामुखी योजना (Result Based Planning)	७२
२.९ परिवर्तनको सिद्धान्त (Theory of Change)	७२
२.१० जिल्ला विकासको समष्टिगत लक्ष्य, उद्देश्यहरू तथा रणनीति निर्धारण	७३
२.११ तर्कपूर्ण योजना पद्धतिको खाका (Logical Framework)	७४
२.१२ जिल्ला विकासका विषयगत उद्देश्यहरू तथा प्राथमिकता निर्धारण	७६
२.१३ आर्थिक विकास क्षेत्र	७७
२.१४ सामाजिक विकास	७८
२.१५ वन तथा वातावरणीय विकास	७८
२.१६ पूर्वाधार विकास	७८
२.१७ संस्थागत विकास	७९
२.१८ सूचकहरूको निर्धारण	७९
२.१९ प्रमाणित गर्ने आधारहरूको पहिचान (Means of Verification)	८०
२.२० जोखिम पक्षहरूको पहिचान	८१
२.२१ सहभागितात्मक योजना तर्जुमा कार्यशाला गोष्टीको आयोजना	८२

३. प्राथमिकता क्षेत्र प्रमुख कार्यक्रम, तथा रणनीतिक कार्यान्वयन योजना	८३
३.१ आयोजना तथा कार्यक्रमको प्राथमिकताक्रम निर्धारण	८३
३.२ कार्यक्रम र आयोजनाहरूको वर्गीकरण (Ranking of the Project)	८५
३.३ प्रमुख कार्यक्रम छनौट तथा बजेट व्यवस्था	८७
४ सँगठनात्मक संरचना र विकास व्यवस्थापन	८८
४.१ जिम्मेवारी तालिका	८८
५ अनुगमन तथा मूल्यांकन पद्धति	९९
५.१ मध्यावधि र अन्तिम मूल्यांकन	९३
६ आजिवियोको स्वीकृति तथा प्रकाशन	९३
६.१ आजिवियोको कार्यान्वयनको व्यवस्था	९३
६.२ वार्षिक लगानी कार्यक्रम	९४

अनुसूचीहरू

अनुसूची - १	आवधिक जिल्ला विकास योजनाको विषय सूची	१
अनुसूची - २	सहभागितामूलक पूर्व योजना तयारी कार्यशाला गोष्ठी, गोष्ठी नं. १	८
अनुसूची - ३	आवश्यक पर्ने तथ्याकं तथा सूचनाहरूको सूची	११
अनुसूची - ४	जिल्लाको तुलनात्मक स्थिति (नमूना)	२३
अनुसूची - ५ क	वित्तीय विश्लेषण तालिका (क) (विगत ३ आ.व.)	२४
अनुसूची - ५ ख	वित्तीय विश्लेषण तालिका (ख) जिल्लामा प्राप्त हुने विकास बजेटको हकमा विस्तृत विवरण	२५
अनुसूची - ५ ग	स्रोत परिचालन तालिका (ग) स्थानीय निकायको विस्तृत विवरण	२६
अनुसूची - ६	जिल्लाको आर्थिक स्रोतको विवरण तथा प्रक्षेपण	२७
अनुसूची - ७	गैरसरकारी संस्था सम्बन्धी विवरण	२८
अनुसूची - ८	लैंगिक विश्लेषणका लागि केही मार्गदर्शनहरू	२९
अनुसूची - ९	जिल्लाको समस्या र सम्भावना विश्लेषण तथा जिल्ला विकासको लक्ष्य निर्धारण कार्यशाला गोष्ठी, गोष्ठी नं. २	३२
अनुसूची - १०	आवधिक जिल्ला विकास योजना लेखनको लागि नमूना विषय सूची	३६
अनुसूची - ११	समष्टिगत तर्कबद्ध खाका (Logical Framework)	४२
अनुसूची - १२ क	क्षेत्रगत/विषयगत तर्कबद्ध खाँका (Logical Framework)	४३
अनुसूची - १२ ख	प्रमुख कार्यक्रम तथा आयोजनाहरू	४४

खण्ड १

परिचय (Introduction)

१.१ भूमिका

मुलुकको शासकीय पद्धति संघीय संरचनामा गई नसकेको अवस्थामा स्थानीय स्तरमा नेतृत्वको विकास गर्दै स्थानीय विकासको आधारलाई सुदृढ गर्दै लैजानु अहिलेको आवश्यकता हो । यसका साथै प्रत्येक जिल्ला विकास समितिले आफ्नो जिल्लाको विकासका लागि दीर्घकालीन सोचका आधारमा आवधिक र वार्षिक विकास योजना तर्जुमा गरी कार्यान्वयन गर्नुपर्ने तथा आवधिक योजना कम्तिमा ५ वर्षको हुनुपर्ने व्यवस्था स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन, २०५५ तथा नियमावली, २०५६ ले गरेको छ । स्पष्ट कानूनी व्यवस्थाका आधारमा हालसम्म जिल्लास्तरमा समग्रतामा आधारित भई आवधिक योजना तर्जुमाको कार्य विगत केही वर्षहरूदेखि हुदै आएको छ । यसै सिलसिलामा तत्कालिन जिल्ला विकास समितिका निर्वाचित जनप्रतिनिधिहरूको कार्यकालमा अधिकाशं जिल्लाहरूको आवधिक जिल्ला विकास योजनाको तर्जुमा भई कार्यान्वयनमा ल्याईएको र केही जिल्लाहरूले सो को मध्यावधि तथा अन्तिम मूल्यांकन समेत गरिसकेका छन् । साथै आगामी दिनहरूमा आजिवियो तर्जुमालाई निरन्तरता दिई अझ बढी संस्थागत गर्नुपर्ने आवश्यकता देखिन्छ ।

१.२ निर्देशिकाको औचित्य र उद्देश्यहरू

स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन तथा नियमावलीले गरेको कानूनी व्यवस्था अनुरूप आवधिक जिल्ला विकास योजनामा समावेश हुनुपर्ने विषयवस्तुहरू स्पष्ट गर्ने र योजना तर्जुमा प्रक्रियामा एकरूपता ल्याउने हेतुले यो निर्देशिका तयार गरिएको हो । यस निर्देशिकाका विशेष उद्देश्यहरू देहाय बमोजिम रहेका छन् ।

१. जिल्लास्तरमा आवधिक योजना तर्जुमा गर्ने सन्दर्भमा स्पष्टता ल्याउने ।
२. आवधिक योजना तर्जुमामा स्थानीय क्षमता अभिवृद्धि गरी बाह्य निर्भरता कम गर्दै स्थानीय सीप र साधनको उपयोग गरी जिल्ला विकास योजना तर्जुमा गर्न सहयोग पुऱ्याउने ।
३. आवधिक योजना तर्जुमा प्रक्रिया र यसले समेट्नुपर्ने विषयवस्तुमा एकरूपता ल्याई सहभागितामूलक योजना पद्धतिलाई जिल्लास्तरमा संस्थागत गर्न मद्दत पुऱ्याउने ।
४. चालु र भविष्यमा तर्जुमा हुने राष्ट्रियस्तरको दीर्घकालीन र आवधिक योजना एवम् विषयगत योजनाहरूबीच तालमेल, समन्वय र कार्यगत एकीकरण गर्न मद्दत पुऱ्याउने ।
५. जिल्लाभित्र तर्जुमा गरिने (लामो तथा छोटो समयावधिका) विभिन्न क्षेत्रगत योजनाहरूलाई एकद्वारवाट समन्वय गर्न मद्दत पुऱ्याउने ।
६. जिल्ला विकासको सन्दर्भमा जिल्ला विकास समितिको नेतृत्वदायी भूमिका (lead role) लाई स्पष्ट गर्दै जिल्ला विकासका साझेदारहरूबीच आपसी सम्बन्ध, कार्यगत समन्वय र साझेदारीपनको विकासमा सहयोग पुऱ्याउने ।

१.३ निर्देशिका परिमार्जन गर्ने क्रममा अपनाइएका विधि र तौरतरिकाहरु
यो निर्देशिका मूलतः स्थानीय स्वायत्त शासन ऐनमा भएको आवधिक योजना तर्जुमा सम्बन्धी व्यवस्थालाई कार्यरूपमा उतार्ने सन्दर्भमा जिल्ला विकास योजना तर्जुमामा संलग्न योजनाकारहरूलाई सहयोग पुऱ्याउन तयार गरिएको हो । तत्कालीन समयमा यो निर्देशिका तयार गर्नकालागि गरिएका प्रयासहरू र अपनाइएका प्रमुख विधि तथा तौरतरिकाहरु संक्षेपमा तल उल्लेख गरिएको छ ।

- (क) यो निर्देशिका तयार गर्ने पूर्वाधारको रूपमा राष्ट्रिय योजना आयोगले आवधिक जिल्ला विकास योजनाको अवधारणा, यसको प्रक्रियागत ढाँचा र आवधिक योजनामा समावेश गरिनुपर्ने मूलभुत विषयवस्तुहरूको खाका तयार गरी २०५६ चैत्र ०५७ वैशाख महिनामा क्षेत्रीयस्तरमा देशव्यापी रूपमा (९ स्थानमा) अनुशिक्षण गोष्ठीको आयोजना गरी छलफलमा ल्याइएको थियो । यसरी भएको छलफलबाट आएका निष्कर्ष र सुभावहरू समेतलाई यो निर्देशिकामा समेटिएको थियो ।
- (ख) निर्देशिकाको प्रारूप तयार गर्ने सिलसिलामा राष्ट्रिय योजना आयोग र स्थानीय विकास मन्त्रालयस्तरमा विभिन्न चरणमा छलफलहरू भएका थिए ।
- (ग) निर्देशिकाको प्रारम्भिक मस्यौदा तयार भइसकेपछि त्यसमाथि राष्ट्रिय योजना आयोग, स्थानीय विकास मन्त्रालय, जिल्ला विकास समिति महासंघ, सहभागितात्मक जिल्ला विकास कार्यक्रम र स्थानीय स्वायत्त शासन कार्यक्रम, केन्द्रीय तथ्यांक विभाग लगायत सम्बद्ध विभिन्न निकायहरूका पदाधिकारीलाई आमन्त्रण गरी औपचारिक र अनौपचारिक रूपमा पटक पटक व्यापक छलफल गरिएको थियो । त्यस छलफलका निष्कर्षहरूलाई समेत यसमा समावेश गरिएको थियो । मस्यौदा तयार भई सकेपछि विभिन्न जिल्लाहरूमा आवधिक योजना तयार गर्ने क्रममा प्राप्त अनुभव, सिकाई तथा सुभावलाई समेटिएको थियो ।

यसरी विभिन्न पटकका बैठकहरू, अन्तर्क्रिया, सहभागितामूलक गोष्ठीहरू, स्थलगत परीक्षण समेतको निष्कर्ष र त्यसबाट प्राप्त सुभावहरूका आधारमा तत्कालीन समयमा निर्देशिका तयार भएको थियो । वर्तमान सन्दर्भमा निम्न उल्लेखित विषयहरूलाई मध्यनजर गर्दा यो निर्देशिकाको परिमार्जन गरिएको छ ।

- क) विकास प्रक्रियामा देखा परेका नयाँ सवालहरू (Emerging Issues),
ख) नेपालको संविधानको मर्म एवं भावनाको पालना,
ग) जिल्ला योजना अनुगमन तथा विश्लेषण पद्धतिको कार्यान्वयन,
घ) दिगो विकासका लक्ष्यहरू प्रतिको प्रतिवद्धता,
ड) नेपाल सरकारको समावेशी र लैंगिक समतामूलक विकासप्रतिको प्रतिवद्धता,
च) नेपाल सरकारको आवधिक योजनाले निर्धारित गरेका रणनीतिहरू ।

१.४ आजिवियो तर्जुमा निर्देशिका तयारी गर्दा अवलम्बन गरिएका आधारभूत कुराहरु
यो निर्देशिकाका प्रावधानहरू मूलत राष्ट्रिय योजनामा लिइएका नीतिगत व्यवस्था एवं प्रचलित कानुनी व्यवस्थालाई ध्यानमा राखी तयार गरिएको छ । निर्देशिका तयार गर्दा देहाय बमोजिमका तथ्यहरूलाई हृदययंगम गरिएको छ ।

- (क) समग्र जिल्ला विकासका लागि जिल्ला विकास समितिको अग्रणी भूमिका (lead Role) रहेको छ ।
- (ख) प्रभावकारी योजना तर्जुमा, कार्यान्वयन, अनुगमन तथा मूल्यांकनका लागि जिल्ला विकास समितिको संस्थागत दक्षता अभिवृद्धि गर्नु अपरिहार्य छ । यस परिप्रेक्षमा आवधिक जिल्ला विकास योजना तर्जुमा प्रक्रियामा पनि जि. वि. स. का विषयगत योजना तर्जुमा समितिहरूले नै अग्रणी भूमिका निर्वाह गर्नुपर्दछ । नभई नहुने अवस्थामा र प्राविधिक विषयमा मात्र वाह्य परामर्श सेवा लिनु पर्दछ । यहाँनेर विचार गर्नु पर्ने कुरा के छ भने परामर्श सेवा प्राप्त गरेका बहुत पनि विषयगत योजना तर्जुमा समितिहरूको भूमिका गौण नभई अग्रणी नै रहनु पर्दछ ।
- (ग) योजना तर्जुमाका क्रममा प्राविधिक पक्ष र सहभागितात्मक प्रक्रियाबीचको उचित सम्मिश्रण र सन्तुलन आवश्यक छ ।
- (घ) जिल्ला विकास समितिको भूमिका खासगरी जिल्लातहमा योजना तर्जुमा, नीति निर्माण, समन्वय, अनुगमन र मूल्यांकनमा केन्द्रित रहनु पर्दछ । कार्यान्वयनको जिम्मेवारी विशेषज्ञता प्राप्त गरेका निकाय, संघ/संस्था (Specialized Agency) हरुलाई दिइन पर्दछ ।

१.५ निर्देशिकाका प्रयोगकर्ताहरू

यो निर्देशिका आवधिक जिल्ला विकास योजना (आजिवियो) तर्जुमा गर्ने क्रममा प्रत्यक्षरूपमा संलग्न हुने जिल्ला विकास समिति र विषयगत कार्यालयका पदाधिकारीहरू, योजनाकार र जिल्ला विकासका साभेदार संस्थाहरूमा विकास योजना तर्जुमा कार्यमा आधारभूत ज्ञान भई योजना तजुमासम्बन्धी नै काम गर्नेहरूका लागि तयार गरिएको हो । यो क्षेत्रको आधारभूत जानकारी नभएकाहरूको लागि यो निर्देशिका नौलो र जटिल समेत लाग्न सक्छ ।

१.६ निर्देशिकामा समावेश गरिएका विषयवस्तु र यसको प्रयोग गर्ने तरिका

यो निर्देशिकामा मूलतः आवधिक जिल्ला विकास योजना तर्जुमा गर्ने क्रममा गरिने पूर्वतयारी देखि लिएर यसको प्रक्रिया, सहभागितामूलक पद्धति र योजना दस्तावेजमा समावेश गर्नुपर्ने कुराहरू के कसरी तयार गरी समावेश गर्ने भन्ने कुराहरू क्रमबद्धरूपमा समावेश गरिएको छ ।

यो निर्देशिकाले राष्ट्रिय योजनाको नीतिगत व्यवस्था, स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन र तत्सम्बन्धी नियमावली लगायत अन्य कानूनी व्यवस्था समेतका आधारमा देहायका क्षेत्रहरू समेटी आवधिक योजना तर्जुमा प्रक्रियालाई सहज तुल्याउने अपेक्षा गरिएको छ ।

(क) केन्द्रस्तर र जिल्लास्तरको योजना तर्जुमा र कार्यक्रम तयारीको स्पष्ट रेखाङ्कन गरी त्यसको प्रक्रियागत ढांचा निर्धारण गर्ने ।

- (ख) विषयगत निकायहरू र अन्य सरकारी क्षेत्र, गैरसरकारी एवम् निजी क्षेत्रको योजना र कार्यक्रमबीच तालमेल कायम गरी उचित समन्वय र कार्यगत परिपुरकताको प्रक्रिया स्पष्ट गर्ने ।
- (ग) स्थानीय निकायहरूबीच योजना तर्जुमा र कार्यान्वयनस्तरमा उचित समन्वय र तादाम्यता कायम गर्ने ढाँचा स्पष्ट गर्ने ।
- (घ) प्राविधिक पक्ष र सहभागितात्मक एवम् लोकतान्त्रिक योजना पद्धति बीच उचित सन्तुलन कायम गरी आवधिक जिल्ला विकास योजना तर्जुमाको शुरुदेखि अन्त्यसम्मको प्रक्रियालाई स्पष्ट गर्ने ।
- (ङ) स्थानीयस्तरका योजना र विषयगत एवम् राष्ट्रियस्तरका मध्यम र दीर्घकालीन योजनाबीचको सम्बन्ध, समन्वय र एकीकरण गर्ने तौरतरिका र कार्यगत व्यवस्था निर्धारण गर्ने ।

यस निर्देशिकाको शुरुदेखि अन्त्यसम्मका प्रावधानहरू क्रमिक रूपमा अवलम्बन गर्दै जांदा आवधिक योजना तर्जुमा प्रक्रिया पनि क्रमशः अघि बढ्दै जान्छ । यसमा उल्लेखित क्तिपय कुराहरू कुनै कुनै जिल्लाको स्थितिसँग मेल नखान पनि सक्छ । त्यस अवस्थामा सम्बन्धित जिल्लाको क्षमता तथा विशेषता अनुसार जुन कुरा सान्दर्भिक हुन आउँछ, सो कुरा अवलम्बन गर्नुपर्दछ । जस्तै: हिमाली जिल्लाहरू (जहां बाटो पुगेको छैन) मा ट्राफिक र पार्किङ सुविधासम्बन्धी कुरा सान्दर्भिक नहुन सक्छन् तर शहरी क्षेत्रमा यी अत्यावश्यक हुन्छन् ।

कुनै जिल्लाको सन्दर्भमा हाल विद्यमान स्रोत तथा क्षमताले क्तिपय सूचना संकलन तथा विश्लेषण गर्नु तत्कालका लागि सम्भव नहुन पनि सक्छ । त्यसैले अवस्था हेरी यस निर्देशिकाले निर्दिष्ट गरे अनुरूप सूचना संकलन सम्बन्धी कार्य र प्रारम्भिक विश्लेषणको काम मौजुदा संगठनात्मक व्यवस्थाबाटै गरी विस्तृत विश्लेषणका लागि आवश्यकता अनुसार बाह्य परामर्श सेवा लिन सकिन्छ । साथै कुनै तथ्यांक वा सूचना संकलन गर्न तत्कालका लागि सम्भव नभएमा त्यस्तो तथ्यांक/सूचना कहिलेसम्म, कुन स्रोतबाट, कसरी संकलन गर्ने भन्ने कुरा स्पष्ट खुलाई आवधिक योजनाको अनुसूचिमा समावेश गर्नुपर्दछ । यसैगरी सूचना संकलन गर्दा जिल्लाको योजना अनुगमन तथा विश्लेषण पद्धतिले औल्याएका सूचकहरू र विश्लेषणको तहलाई समेत ध्यान दिनु पर्दछ । त्यस्तो तथ्यांक वा सूचना आवधिक जिल्ला विकास योजनाकै गतिविधिको एक अंगका रूपमा समयबद्ध कार्य योजना तयार गरी नियमित ढंगले क्रमशः संकलन समेत गर्दै जानु पर्दछ । यसरी अद्यावधिक गरिएका सूचना जिल्ला योजना अनुगमन तथा मूल्याङ्कन पद्धतिमा आवद्ध गराउँदै लैजानु पर्दछ । यसरी संक्लित सूचना योजनाको मध्यावधि मूल्यांकनका अवसरमा वा सो पनि सम्भव नभएमा आगामी आवधिक योजना तर्जुमाका लागि प्रयोग गर्न सकिन्छ । यसरी थप तथ्यांक संकलन कार्यको समेत यथासमयमा मूल्यांकन हुदै जाने व्यवस्था गर्नुपर्दछ । थप तथ्यांक संकलन र अद्यावधिक गर्ने कार्यलाई योजना तर्जुमा, कार्यान्वयन, अनुगमन र मूल्यांकन पद्धतिको अभिन्न अंगका रूपमा स्थापित गर्दै जानुपर्दछ ।

१.७ आजिवियोका सिकाईका पक्षहरु (उपलब्धी तथा सिकाई)

आवधिक जिल्ला विकास योजना सरल, वस्तुगत, जिल्लाको विशिष्टतालाई प्रतिनिधित्व गर्ने तथा स्थानीय स्तरवाटै तर्जुमा गर्न सकिने खालको हुनुपर्ने अवधारणा हुँदाहुँदै पनि जिल्लाहरुमा आजिवियो तर्जुमा गर्दा एकरूपता नआएकोले यसको कार्यान्वयन पक्ष जिल्लास्तरमा कमजोर रहन गएको यथार्थता सबैका सामु छलज्ज छ । अर्कोतर्फ विगतमा आजिवियो तर्जुमा गर्दा कतिपय कमीकमजोरीहरु रहन गएको तथा जिल्लास्तरको जनशक्ति उपयोग तथा संचालन गर्न कठिनाई भएको कारण कतिपय जिल्लाहरुमा यसको औचित्यताको वारेमा प्रश्न चिन्हहरु उठेको सन्दर्भलाई समेत ध्यानमा राखी आजिवियो तर्जुमा गर्दा जिल्लास्तरवाट सर्वप्रथम निम्न विषयहरुमा पहिले नै स्पष्ट हुन जरुरी हुन्छ ।

क) आजिवियो तर्जुमा गर्न जिल्लाको मानवीय तथा वित्तीय क्षमता : स्थानीय तहहरुमा आवधिक योजना तर्जुमा कार्य नयाँ अभ्यास हो । सूचना/तथ्याङ्कमा आधारित भई योजना तर्जुमा गर्न समय, साधन/श्रोत तथा मानवीय क्षमताको आवश्यकता पर्दछ । कतिपय जिल्ला विकास समितिहरुको आन्तरिक आय न्यून भएको र वाह्य स्रोत परिचालन गर्न व्यवधान हुने हुनाले आजिवियो तर्जुमा कार्य प्रैक्रियागत एवं सहभागितात्मक ढंगले गर्न कठिनाई हुने गर्दछ । साथै यस निर्देशिकाले औल्याइएका विधि एवं तर्कबद्ध पद्धतिका लागि स्थानीय मानवीय क्षमता पनि कमजोर हुने गर्दछ । यसका लागि जिल्ला विकास समितिले पर्याप्त वित्तीय स्रोत जुटाउने र मानवीय क्षमता विकास गर्न जरुरी हुन्छ ।

ख) तथ्याङ्क सूचना संकलन, व्यवस्थापन एवं विश्लेषण : जिल्लाको योजना तर्जुमाका लागि स्थानगत, समावेशी, लैज़िकरूपमा खण्डीकृत गरिएको तथ्याङ्क एवं सूचना आवश्यक पर्दछ । तथ्याङ्क एवं सूचनाहरु व्यवस्थित ढंगले संकलन, विश्लेषण एवं व्यवस्थापन गर्न धेरै समय लाग्ने तथा विषयगत विज्ञता समेत आवश्यक पर्दछ । तथ्याङ्क सूचनाहरु वार्षिक रूपले अद्यावधिक गर्दै दुरुस्त राख्न सकेमा आजिवियो तर्जुमा कार्य सरल एवं सहज बन्दछ । विगत अभ्यासहरुमा तथ्याङ्क सूचना संकलनमा यथेष्ट ध्यान नपुर्ने, विषयगत निकायहरुको उदासिनता, आवश्यक समन्वयको कमीबाट जिल्लाको वस्तुगत विवरण तयारी गर्न एवं त्यसलाई पूर्णता दिन कठनाई महसुस गरिएको छ । अतः जिल्ला विकास समितिले आफ्नो अगुवाईमा आजिवियो तर्जुमा कार्यका लागि आवश्यक तथ्याङ्क एवंम् सूचना संकलन गरी विश्लेषण गर्न विशेष ध्यान दिनु पर्ने हुन्छ ।

ग) आजिवियोप्रति अपनत्व : आजिवियो तर्जुमा पूर्ण एवं दक्षतापूर्वक गरिए पनि त्यसको कार्यान्वयनमा सरोकारवालाहरुको पर्ण सहयोग र प्रतिवद्धता नभएमा योजनाले हासिल गर्न खोजेको लक्ष्य/उद्देश्य प्राप्त गर्न सकिदैन । त्यसैले आजिवियो तयारी गर्ने क्रममा सबै प्रकारका सरोकारवालाहरु (सेवा प्रदायक एवं अधिकारवाला) को सहभागिता सुनिश्चित गर्नु आवश्यक हुन्छ ।

- घ) विगत आजिवियोको कार्यान्वयन स्थिति समीक्षा : जिल्लाहरुमा आजिवियो यस अधि पनि तर्जुमा गरी लागू गरिएको अवस्थामा त्यस्तो विगतको योजनाको सबल पक्ष, कमजोरी, निर्धारित लक्ष्य/उद्देश्य हासिल गरेको स्थिति, लिइएका रणनीति/कार्यनीतिबारे समीक्षा गर्न जरुरी हुन्छ । यस समीक्षाबाट प्राप्त सिकाई, अनुभवका आधारमा आगामी आजिवियो तर्जुमा एवं कार्यान्वयनमा प्रभावकारिता बढ़ि गर्न सहयोग पुरादछ ।
- ड) आजिवियोको मूल्याङ्कन तथा पृष्ठपोषण : आजिवियो तर्जुमा भई कार्यान्वयनमा गइसकेपछि यसले निकाल्नु पर्ने नतिजाहरु (प्रतिफल, उद्देश्यहरु) प्राप्त भए नभएको, ती हासिल गर्न उन्मुख भए नभएको स्थितिलाई वार्षिक रूपमा अनुगमन गरी पृष्ठपोषण गर्नुपर्ने हुन्छ । आवश्यक भएमा आजिवियोको मध्यावधि मूल्याङ्कन गरी आजिवियोलाई अद्यावधि गर्न पनि आवश्यक हुन्छ । साथै जिविसले आजिवियो अनुगमन गर्ने मानव क्षमता बढ़ि गर्न पनि ध्यान दिनु पर्दछ ।
- च) केन्द्रीय निकायहरुको भूमिका : आजिवियोको प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि केन्द्रीय निकायहरु (विषयगत मन्त्रालय, विभाग) को भूमिका महत्वपूर्ण हुने हुनाले आजिवियो दस्तावेजमा नै केन्द्रीय निकायहरुको भूमिका निर्दिष्ट गरी सो अनुरूपको भूमिकाका लागि अनुरोध गर्नु पर्दछ ।

आवधिक जिल्ला विकास योजना (Periodic District Development Plan)

२.१ परिभाषा

जिल्लाको समष्टिगत सामाजिक तथा आर्थिक विकासका लागि लक्ष्य तथा उद्देश्यहरू निर्धारण गरी निश्चित अवधिभित्र सो हासिल गर्न उपयुक्त नीति, सिद्धान्त, रणनीति तथा प्राथमिकताहरू एवं स्रोत साधनको पहिचान एवम् परिभाषित गरिएको दस्तावेज (Document) लाई आवधिक जिल्ला विकास योजना भनिन्छ ।

जिल्लावासीहरूको आधारभूत आर्थिक अवसरहरू तथा सामाजिक सेवाहरूमा पहुंच कसरी अभिवृद्धि गर्ने ? विकास प्रतिफल प्राप्त गर्न विज्ञचत भएका वर्ग समुदाय, लिङ्ग एवं विभिन्न उमेर सम्हाको समतामूलक विकास कसरी गर्ने ? जिल्लाको प्राकृतिक, आर्थिक तथा सामाजिक स्रोतको दिगो उपयोग सुनिश्चित गर्न सरकारी, गैरसरकारी तथा निजी लगानीलाई कसरी प्रोत्साहित र निर्देशित गर्ने ? जिल्लाको वातावरण संरक्षण र सम्बर्द्धन कसरी गर्ने ? जिल्लाको आर्थिक सामाजिक विकास र जनसङ्ख्याको वितरण तथा वस्ती विकासलाई उपयुक्त दिशातर्फ कसरी प्रवाहित गर्ने ? जिल्लाको स्थानगत (Spatial) स्वरूपलाई छ्याल गरी विकासमा सन्तुलन कसरी ल्याउने ? आदि जस्ता विकासका महत्वपूर्ण पक्षहरूका सम्बन्धमा उचित किसिमको निर्णयमा पुग्न आजिवियोले पथ प्रदर्शन गर्दछ ।

२.२ आजिवियो तर्जुमा सम्बन्धी नीतिगत र कानूनी व्यवस्थाहरू

स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन, २०५५ र नियमावली, २०५६ ले आवधिक योजना तयार गर्ने सन्दर्भमा देहायका कानूनी व्यवस्था गरेको छ ।

- (क) जिल्ला विकास समितिले आफ्नो जिल्लाको विकासको लागि आवधिक र वार्षिक योजना तर्जुमा गर्नुपर्ने । (दफा १९५)
- (ख) आवधिक योजना तर्जुमा गर्दा कम्तिमा ५ वर्षको लागि गर्नुपर्ने । (नियम १९८ -१)
- (ग) आवधिक योजनामा दीर्घकालीन लक्ष्य, उद्देश्य र कार्यनीति उल्लेख भएको हुनुपर्ने । (नियम १९८-२)
- (घ) एकीकृत जिल्ला विकास योजना तर्जुमा गर्दा सरकारी र गैरसरकारी संस्थाबीच समन्वय/एकीकरण गरिनुपर्ने । (दफा २०४)
- (ड) आवधिक जिल्ला विकास योजनाको लक्ष्यमा आधारित भई राष्ट्रिय योजना आयोग र सम्बन्धित मन्त्रालयले जिल्ला विकास समितिहरूलाई साधनको पूर्वानुमान तथा मार्गदर्शन उपलब्ध गराउने । (दफा १९५ र २०३)

- (च) वार्षिक कार्यक्रम तथा बजेट तर्जुमा गर्दा अन्य कुराहरूका अतिरिक्त आवधिक योजनाले परिलक्षित गरेका कुराहरूका आधारमा गर्नुपर्ने । (दफा १९५-५)
- (छ) अन्य मापदण्डका अतिरिक्त विषयगत क्षेत्रका योजना र कार्यक्रमको आवधिक र दीर्घकालीनयोजना तयार गरी लागू गरेको आधारमा जिल्ला विकास समितिले आफ्नो कार्यालयमा विषयगत शाखा स्थापना गर्न सक्ने । (नियम २७०-ग)
- (ज) जिल्ला विकास समितिले तर्जुमा गरेको आवधिक जिल्ला विकास योजना जिल्ला परिषद्बाट पारित हुनुपर्ने । (नियम १९८-४)
- स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन, २०५५ को व्यवस्था र अन्तर्निहित भावनाका आधारमा आवधिक योजना तयार गर्दा निम्नलिखित विषयहरू पनि समावेश गर्नुपर्ने कुरा उल्लेखित छ ।
- (क) जिल्लाको भौगोलिक, आर्थिक एवम् प्राकृतिक सम्पदाहरू र तिनीहरूको वर्तमान उपयोग ।
- (ख) विभिन्न क्षेत्रमा तुलनात्मक लागत लाभको हिसाबले उत्पादन गर्न सकिने सम्भावनाहरू ।
- (ग) पिछडिएका वर्ग, महिला, बालबालिका, तथा जनजातिहरू धार्मिक समुदाय एवं बढी गरिवी भएको क्षेत्र तथा त्यस क्षेत्रमा गरिएका वा गरिनुपर्ने विभिन्न विकास कार्यहरू ।
- (घ) महिला र बालबालिका, जेष्ठ नागरिक, अपाङ्गता भएका, द्वन्द पिडित, विस्थापित जनसंख्याका लागि गर्नुपर्ने विकासका कार्यहरू ।
- (ङ) सम्पन्न भएका विभिन्न विषय क्षेत्रअन्तर्गतका आयोजनाहरूको विवरण र तिनीहरूको सञ्चालन र सम्भावनी व्यवस्था ।
- (च) विकास सम्भावनाहरूका आधारमा विभिन्न अन्तरसम्बन्धित विषय क्षेत्रगत अल्पकालीन एवम् दीर्घकालीन विकास कार्यहरू ।
- (छ) स्थानीय बासिन्दाबाटै तयार गरिनुपर्ने विभिन्न विषयक्षेत्रका जनशक्ति विकास सम्बन्धी कार्यहरू । आवधिक जिल्ला विकास योजना (आजिवियो) तर्जुमासँग प्रत्यक्ष सम्बन्धित तल उल्लेखित कार्यहरू समेत आवधिक योजना तर्जुमाको पूर्वाधार भएकाले जिल्ला विकास समितिले यी कार्यहरू कुशल व्यवस्थापन गर्नुपर्दछ ।
- (क) सूचना तथा अभिलेख केन्द्रः जिल्लाको वास्तविक स्थितिको पहिचान र योजनाबद्ध विकास प्रक्रियालाई संस्थागत गर्न प्रत्येक जिल्ला विकास समितिमा एक सूचना तथा अभिलेख केन्द्र स्थापना र सञ्चालन गर्नुपर्ने र त्यसमा जिल्लाभित्रका सबै स्थानीय निकायका देहायका सूचना तथा अभिलेख संकलन गरी राख्नुपर्ने । (दफा २१२)
- अद्यावधिक वस्तुगत विवरण र स्थिति विश्लेषण प्रतिवेदनहरू (development situation analysis reports),
 - गाउँ, नगर र जिल्लास्तरीय आवधिक योजनाहरू,
 - वार्षिक कार्यक्रम, मूल्यांकन प्रतिवेदन र लेखापरीक्षणका प्रतिवेदनहरू,
 - गैरसरकारी संस्था र निजी क्षेत्रका कार्यक्रम र प्रगति विवरणहरू,
 - जिल्लाभित्र गरिएका अध्ययन, अनुसन्धानका प्रतिवेदनहरू,
 - बजेट, आर्थिक विश्लेषण र प्रतिवेदनहरू, आदि ।

(ख) स्रोतनक्षसा र वस्तुगत विवरण:

- प्रत्येक जिल्ला विकास समितिले जिल्ला विकासका निम्नि जिल्लाको वस्तुगत स्थिति स्पष्ट हुने गरी वस्तुगत विवरण र स्रोतनक्षसा तयार गर्नुपर्ने । (दफा १९९)
- स्रोतनक्षसा तयार गर्दा सिमाना, क्षेत्रफल तथा जनसंख्या लगायत जिल्लामा उपलब्ध सम्पूर्ण प्राकृतिक साधन र भौतिक पूर्वाधारका साथै सम्पूर्ण वस्तुस्थिति झल्किने गरी तयार गर्नुपर्ने । (नियम १९७)

(ग) दीर्घकालीन र अन्य विषयगत योजनाहरू तर्जुमा र सञ्चालनः स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन, २०५५ ले जिल्ला विकास समितिलाई स्थानीय विकासका सम्पूर्ण पक्षहरूको योजना तर्जुमा, कार्यान्वयन, कार्यक्रम सञ्चालन, अनुगमन र मूल्यांकन समेतका लागि जिम्मेवार बनाएको छ । यसका लागि आवधिक योजना र त्यसका आधारमा वार्षिक कार्यक्रम तर्जुमा लगायत क्रमिक रूपमा देहायका विषयगत योजनाहरू समेत तर्जुमा गरी आवधिक योजनासँग यिनीहरूलाई एकीकरण र समन्वय गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ ।

आवधिक योजना तर्जुमा गर्दा लिइनुपर्ने मूलभूत आधारहरू

आजिवियो तर्जुमा गर्दा देहाय बमोजिमका आधारहरू लिनुपर्नेछः

- स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन, २०५५ र नियमावली २०५६ का प्रावधानहरू,
- राष्ट्रिय नीति, सिद्धान्तहरू र राष्ट्रिय योजनाहरू
- नेपाल पक्ष भएका अन्तराष्ट्रिय सन्धि, सम्मेलन र समझौताहरू (जस्तै बाल अधिकार सम्बन्धी महासन्धि, महिला विरुद्ध हुने सबै प्रकारका भेदभाव विरुद्धको महासन्धि, अन्तराष्ट्रिय श्रम संगठनको धारा १६९ आदि) ।
- विषयगत मन्त्रालयहरूका आवधिक योजनाहरू ।
- नेपालको संविधान

२.३ आजिवियोको प्रकृति र यसले समेट्ने क्षेत्रहरू

आवधिक जिल्ला विकास योजना (आजिवियो) ले जिल्लास्तरमा विकासको गतिलाई स्पष्ट दिशाबोध गर्दछ । यसले विकासका समग्र पक्षलाई समेट्छ । यो मूलतः स्थानगत विशेषताहरू (spatial characteristics) मा आधारित एकीकृत र बहु विषयगत योजना (integrated multi-sectoral development plan) हो । स्थानीय स्वायत्त शासन ऐनको दफा १८९ मा जिल्ला विकास समितिको काम, कर्तव्य र अधिकार अन्तर्गत उल्लेखित देहायका १६ वटा विभिन्न विषयगत कार्यहरूले यसको पुष्टि गर्दछन् ।

१.	कृषि सम्बन्धी	१०.	सिंचाई र भूक्षय तथा नदी नियन्त्रण सम्बन्धी
२.	ग्रामीण खानेपानी तथा वस्ती विकास सम्बन्धी	११.	सूचना तथा संचार सम्बन्धी
३.	जलविद्युत सम्बन्धी	१२.	भाषा र संस्कृति सम्बन्धी
४.	निर्माण तथा यातायात सम्बन्धी	१३.	घरेलु उद्योग सम्बन्धी
५.	भूमिसुधार तथा भूमि व्यवस्था सम्बन्धी	१४.	स्वास्थ्य सेवा सम्बन्धी
६.	महिला सशक्तिकरण सम्बन्धी	१५.	पर्यटन सम्बन्धी
७.	वन तथा वातावरण सम्बन्धी	१६.	विविध - तथ्यांक व्यवस्थापन, बाल विकास, दैवीप्रकोप, आदिवासी, जनजाति, उपेक्षित वर्गको उत्थान, जनशक्ति विकास र जनसंख्या व्यवस्थापन, औद्योगिक विकास, चल अचल सम्पत्ति संरक्षण आदि।
८.	शिक्षा तथा खेलकुद सम्बन्धी		
९.	श्रमको ज्याला सम्बन्धी		

जिल्ला विकाससँग सम्बन्धित सरकारी, गैरसरकारी र निजी क्षेत्र समेतको आजिवियो तर्जुमा र कार्यान्वयनमा उत्तिकै भूमिका र योगदान रहन्छ । यो विकाससँग सम्बन्धित सबैको साभा दस्तावेज हो । त्यसैले यसको तर्जुमा प्रक्रिया सहभागितामूलक एवम् पारदर्शी हुनुपर्ने र सबै साभेदारहरूको सक्रिय संलग्नतामा यो तर्जुमा भई यसका लागि साभा दृष्टिकोण र समझदारी विकास गरिनुपर्दछ । स्थानीय स्तरको स्थानगत विशेषता (territorial features) र तुलनात्मक लाभका आधारमा आजिवियो तर्जुमा गर्नुपर्दछ । त्यसैले जिल्ला भित्रको स्थलगत विशेषता, गाउँ-गाउँ वा गाउँ-नगरबीचको भिन्नता र समानता, छुट्टाछुट्टै स्थिति आदि स्थान विशेषका भौतिक आयामहरू (physical dimensions) यसमा स्पष्ट खुलेको हुनुपर्दछ । उदाहरणका लागि साक्षरता, गरिबी वा यस्तै अरु विषयसँग सम्बन्धित समस्या केलाउंदा वा विश्लेषण गर्दा जिल्ला भरीको सरदर स्थितिमात्र नहेरी यो समस्या कुन ठाउँमा बढी केन्द्रीत छ? के कति घरधुरी त्यो स्थितिमा छन्? उनीहरूको सेवा र सुविधामाथिको पहुँच कस्तो छ? आदि जस्ता जानकारी लक्षित वर्ग र स्थानसमेत स्पष्ट किटानीसाथ विश्लेषण गरिनुपर्दछ; ताकि पछि ठोस कार्यक्रमद्वारा त्यो समस्यालाई समाधान गर्न सकियोस् । अतः आजिवियोले जिल्लाको समस्या, सबलता तथा समाधानका उपायहरूको विवेचना गर्दा सम्भव भएसम्म तल्लो तह अर्थात् जिल्लाभित्रका वस्ती तह, गाउँ विकास समिति/नगरपालिका, इलाका वा निर्वाचन क्षेत्रगत आधारमा गर्नु आवश्यक हुन्छ । यसले गर्दा जिल्ला भित्रको स्थिति एक अर्कासँग तुलना गरी विकासमा सन्तुलन कायम गर्न वस्तुगत आधार तयार हुन्छ ।

यस सन्दर्भमा समस्याको प्रकृति (nature), फैलावट (expansion) र गहनता (intensity) का आधारमा कुन तथ्यांक/जानकारी कुन तहबाट संकलन गर्ने भन्ने कुरा पहिले नै निर्धारण गर्नुपर्दछ । हाल मौजुदा सहभागितामूलक योजना तर्जुमा पढ्निका आधारमा वस्तीस्तरदेखि वडा-गाउँ हुँदै इलाका र जिल्लास्तरसम्म गरी यसका विभिन्न तहगत श्रृङ्खलाहरू रहेका छन् ।

आजिवियोले एकातिर बृहत् राष्ट्रिय नीति र लक्ष्य प्राप्तिमा सहयोग पुन्याउँछ भने अर्कोतिर स्थानीय विशेषता र तुलनात्मक लाभका आधारमा विकासलाई स्थानीय आवश्यकता अनुरूप निर्देशित गरी विकास क्रियाकलापमा तिव्रता प्रदान गर्दछ । स्थानीय स्रोत र साधनको अधिकतम सदुपयोग गरी समन्वयात्मकरूपमा विकास कार्यक्रम अघि बढाउन यसले ठूलो योगदान पुन्याउँछ ।

२.४ आवधिक जिल्ला विकास योजनाका सीमाहरू

योजना भनेको मौजुदा अवस्थाबाट भविष्यको निश्चित समायावधिमा हासिल गर्न सकिने अवस्थाको परिकल्पना गरी आफूले चाहेको जस्तो अवस्था (दीर्घकालीन सोंच र लक्ष्य)तर्फ उन्मुख गराउने पद्धति हो । आवधिक जिल्ला विकास योजनाले ५ देखि ७ वर्षको अवधिका लागि विकासको गति जिल्लाले चाहेको दिशा (desired direction) तर्फ डोन्याउने काम गर्दछ ।

यस सन्दर्भमा आवधिक जिल्ला योजनाको आन्तरिक वातावरण (internal environment) र बाह्य वातावरण (external environment) गरी २ बटा वातावरणहरू रहेका छन् । आन्तरिक वातावरण भनेको जिल्लाको कार्यक्षेत्रभित्र रहेको अर्थात् जिल्ला विकास समितिको पूर्ण नियन्त्रणमा रहेको अवस्था हो । यसअन्तर्गत जिल्ला विकास समितिको प्रत्यक्ष अधिकारक्षेत्रमा पर्ने कार्यहरू, विषयगत कार्यालयका कार्यक्रमहरू, र नेपाल सरकारले जिल्ला विकास समितिको नियन्त्रण र रेखदेखमा सञ्चालन गरेका एवम् जिल्ला विकास समितिले हरें भनी स्पष्ट तोकिएको अन्य योजना र कार्यक्रमहरू पर्दछन् । यसको हरेक पक्षलाई आवधिक योजनाले समेट्दछ । यसप्रकार आफ्नो पूर्ण नियन्त्रणमा रहेका कुराहरूको हकमा जिल्लाले विस्तृत योजना (detail plan) तयार गर्नुपर्दछ । आवधिक योजनालाई विस्तृत रूपमा तर्जुमा गर्न सकेको खण्डमा सो को आधारमा वार्षिक कार्यक्रम तर्जुमा र कार्यान्वयन योजना बनाउन सहज हुन्छ ।

यसैगरी बाह्य वातावरण भन्नाले जिल्लाले निर्णय गरी पूर्ण नियन्त्रण भने गर्न नसक्ने तर प्रभाव पार्न सक्ने, नीतिगत सुधारमा सहयोगसम्म गर्नसक्ने र मार्गनिर्देश (guide) गर्नसक्ने अवस्थालाई जनाउँछ । यसमा गैरसरकारी संस्था, सामुदायिक संघ, सङ्गठन र निजीक्षेत्रका कार्यक्रमहरूका साथै केन्द्रीयस्तरबाट सञ्चालित योजना र कार्यक्रमहरू पर्दछन् । यस्ता योजना र कार्यक्रमलाई जिल्लाले सोभै नियोजन (plan), निगमन (regulate) र नियन्त्रण (control) गर्न सक्दैन तर प्रभाव पार्न र जिल्लाको प्राथमिकता अनुसार दिशानिर्देश भने गर्न सक्दछ । यसप्रकारका कार्यक्रमहरूलाई आवधिक योजनामा सिधै समावेश गरी गतिविधि निर्धारण नगरी नीतिगत आधार र प्राथमिकता तोकिदिनुपर्दछ, जसले गर्दा यस्ता योजना र कार्यक्रमहरूबाट जिल्लालाई आजिवियोको लक्ष्य र उद्देश्य हासिल गर्न अनुकूल सहयोग हुन सकोस् ।

त्यसैले आजिवियो तयार गर्दा माथि उल्लेखित आन्तरिक र वाह्य वातावरणका आधारमा देहाय बमोजिम तीनवटा वर्गमा विभाजन गरी गर्नुपर्दछ ।

- (क) जिल्ला विकास समितिको पूर्ण अधिकार क्षेत्रभित्र पर्ने कुराका हकमा विस्तृत योजना तयार गर्नुपर्दछ । यस अन्तर्गत देहाय बमोजिमका विषयगत क्षेत्रहरू पर्दछन्-
- जिल्ला विकास समितिको आफ्नो आन्तरिक स्रोत र सरकारले वार्षिक रूपमा उपलब्ध गराउने एकमुष्ट अनुदान (block grant) र कार्यक्रम अनुदान (program grant) बाट सञ्चालन हुने कार्यक्रमहरू,
 - जिल्लाको कार्यक्षेत्रमा नपर्ने भनी नेपाल सरकारले तोकेको बाहेकका विषयगत कार्यालयका जिल्ला र स्थानीयस्तरका योजना र कार्यक्रमहरू,
 - जिल्ला विकास समितिको प्रत्यक्ष रेखदेख र नियन्त्रणमा सञ्चालन हुने भनी तोकिएका अन्य कार्यक्रमहरू,
 - जिल्ला भित्र संचालित विभिन्न गैरसरकारी संस्थाहरू र दातृ निकायहरूवाट संचालन हुने कार्यक्रमहरू,
- (ख) आर्थिक स्रोतमाथि जिल्ला विकास समितिको पूर्ण नियन्त्रण नभएको विषयमा जिल्लाले आफ्नो आवश्यकता अनुसार नीतिगत आधार र प्राथमिकताका क्षेत्रहरू किटानीसाथ तोकी मार्गनिर्देशन गरिदिनुपर्दछ । यसअन्तर्गत देहायका कुराहरू पर्दछन्:
- गैरसरकारी क्षेत्र र नागरिक समाजद्वारा तर्जुमा गरी सञ्चालन गरिने कार्यक्रमहरू,
 - निजी क्षेत्रको लगानी र निजी क्षेत्रले सञ्चालन गर्ने योजना र कार्यक्रमहरू ।
- (ग) जिल्लाको मौजुदा क्षमता, स्रोत र कार्यक्षेत्रका आधारमा जिल्लाले बढी प्रभावकारी रूपमा व्यवस्थापन र सम्पादन गर्न सक्ने तर कानुनी र नीतिगत रूपमा स्पष्ट नतोकिएका कुराहरूका हकमा जिल्लाको दीर्घकालीन सोचका आधारमा स्पष्ट दृष्टिकोण र नीति एवं कार्ययोजना तयार गरी सिफारिस सहित नेपाल सरकारको सम्बन्धित निकायमा पठाउनुपर्छ । यसरी सिफारिस पठाउँदा ती योजना वा कार्यक्रमबाट आजिवियोको कार्यान्वयन पक्षमा पर्नसक्ने सम्भावित प्रभाव, जोखिम र सो कार्यक्रम जिल्लाले व्यवस्थापन गरेमा हुनसक्ने सम्भावित प्रभावकारिता र फाइदा समेत स्पष्ट खुलाई पठाउनुपर्दछ । यसरी कार्ययोजना सिफारिस गरी नेपाल सरकारको सम्बन्धित निकायमा पठाउँदा जिल्लाको विगतको अनुभव, संस्थागत व्यवस्था र क्षमता समेतलाई आधार लिनुपर्नेछ ।

२.५ राष्ट्रिय, विषयगत योजना र अन्य योजनासँगको सम्बन्ध, समन्वय र सम्मिलन स्थानीय तहको वास्तविकता, समस्या र सबलता बारेमा स्थानीय जनता नै विज्ञ हुन्छन् र उनीहरूले गरेको निर्णय नै बढी यथार्थवादी (practical), पूर्ण (complete), पाको (perfect) र प्रभावकारी (effective) एवं आर्थिक रूपमा मितव्ययी (economically efficient) हुन्छ

भन्ने अवधारणामा विकेन्द्रीकरणको सिद्धान्त र सहभागितामूलक योजनापद्धति आधारित रहेकोछ । यसैअनुरूप सबै साभेदारहरूको संलग्नतामा सहभागितामूलक पद्धतिबाट तयार हुने आवधिक योजनाले स्थानीय यथार्थतामा आधारित भई स्थानीय समस्या समाधान गर्दै जिल्लावासीको आर्थिक, सामाजिक समुन्नति गर्नमा प्रभावकारी गति प्रदान गर्दछ, जुन एक निर्विवाद पक्ष हो । तर आवधिक जिल्ला विकास योजनाको राष्ट्रिय योजना (जस्तै: राष्ट्रिय आवधिक योजना), राष्ट्रियस्तरका विषयगत र दीर्घकालीनयोजनाहरू (जस्तै जिल्ला शिक्षा योजना, बन विकास गुरु योजना, दीर्घकालीन कृषि विकास योजना, जलवायु संवेदनशील नविकरणीय ऊर्जा गुरुयोजना आदि) सँग तादाम्यता (compatibility), नीतिगत र कार्यगत समन्वय एवम् उचित अन्तरसम्बन्ध कायम हुनु अत्यन्त जरुरी छ । जिल्लास्तर यस्तो थलो हो जहां एकातर्फ वस्तीस्तरबाट सिर्जित भई आउने स्थानीय चाहना, आवश्यकता र मागले क्रमशः योजनाको प्रारूप निर्धारण गर्दै आउँछ भने अर्कोतरफ राष्ट्रिय नीति, प्राथमिकता र कार्यक्रमहरू पनि जिल्ला तहबाटै वास्तविक रूपमा कार्यान्वयनमा लिगिने हुनाले स्थानीय र राष्ट्रियस्तरका नीति, योजना र कार्यक्रम भेट हुने साभा स्थल बन्न पुगदछ । त्यसैले यिनीहरूबीच उचित तालमेल, समन्वय र एकीकरण हुनु जरुरी छ ।

यस सिलसिलामा आवधिक जिल्ला विकास योजना, राष्ट्रिय योजना र विभिन्न विषयगत योजनाबीच देहायका कुराहरूमा कार्यगत समन्वय र एकीकरण गरी यिनीहरू एकअर्कामा परिपूरक हुने तवरले योजना तर्जुमादेखि कार्यान्वयन तहसम्म उपयुक्त संयन्त्र स्थापित गरिनुपर्ने हुन्छ ।

- (१) योजनाको दीर्घकालीन र मध्यमकालीन लक्ष्य एवम् उद्देश्यहरू ।
- (२) योजना तर्जुमा पद्धति र त्यसका आधारहरू ।
- (३) नीति, कार्यनीति र सिद्धान्तहरू ।
- (४) कार्यक्रम र क्रियाकलापहरू ।
- (५) कार्यान्वयन व्यवस्था ।
- (६) अनुगमन र मूल्यांकन र पृष्ठपोषणको पद्धति ।
- (७) संस्थागत एवम् सझाठनात्मक व्यवस्था ।

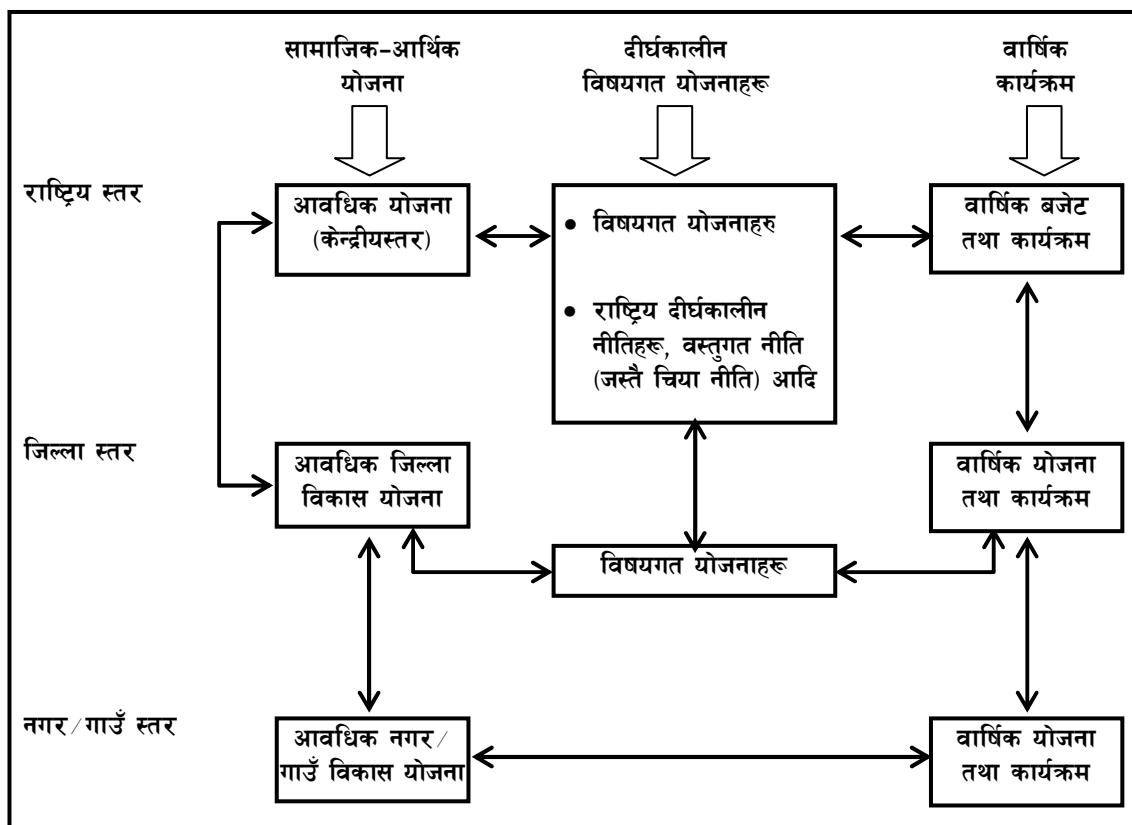
यसरी एक अर्का बीच कार्यगत समन्वय र एकीकरण गरी एकअर्काका परिपूरकका रूपमा हुने पद्धति कसरी स्थापित गर्ने भन्ने कुरा तल उल्लेख गरिएको छ । (चित्र-१)

२.६ आवधिक जिल्ला विकास योजनाका मुख्य मुख्य विषयवस्तु र प्रस्तुतिको ढाँचा
स्थानीय स्वायत्त शासन नियमावली, २०५६ (नियम १९द-२) मा आवधिक योजनामा योजनाको दीर्घकालीनलक्ष्य, उद्देश्य र कार्यनीति उल्लेख गरी जिल्लाको भौतिक पूर्वाधार तथा सेवासुविधा, स्रोत परिचालन तथा आयआर्जनका सम्भावना, सरकारी एवम् निजी क्षेत्रको लागत सहभागिता लगायत जिल्ला विकास समितिले गर्ने काम समावेश भएको हुनुपर्ने कुरा उल्लेख भएको छ ।

स्थानीय स्तरका तथ्यांक र सूचनामा आधारित भई सहभागितामूलक प्रक्रियाबाट आजिवियोको योजना दस्तावेजलाई अन्तिम रूप दिनुपर्दछ । योजना दस्तावेज (plan document) ले माथि उल्लेखितका अतिरिक्त योजनामा हुनुपर्ने अन्य क्तिपय आधारभूत कुराहरू समेट्नुपर्ने र त्यसमा एकरूपता समेत आवश्यक भएकाले ती कुराहरू आजिवियोको दस्तावेजको विषयसूची अनुसूची-१ मा दिइएको छ ।

योजना दस्तावेजको विषयसूची २ खण्डमा विभाजित छ । पहिलो खण्डका रूपमा तथ्याङ्क/सूचना विश्लेषण सहितको जिल्ला वस्तुस्थिति चित्रण (district profile analysis) तयार गर्नुपर्दछ भने दोस्रो खण्डमा आवधिक जिल्ला विकास योजना समावेश गर्नुपर्दछ । योजना तर्जुमाको क्रममा अगाडि बढ्दा पहिलो चरणमा जिल्ला वस्तुस्थिति चित्रण तयार गरी त्यसको विश्लेषणबाट प्राप्त सूचनाका आधारमा मात्र भाग २ अर्थात् आवधिक जिल्ला विकास योजनाको दस्तावेज तयार गर्नुपर्दछ । यी खण्ड १ र २ कसरी तयार गर्ने र यसमा के के विषयवस्तु कसरी समावेश गर्ने भन्नेबारेमा विस्तृत विवरण यस निर्देशिकाको अध्याय ३, ४ र ५ मा उल्लेख गरिएको छ ।

चित्र नं. १. विभिन्न तहका योजनाहरूबीच अन्तरसम्बन्ध र समन्वय

आवधिक जिल्ला विकास योजना तर्जुमा प्रक्रिया (District Periodic Plan Formulation Process)

३.१ भूमिका

राष्ट्रको स्रोत तथा साधनलाई निश्चित समयभित्र तोकिएको लक्ष्य हासिल गर्ने नियन्त्रित तथा निर्देशित गर्नुपर्ने आवश्यकतालाई महशुस गरी आर्थिक तथा सामाजिक विकासलाई प्रवर्द्धन गर्ने नीतिगत अस्त्र (policy tools) को रूपमा विकास योजनाको अवधारणा (concept of development planning) ले लोकप्रियता पाउँदै आएको छ । विगतमा योजना तर्जुमा गर्दा मुलुकको भविष्यको स्वरूप कस्तो हुनुपर्ने हो सो को परिकल्पना गरी सो को आधारमा लक्ष्य गरेर शुरु गरिने प्रचलन रहेको थियो । यसप्रकारको योजना बढी केन्द्रमुखी रहने तथा स्थानगत समस्याहरू प्रति बढी संवेदनशील नहुने हुँदा योजनालाई स्थानीय समस्याको समाधानमुखी बनाउनकालागि हालका वर्षहरूमा योजना तर्जुमा प्रक्रियालाई विकेन्द्रित गरिएको छ । विकेन्द्रीत योजना तर्जुमा प्रक्रियामा स्थानीय समस्याहरूको विस्तृत विश्लेषण गरी विद्यमान अवस्थाको आँकलन गरेर भविष्यमा हामी कहाँ पुग्नुपर्ने हो सो को आधारमा लक्ष्य किटान गरिन्छ ।

अतः आवधिक जिल्ला विकास योजना तर्जुमाको प्रारम्भ जिल्लाको विद्यमान अवस्था विश्लेषण गर्ने आवश्यक पर्ने तथ्यांक संकलन गरेर शुरु गरिन्छ । आवश्यक तथ्यांक संकलन भएपछि त्यसलाई विश्लेषण गरी सूचनामा परिणत गर्नुपर्छ । यसबाट देखिएका जिल्ला विकासका मौजुदा समस्या र सवालहरू (problems and issues) एवम् उपलब्ध अवसर र सम्भावनाहरू (opportunities and potentials) का आधारमा विगतको प्रवृत्ति (past trend) समेतलाई ध्यानमा राखी आगामी निश्चित अवधिमा जिल्लालाई कस्तो अवस्थामा पुऱ्याउने भन्ने कुरामा मस्तिष्क मन्थन गरी लक्ष्य (goal) निर्धारण गरिन्छ । यो वस्तुगत/तथ्यगत रूपमा हाल विद्यमान अवस्थामा आधारित भई गरिन्छ । यो तरिकाले बढी मात्रामा विद्यमान समस्या समाधान र स्थानीय तहमा उपलब्ध अवसरहरूको उपयोग गर्नमा जोड दिन्छ ।

आजिवियो पूर्णतः स्थानगत आधार (spatial basis) मा तर्जुमा गरिने योजना भएकाले यो एकातिर विद्यमान अवस्था, विकासका समस्या/सवालहरू एवम् चुनौतीका आधारमा र अर्कातर्फ स्थानीय स्तरमा उपलब्ध सीप, क्षमता एवम् अवसर र सम्भावनाहरूमा केन्द्रित भई अघि बढाइनु उपयुक्त हुन्छ । त्यसैले योजना तर्जुमाको पूर्वाधारको रूपमा यस्ता सम्पूर्ण पक्षहरू (समेतने तथ्यांकहरू संकलनबाट यो प्रक्रिया शुरु हुन्छ) । स्थानीय विकासका समग्र पक्षहरू (

आर्थिक, सामाजिक आदि) र भौतिक आयाम (physical dimension) भल्किने गरी बढीभन्दा बढी मात्रामा भरपर्दो र सोत खुलेको तथ्यांक यसका लागि अत्यावश्यक पर्दछ । यस पद्धतिबाट गरिने योजना तर्जुमा प्रक्रियालाई तथ्यांक संकलन र विश्लेषणको चरणले दिशाबोध गर्नुका साथै योजनाको गुणस्तर समेत यही चरणले निर्धारण गर्दछ । त्यसैले यो सबैभन्दा महत्वपूर्ण चरण हो ।

योजना (planning) सम्भावनाबाट समृद्धि तर्फ उन्मुख हुने मार्गमा व्यहोर्नु पर्ने समस्याको समाधानसँग प्रत्यक्ष सम्बन्धित भएकाले योजना तर्जुमा प्रक्रियामा समस्याको पहिचान गरी देहायका प्रश्नहरूको उत्तर तथा व्याख्या खोज्नुपर्ने हुन्छ ।

१. जिल्लाको वर्तमान अवस्था के कस्तो छ ? अर्थात् हामी अहिले कहाँ छौं ? हामी कसरी अगाडि बढ्दैछौं ? हाम्रो अगाडि बढ्ने गति के छ (observation of trends) ?
२. हाम्रो वर्तमान अवस्था किन र कसरी भयो (explanation of observed trends)?
३. हाम्रो वर्तमान अवस्थाले भविष्यमा हामीलाई कता डोन्याउँछ (implication of observed trends)?
४. वर्तमान स्थिति तथा विकास गतिले सिर्जना गर्ने भविष्य अपेक्षित हो वा होइन (whether implications are desirable or not) ?
५. यदि अपेक्षित होइन भने, हाम्रो भविष्य कस्तो हुनुपर्ने हो ? अर्थात् हामी कहा जाने हो ? वर्तमान समस्याहरूको समाधान के के हुन् (goal and objectives) ?
६. हामी लक्ष्यमा कसरी पुग्ने हो ? लक्ष्यमा पुग्ने वैकल्पिक उपायहरू के के छन् (alternative analysis) ? सर्वोत्तम उपाय के हो ?
७. हामी लक्ष्यमा पुग्यौ भन्ने कसरी थाहा पाउने (indicators) ? र सो कसरी प्रमाणित गर्ने (means of verification) ?

माथिका प्रश्नहरूको उत्तर वस्तुगत रूपमा क्रमशः खोज्दै जाँदा आजिवियो तर्जुमा प्रक्रिया पनि क्रमशः अघि बढ्दै जान्छ । निर्देशिकाको आउँदा अध्यायहरू माथि उल्लेखित प्रश्नहरूको उत्तर कसरी खोज्ने तथा व्याख्या कसरी गर्ने हो सो को विधि तथा तरिकाहरूको वर्णन गरिएको छ ।

३.२ आजिवियो तर्जुमाका महत्वपूर्ण पक्षहरू

योजना भनेको मूलतः निर्दिष्ट लक्ष्य हासिल गर्नका लागि गर्नुपर्ने कार्यहरू बारे विस्तृत रूपले जारी गरिएको निर्देशन (elaboration of instructions) हो । यस्तो निर्देशन विगतमा गरिएका कार्यहरूको अनुभवबाट प्राप्त ज्ञान र सूचना (empirical information) तथा त्यसको व्यवस्थित व्याख्या (systematic reasoning) बाट सिर्जना गरिएको हुन्छ । अतः योजना प्रक्रियामा देहाय बमोजिमका तीन पक्षहरू महत्वपूर्ण छन् ।

- तथ्याङ्क र सूचना (information)
- सम्वाद, परामर्श र छलफल (deliberation)
- समझदारी, सहमति र सहकार्य

योजना तर्जुमा प्रक्रियामा माथि उल्लेखित पक्षहरूलाई के कसरी समेटिएको छ सो को आधारमा योजनाका निम्नलिखित चार अवस्था हुन सक्ने देखिन्छ ।

- सूचना विना नै छलफल गरी सो को आधारमा निर्देशन जारी गर्ने (अन्तरज्ञानमा आधारित योजना planning by intuition)
- छलफल विना नै सूचनाको आधारमा निर्देशन जारी गर्ने (प्रेरणामा आधारित योजना planning by inspiration)
- सूचना तथा विचार विमर्श विना नै निर्देशन जारी गर्ने (अनुमानमा आधारित योजना planning by speculation)
- पर्याप्त सूचना तथा सूचना उपर छलफल गरी सो को आधारमा निर्देशन जारी गर्ने (समग्रतामा आधारित योजना comprehensive planning)

आजिवियोले चौथो अवस्था अर्थात् समग्रतामा आधारित योजनालाई अँगाल्नु पर्छ । तसर्थ, योजना निर्माण गर्दा हामी कहाँ छौ ? हाम्रो स्थिति के छ ? तथा हाम्रो अघि बढ्ने गति (trend) कस्तो छ ? भन्ने कुराको वस्तुगत जानकारी आवश्यक पर्छ । यसका लागि आवश्यक तथ्यांक संकलन गरी त्यसलाई विश्लेषण गरी सूचना (information) मा परिणत गर्नुपर्ने हुन्छ । उल्लेखित सूचनामाथि सम्बन्धित सबै पक्षको सहभागितामा विचारविमर्श गरी विद्यमान स्थिति र अवस्था किन सिर्जना भयो तथा यस्तो स्थिति तथा अवस्थाले हामीलाई भविष्यमा कता लैजाने हो सो को गहन विश्लेषण गर्नुपर्ने हुन्छ । सूचनाको विश्लेषणबाट विकासका चुनौतीहरू तथा अवसरहरू निरूपण हुने र सो को आधारमा हाम्रो भविष्य कस्तो हुनुपर्ने ? तथा सो अवस्था प्राप्त गर्न के कस्तो नीति वा सिद्धान्त अवलम्बन गर्नुपर्ने ? भन्ने विषय तय गर्नुपर्दछ । अतः आवधिक जिल्ला विकास योजनामा जिल्लाको स्थिति भल्कने भरपर्दा सूचनाहरू हुनुपर्दछ । यसका लागि जिल्लाको समस्या तथा सम्भावना (problems and potentials) स्पष्ट हुने गरी जिल्ला वस्तुस्थिति विश्लेषण (district profile analysis) गर्नुपर्ने हुन्छ । साथै विश्लेषणको आधारमा जिल्ला विकासको लक्ष्य, नीति, रणनीति तथा प्राथमिकताहरू निर्धारण गर्नुपर्दछ ।

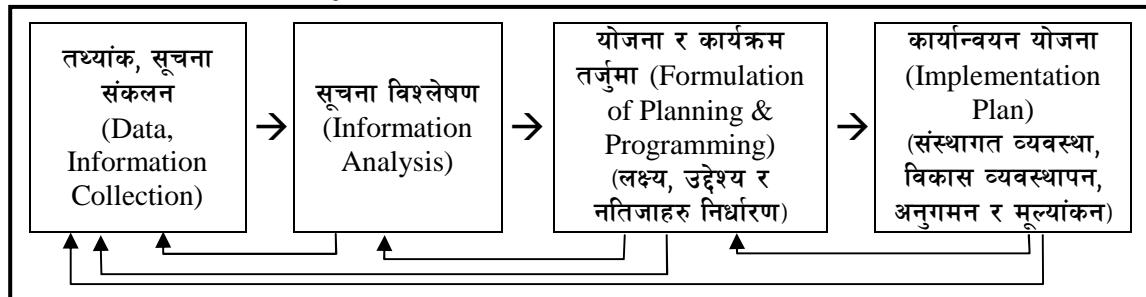
३.३ आजिवियो तर्जुमाका चरणहरू

आजिवियो तर्जुमा प्रक्रियालाई देहायबमोजिम चार चरणमा विभाजन गर्न सकिन्छ ।

१. तथ्यांक तथा सूचना सङ्कलन (data, information collection)
२. सूचना विश्लेषण (information analysis)
३. योजना तथा कार्यक्रम तर्जुमा (formulation of planning and programming)
४. कार्यान्वयन योजना (implementation plan)
५. योजना अनुगमन तथा मूल्याङ्कन (monitoring and evaluation)

माथि उल्लेख भए अनुसार सर्वप्रथम तथ्यांकको तयारी गरिसकेपछि त्यसलाई विश्लेषण गरी सूचनामा परिणत गर्नुपर्दछ । आवधिक योजना तर्जुमा प्रक्रियामा प्रवेश गर्ने प्रमुख आधार तथ्यांक विश्लेषणबाट देखिएको सूचना हो । यसप्रकारको सूचनामा प्रमुख रूपमा जिल्ला विकासका सवाल र समस्याहरू, चुनौतीहरू, उपलब्ध अवसर र विकासका सम्भावनाहरू पर्दछन् । आजिवियो तर्जुमाको सम्पूर्ण चरण र यसको विस्तृत स्वरूपलाई देहायका चित्र २ मा देखाइएको छ ।

चित्र नं. २ : योजना तर्जुमा चरणहरू

माथि देखाइएकै योजना तर्जुमा निरन्तर चलिरहने प्रक्रिया हो । यो प्रक्रियामा एकपछि अर्को चरण आपसमा अन्यन्त निकट रूपमा आबद्ध रहेको छ । विश्लेषणबाट यो प्रक्रिया शुरू भई निरन्तर रूपमा अघि बढिरहन्छ ।

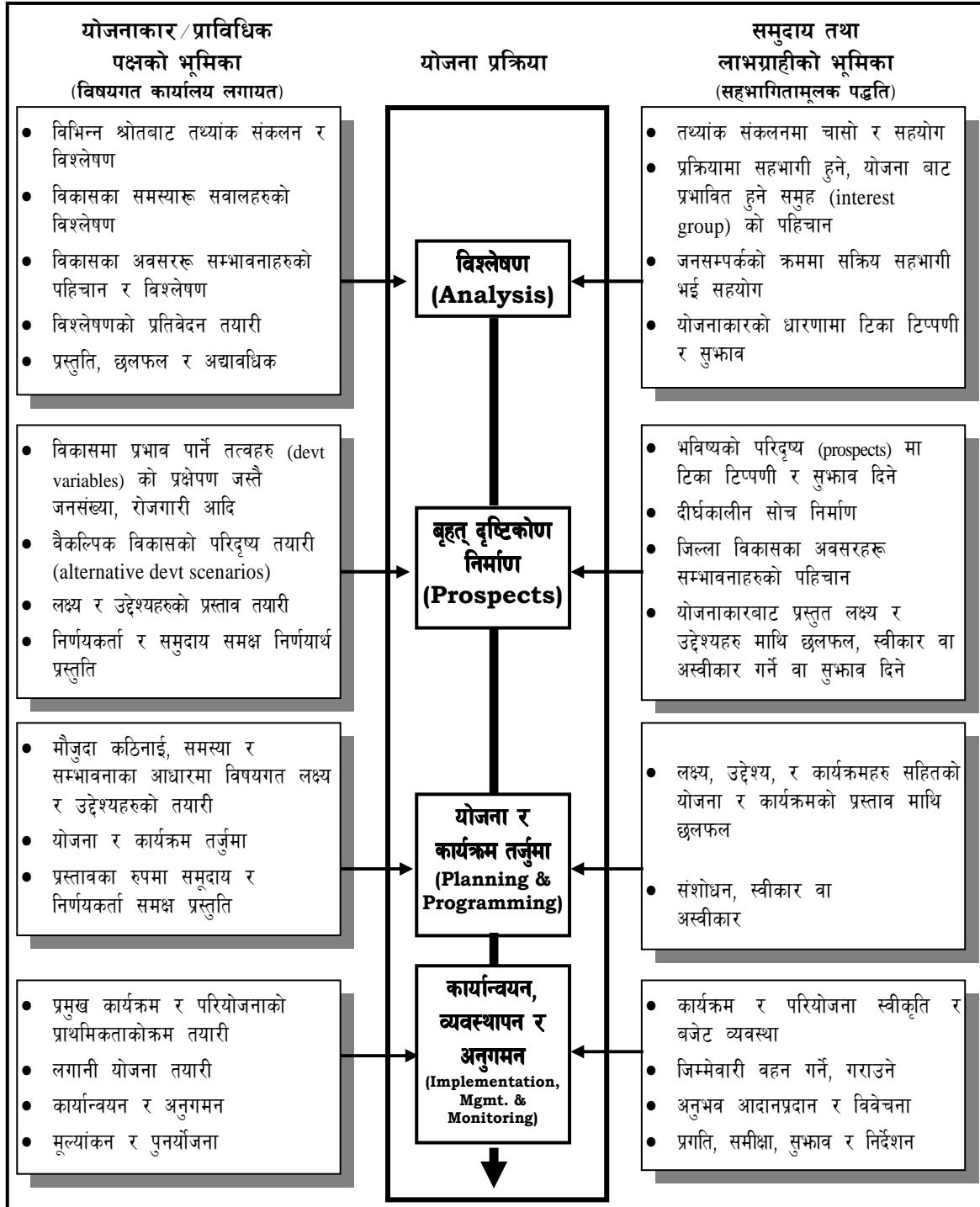
जिल्ला वस्तुस्थिति विश्लेषण (District Profile Analysis)

४.१ भूमिका

जिल्लाको समष्टिगत विकासका लागि जिल्लामा सरकारी, गैरसरकारी तथा निजी क्षेत्र लगायत नागरिक समाज र दातृ संस्थाहरू कार्यरत रहेका छन्। यी सबै निकायहरूको विकास प्रयासहरूलाई निर्दिष्ट उद्देश्य हासिल गर्नका लागि आवधिक जिल्ला विकास योजना (आजिवियो) ले निर्देशन, समन्वय तथा पथप्रदर्शन गर्नुपर्ने हुन्छ। अतः बहुविषयगत मुद्दाहरू (multi-sectoral issues) को विस्तृत विवेचना र विश्लेषण गरी बहुविषयगत एकीकृत विकास योजना (multi-sectoral integrated development plan) का रूपमा आजिवियोको तर्जुमा गर्नुपर्ने हुंदा यो प्रक्रिया जटिल, समयलाग्दो तथा खर्चिलो समेत हुन सक्छ।

विषयगत तथा क्षेत्रगत समस्या (sectoral and regional problem) को जटिलतालाई हेर्दा कार्यशाला गोष्ठीहरूमा व्यापक छलफल गराई प्रक्रियागत ढाँचा (process orientation) बाट मात्र आजिवियोको तर्जुमा गर्ने हो भने विषयगत क्षेत्रको गहन विश्लेषण नहुने, योजना बढी महत्वाकांक्षी भई तत्कालीन समस्या समाधानमुखी तथा बढी भौतिक पूर्वाधारमुखी हुने, योजनाको विस्तारित खाका निकाल्न बढी समय लाग्नेजस्ता कमजोरीहरू देखिन सक्छ। विशेषज्ञहरूको संलग्नतामा मात्र आजिवियोको तर्जुमा (technical orientation) गर्दा यो बढी सिद्धान्तमुखी हुने, स्थानीय चाहना भन्दा टाढा हुने, आप्नोपन (ownership) को भावना कम हुने जस्ता कमजोरीहरू देखिन सक्छन्। अतः प्रक्रियागत तथा विशेषज्ञता दुवैको उपयुक्त सम्मिश्रणबाट आजिवियोको तर्जुमा गर्न आवश्यक छ। यो निर्देशिकामा यी दुवैको उपयुक्त सम्मिश्रणका आधारमा आजिवियो तर्जुमा प्रक्रियालाई निर्दिष्ट गरिएको छ। यसलाई तलको तालिकाले स्पष्ट गर्दछ।

तालिका नं. १ सहभागितामूलक पद्धति र प्राविधिक पक्ष बीचको सन्तुलित क्रियाकलाप

४.२ पूर्वतयारी कार्यशाला गोष्ठी

आजिवियो तयार गर्ने निर्णय भइसकेपछि सो तर्जुमा गर्नको लागि सम्बन्धित सबै पक्षबीच आपसी सरसल्लाह, समझदारी कायम गरी के कसरी योजना तर्जुमा प्रक्रियालाई अगाडि बढाउने हो सो को लागि पूर्वयोजना तयारी कार्यशाला गोष्ठीको आयोजना गर्नुपर्छ । यसको उद्देश्यहरू, प्रक्रिया, सहभागी संख्या र यस सम्बन्धित विस्तृत विवरण अनुसूची-२ मा दिइएको छ । यस गोष्ठिबाट अन्य कुराका अतिरिक्त आजिवियो तयारीका लागि कार्ययोजना तर्जुमा गर्नुपर्नेछ ।

४.३ तथ्याङ्क संकलन तथा विश्लेषण

आवधिक जिल्ला विकास योजना तर्जुमा प्रक्रियाको प्रारम्भ सूचना संकलन तथा विश्लेषण गरिन्छ । यस सन्दर्भमा जिल्लाको विद्यमान अवस्था कस्तो छ ? जिल्लाको सो अवस्था किन र कसरी भयो तथा यस्तो अवस्थाले भविष्यमा जिल्लालाई कता पुऱ्याउँछ भन्ने प्रश्नहरूको स्पष्ट रूपले उत्तर खोज्नु पर्दछ । योजना तर्जुमा प्रक्रिया र तथ्यांक संकलन व्यवस्थित तथा विश्लेषण गर्ने तौरतरिकाहरू तलका परिच्छेदहरूमा व्याख्या गरिएको छ ।

जिल्लाका विविध समस्याहरूको समाधानको खोजी गर्न तथा सीमित स्रोत तथा उपलब्ध साधनहरूको सर्वोत्तम उपयोग गर्नका लागि जिल्लाको समस्या तथा सबलताको गहन विश्लेषण आवश्यक हुन्छ । एक वा दुई दिनको सहभागितात्मक कार्यशाला गोष्ठीबाट समस्या तथा सबलता विश्लेषण गर्न सकिन्छ । तर यो प्रक्रियामा जानुअघि विषयगत योजना तर्जुमा समितिहरूले जिल्लाको हालको स्थिति र विकास प्रवृत्ति (development trend) लाई आफै तहबाट समीक्षा एवम् विश्लेषण गरी प्राप्त नतिजा (समस्या तथा सबलता) लाई कार्यशाला गोष्ठीमा प्रस्तुत गर्दा जिल्लाको समस्या तथा सबलता विश्लेषणमा प्रभावकारिता आउने हुन्छ । अतः विषयगत योजना तर्जुमा समितिहरूले आ-आफ्नो विषयक्षेत्रमा अगाडि अनुच्छेद ३.१ मा उल्लेखित बुँदा १, २, ३ र ४ मा समावेश गरिएका प्रश्नहरूको उत्तर तथा व्याख्या खोज्नुपर्ने हुन्छ । यसका लागि प्रत्येक विषयगत योजना तर्जुमा समितिहरूले दुई चरणमा विश्लेषण गर्नुपर्दछ । आवश्यक परेमा विस्तृत अध्ययन तथा विश्लेषणका लागि विशेषज्ञको सेवा समेत लिन सकिन्छ ।

- प्रारम्भिक क्षेत्रगत विश्लेषण (Preliminary Sectoral Analysis)
- विस्तृत अध्ययन तथा विश्लेषण (Detailed Studies & District Analysis)

४.३.१ प्रारम्भिक विषयगत विश्लेषण

प्रत्येक विषयगत योजना तर्जुमा समितिहरूले आ-आफ्नो विषयगत क्षेत्रको कम्तिमा विगत ५ वर्षको अवधिमा कार्यान्वयन गरिएको नीति, रणनीति, कार्यक्रम तथा आयोजनाहरूको आम्दानी खर्च लगायतको लेखाजोखा तथा प्रगति समीक्षा गर्नुपर्ने र मुख्यमुख्य विकास सूचकहरू निर्धारण गरी त्यो ५ वर्षको अवधिमा जिल्ला विकासका सूचकहरूमा आएको परिवर्तनको विवेचना, व्याख्या र वर्णन गर्नुपर्दछ । यसको लागि समितिहरूले जिल्लामा आफूले गरेका अध्ययन अनुसन्धान, कार्यालय अभिलेख, स्थानीय, राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय प्रकाशनहरू समेतबाट तथ्यांकहरू संकलन गरी प्रारम्भिक विषयगत विश्लेषण गर्नुपर्ने हुन्छ । यस विश्लेषणका लागि विषयगत कार्यालयका तथा साझेदार संस्थाका

प्रमुखहरूले विशेषज्ञको भूमिका निर्वाह गर्नुपर्छ । यसप्रकार प्रारम्भिक विश्लेषणबाट जिल्लाका समस्याहरू, प्रमुख विकास मुद्दाहरू, जिल्लाको विशिष्टीकरण (specialization) तथा स्थानीय तहमा उपलब्ध साधन स्रोत एंव सम्भावनाहरू (potentials) तथ्यगतरूपमा झल्कनेछन् । यसका साथै उपलब्ध नभएका तर आवश्यक पर्ने थप तथ्यांकहरू समेत के के रहेछन् भन्ने समेत पत्ता लाग्ने छन् (data gaps) । साथै यसबाट आजिवियो तर्जुमाका लागि तथ्यांकहरू कुन तहसम्मको आवश्यक पर्ने हुन्छ सो समेत निक्योल हुन्छ (जस्तै: जिल्लास्तर, इलाकास्तर, निर्वाचन क्षेत्रस्तर, नगरस्तर, गाउँस्तर, बडास्तर, वस्तीस्तर आदि) ।

प्रारम्भिक विश्लेषण गर्दा आवश्यक पर्ने सक्ने सूचकहरूको आधारमा आवश्यक पर्ने तथ्यांकहरूको सूची (checklist) अनुसूची-२ मा उल्लेख गरिएको छ । समितिहरूले यो सूचीमाथि छलफल गरी थपघट गर्ने, आवश्यक पर्ने सूचकहरू छनौट गर्नुपर्दछ । साथै लैंगिक हिसाबले समेत लिङ्गमा आधारित खण्डकृत तथ्यांकहरू लिनुपर्दछ ।

४.३.२ विस्तृत अध्ययन तथा विश्लेषण

प्रारम्भिक विश्लेषणबाट सिर्जना गर्नुपर्ने महत्वपूर्ण सूचना तथा आवश्यक तथ्यांकहरू पत्ता लाग्नेछन् । साथै यसबाट विस्तृत अध्ययन गर्ने क्षेत्रहरू समेत पहिचान हुनेछन् । योजना तर्जुमा समितिहरूले सूचनाको महत्व, जिल्लाको क्षमता, समयको उपलब्धता तथा साधनस्रोत समेतलाई दृष्टिगत गरी विस्तृत अध्ययन तथा विश्लेषण गर्नुपर्नेछ ।

प्रारम्भिक तथा विस्तृत विश्लेषणमा २ महिनाभन्दा बढी समय दिनु उपयुक्त हुँदैन । विश्लेषणको नतिजालाई उल्लेखित आजिवियोको विषयसूची (अनुसूची-१ मा उल्लेखित) मा उल्लेखित शीर्षक, उपशीर्षकमा लिपिबद्ध गर्नुपर्दछ ।

४.३.३ तथ्याङ्क तथा सूचनाको विखण्डन

जिल्लाको समष्टिगत सूचना तथा तथ्यांकले जिल्लाको बृहत् वस्तुस्थिति चित्रण गर्छ तर जिल्लाभित्र विभिन्न क्षेत्रको तुलनात्मक विश्लेषणको लागि सूचना तथा तथ्यांकलाई यथासम्भाव गाविसतह नन्त इलाका तहमा विखण्डन गर्नु पर्नेछ । यो पनि सम्भाव नभए जिल्लाको अवस्था हेरी भेग (उच्च मध्य वा तल्लो उत्तरी/दक्षिणी लेक, वेसी आदि)मा समेत विखण्डन गर्न उपयुक्त हुन्छ । जिल्ला भित्रको विभिन्न समस्या तथा सम्भावनाहरू बीच तुलना गरी स्थानगत (spatial) लक्ष्य तथा कार्यक्रम छनौट गर्न तथा स्थानगत सन्तुलन कायम गर्न मद्दत पुर्ने हुन्छ ।

- ४.४ जिल्ला वस्तुस्थिति विश्लेषणमा समावेश हुने विषयहरूको रूपरेखा विश्लेषणको आधारमा योजनाको लक्ष्य तथा उद्देश्य किटान गर्नुपर्ने हुँदा विश्लेषण तथा योजना तर्जुमालाई छुट्टाछुट्टै दुई भागमा प्रस्तुत गर्नुपर्छ । पहिलो भागमा जिल्ला वस्तुस्थिति चित्रण/विश्लेषण प्रस्तुत गर्नुपर्छ । यो भाग आजिवियोको आधार हो । यसमा जिल्ला तथा जिल्लाभित्रका क्षेत्रहरू तथा विषयहरूको विस्तृत चित्रण (comprehensive characterization) गरिन्छ । दोस्रो भाग मूलतः योजना दस्तावेज हो ।

आजिवियोको दस्तावेजको भाग १ को रूपमा तयार हुने जिल्ला वस्तुस्थिति विश्लेषणमा तल उल्लेखित विषयहरू समावेश गर्नुपर्ने हुन्छ । यी विषयहरूको विश्लेषण गर्दा यथासम्भव जिल्लाको विभिन्न इलाका, गाउँ विकास समिति क्षेत्र/नगरपालिका क्षेत्र वा निर्वाचन क्षेत्र तहसम्मको तथ्यांक तथा सूचनालाई लैंगिक हिसाब (महिला र पुरुषको छुट्टाछुट्टै बालबालिका, प्रौढ, वृद्ध आदि) ले खण्डिकृत (disaggregation) गर्न सकियो भने विश्लेषण बढी अर्थपूर्ण हुन्छ । सामाजिक विकासका लागि यो अत्यन्त जरुरी छ । विश्लेषणको क्रममा नक्साहरूको उपयोग बढीभन्दा बढी गर्नुपर्दछ । उपलब्ध तथ्यांक सकेसम्म नक्सामा अंकित गर्नुपर्छ । यसमा भौगोलिक सूचना प्रणालीका नक्साहरू बढी उपयोगी हुन्छन् । स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन तथा नियमले समेत योजना तर्जुमा गर्दा सोत नक्सा र वस्तुगत विवरण तयार गर्नुपर्ने भनी निर्दिष्ट गरेको छ ।

४.४.१ जिल्लाको भौगोलिक तथा भौतिक स्थिति चित्रण (District Geo-Physical Characteristics)

यस शिर्षकमा जिल्ला तथा जिल्लाभित्रको नगरपालिका/गाउँ विकास समिति/इलाका/निर्वाचन क्षेत्रगत प्राकृतिक स्वरूप (natural features) को वर्णन सान्दर्भिक नक्सा (relevant maps) को मद्दतले गर्नुपर्दछ । जिल्ला तथा अन्तर्गतका क्षेत्रको क्षेत्रफल, अवस्थिति (location), स्थलरूप (topography), माटोको विशेषता (soil characteristics), जलवायु तथा जलभण्डार (hydrology) तथा पर्यावरणीय स्वरूप (ecological features) को संक्षिप्त रूपमा चर्चा गर्नुपर्छ । जिल्लाको भौगोलिक तथा भौतिक चित्रणको उपसंहार (conclusion) मा जिल्लाको भू-भौतिक स्थितिले सिर्जना गरेको समस्या तथा सम्भावनाहरूको सङ्क्षेपमा वर्णन (summary of findings) गर्नुपर्दछ ।

४.४.२ जनसङ्ख्या विवरण तथा प्रक्षेपण (Population Profile and Projection)

यस शिर्षक अन्तर्गत जनसङ्ख्या तथा बसाँइ-सराई सम्बन्धी विवरण जिल्ला तथा जिल्लाभित्रको नगरपालिका/गाउँ विकास समिति, इलाका तथा निर्वाचन क्षेत्रगत रूपमा विश्लेषण गर्नुपर्छ । विगतमा गरिएको जनगणना तथा जिल्लामा सङ्कलित जनसङ्ख्या वितरणको तुलनात्मक अध्ययनबाट जनसङ्ख्या वृद्धि सम्बन्धी विगतको प्रवृत्ति (past trends) तथा भविष्यको वृद्धि (future growth) को विश्लेषण गरी योजना अवधिभरको

लागि जनसङ्ख्याको प्रक्षेपण गर्नुपर्दछ । संकलित तथ्याकांहरूलाई सकेसम्म भौगोलिक सामाजिक तथा लैंगिक दृष्टिकोणबाट खण्डकृत गर्नु आवश्यक हुन्छ । जनसङ्ख्या सम्बन्धी हालको स्थितिको विश्लेषण गर्दा निम्नलिखित सूचनाहरू उल्लेख गर्नुपर्ने हुन्छ ।

१. आकार (size) - कूल जनसंख्या, गाविस अनुसार
२. वृद्धिदर (growth rate)
३. जनसङ्ख्याको अवयव विश्लेषण (component analysis)
 - ३.१ प्रजनन (fertility)
 - ३.२ जन्म (birth)
 - ३.३ मृत्यु (death)
 - ३.४ बसाँइसराइ (in-and out-migration)
४. जनसङ्ख्याको बनावट (composition of population) गाविस/नगरपालिका अनुसार
 - लिङ्ग (sex)
 - धर्म, जनजाति तथा भाषा
 - उमेर समूह (age cohorts) जस्तै शिशु, बालबालिका, जेष्ठ नागरिक प्राथमिक/ माध्यमिक/उच्च माध्यमिक विद्यालय जाने विद्यार्थी समूह/युवा/श्रमशक्ति आदि ।
५. जनसङ्ख्या वितरण (distribution of population)
 - ५.१ शहरी तथा ग्रामीण (urban and rural)
 - ५.२ भौगोलिक वितरण (geographic concentration)
 - जनघनत्व/घनावस्ती/शहरीकरण
 - ५.३ वस्तीहरू (settlements)

जिल्लाको जनसंख्याको वृद्धिदरबाट जिल्लाको जनसंख्या कति अवधिमा दोब्बर हुन्छ भन्ने कुरा देहायको सूत्रबाट निकालन सकिन्छ ।

$$\text{जनसंख्या दोब्बर हुने अवधि} \left(\frac{\text{वार्षिक जनसंख्या}}{\text{वृद्धिदर}} \right)$$

जनसङ्ख्या सम्बन्धी विश्लेषणको उपसंहार (conclusion) मा यस क्षेत्रमा देखिएका समस्या तथा सबलताको सङ्क्षिप्त विवरण (summary of findings) उल्लेख गर्नुपर्दछ ।

४.४.३ भू-उपयोग (Land Use)

यस शिर्षकअन्तर्गत जिल्लाभित्रको भूमिको उपयोगको मूल्यांकन, विभिन्न किसिमको भू-उपयोग नक्साको माध्यमबाट गर्नुपर्नेछ । विद्यमान भू-उपयोगको विश्लेषणबाट उपयुक्त व्यवस्थापन तथा संरक्षण गर्नुपर्ने भूमि तथा स्रोतहरूको पहिचान हुनेछ । भू-उपयोगको मूल्यांकनका लागि निम्नबमोजिमको नक्सा तथा सूचनाको सिर्जना गर्न आवश्यक हुन्छ ।

भू-वर्गीकरण नक्सा (Land Classification Maps)

जिल्लाभित्रको भू-भागलाई गाउँ विकास समिति/नगरपालिका अनुसार देहायको वर्गमा के किति क्षेत्रफल रहेकोछ सो को सूचना संकलन गरी नक्सामा देखाउनुपर्नेछ ।

(क) वन क्षेत्र (Forest Land)

- क.१ राष्ट्रिय वन क्षेत्र
- क.२ सामुदायिक वन क्षेत्र
- क.३ कवुलियति वन क्षेत्र
- क.४ धार्मिक वन क्षेत्र
- क.५ संरक्षित क्षेत्र
- क.६ राष्ट्रिय निकुञ्ज/वन्यजन्तु आरक्ष
- क.७ चरन क्षेत्र (grasslands)
- क.८ निजी वन
- क.९ खोला, नाला, ताल (जलीय) क्षेत्र

(ख) वन बाहिरको क्षेत्र (Alienable and Disposable Land)

- ख.१ व्यक्तिको स्वामित्वमा रहेको तथा संस्था वा सरकारी निकायले उपयोग गरेका क्षेत्र (titled land)
 - ख.१.१ कृषि (agricultural)
 - ख.१.२ बसोबास (residential)
 - ख.१.३ औद्योगिक (industrial)
 - ख.१.४ माछापोखरी (fish ponds)
 - ख.१.५ बाँझो (Fallow)
 - ख.१.६ अन्य (others)

ख. २ ऐलानी क्षेत्र (untitled land)

- ख.२.१ सार्वजनिक उपयोगको लागि खुला क्षेत्र तथा पार्क (open space)
- ख.२.२ अनाधिकृत उपयोग क्षेत्र (illegally occupied areas)
- ख.२.३ खेलमैदान (playing field)

भिरालोपन नक्सा (Slope Map)

जमिनको भिरालोपन जति बढी हुन्छ भू-क्षयको सम्भावना त्यति नै बढी हुन्छ । जमिनको भिरालोपन अनुसार भू-उपयोगलाई नियन्त्रण गर्न आवश्यक रहन्छ । पर्यावरणीय दृष्टिकोणले १८% सम्मको भिरालोपन जमिनमा (९० डिग्रीलाई शत प्रतिशत भिरालोपन मान्दा) न्यूनतम भू-क्षय (soil erosion) हुने तथ्यलाई दृष्टिगत गरी कतिपय मुलुकले १८% भन्दा माथिको भिरालोपन जमिनको भू-उपयोगलाई नियन्त्रण गरेको तथा ५०% भन्दा माथिको भिरालो जमिनलाई पूर्णरूपले संरक्षित भूमि (protected land) को रूपमा राखेको पाइन्छ । जिल्लाको भूमिको भिरालोपन तथा भू-उपयोगलाई तुलना गरी भू-उपयोग द्वन्द (land use conflict) लाई पहिचान गर्न देहाय बमोजिम गाउँ विकास समिति/नगरपालिकाको छुट्टाछुट्टै रूपमा भिरालोपन तथ्याङ्क तथा नक्सा तयार गर्दा विश्लेषण कार्यमा सहजता आउनेछ ।

नक्सा नं. २ भिरालोपन वर्गीकरण गर्ने आधार

भिरालोपन Slope range %	विवरण Description	जिल्लाको क्षेत्रफल हे. वा वर्ग कि.मि.मा	प्रतिशत
०-३	लगभग सम्म परेको भूमि Level to nearly level		
३-८	अलिङ्गित उतारचढाव भएको भूमि Gentle sloping to undulating		
८-१८	बढी उतारचढाव भएको Undulating to rolling		
१८-३०	मध्यम भिरालोपन भएको Rolling to moderately steep		
३०-५०	भिरालो पहाडी क्षेत्र Steep hills & mountains		
५० प्रतिशत भन्दा बढी	अति भिरालो क्षेत्र Very steep hills and mountains		

जिल्लाको contour नक्सा उपलब्ध भएको खण्डमा भिरालोपन नक्सा तयार गर्न सकिन्छ । contour line प्रत्येक १०० मिटर उचाइ (verticle) को लागि खिचिने हुदाँ दुई contour line को बीचको दुरी (horizontal) लाई स्केलले नापी १०० मिटरलाई भाग गरेर भिरालोपन निकाल्न सकिन्छ ।

$$(\tan\theta = p/b)$$

भिरालोपन (slope)
(डिग्रीमा)

$$\text{उचाइ (verticle)} = 100 \text{ मिटर}$$

दुई कन्तुरलाइन बीचको दुरी मिटरमा
(horizontal)

कृषि उपयोग नक्सा (Agricultural Land Use Map)

जिल्लाभित्र कृषि भू-उपयोगमा भइरहेको परिवर्तनलाई विश्लेषण गर्न देहाय बमोजिमको वर्तमान भू-उपयोगको अभिलेख राखी वितेको अवधिको भू-उपयोगसम्बन्धी विवरण तयार गरी भू-उपयोग समस्याको चित्रण गर्नु आवश्यक पर्दछ ।

तालिका नं. ३ कृषि क्षेत्र भू-उपयोग किसिम (Agriculture Land Use Type)

विवरण	क्षेत्रफल	प्रतिशत
१. धनहर खेत १.१ पूर्ण सिंचित १.२ आंशिक सिंचित १.३ असिंचित		
२. पाखो/बारी २.१ सिंचित २.२ असिंचित २.३ अन्य		
३. माछा पोखरी		
४. अन्य		
	जम्मा	१००.००

वातावरण तथा जलवायु परिवर्तन संवेदनशील क्षेत्र नक्सा (Maps showing environmentally and climate change constrained areas)

देहाय बमोजिमको सूचना संकलन गरी सो सूचनाको आधारमा वातावरणीय तथा जलवायु परिवर्तनका दृष्टिकोणले संवेदनशील रहेको क्षेत्र तथा सो क्षेत्रमा भइरहेको मानव गतिविधि तथा वस्ती विकासलाई विश्लेषण गरी समस्या तथा सम्भावनाको वर्णन गर्न आवश्यकछ । वातावरणीय संवेदन क्षेत्रलाई अत्यधिक, मध्यम तथा न्यून (severely, moderately, slightly) गरी तीन प्रकारमा वर्गीकरण गर्न सकिन्छ ।

१. बाढीबाट प्रभावित हुने क्षेत्र, डुबान क्षेत्र
२. भू-क्षय पहिरोबाट प्रभावित क्षेत्र वा भू-क्षय/पहिरो जान सक्ने क्षेत्र
३. अन्य प्राकृतिक प्रकोप घटना हुन सक्ने क्षेत्र (हिमनदी/ताल फुट्ने), विपदबाट प्रभाव पर्न सक्ने
४. भुँड्चालोबाट प्रभावित हुन सक्ने क्षेत्र/वस्ती
५. पानीका स्रोत सुक्दै गएका क्षेत्र
६. जलवायु परिवर्तन संवेदनशील वसोवास क्षेत्रहरु

शहरी भू-उपयोग नक्सा (Urban Land Use Maps)

वस्तीहरूको आकार तथा घनत्व बढ्दै जाँदा त्यसले विभिन्न समस्याहरू समेत निम्त्याउँछ । शहरी विकासलाई यथासमयमा नै नियोजन (planning) गरिएन भने शहरी समस्या भन् भन् जटिल हुँदै जान्छ । नगरवासीमा प्रदुषणको प्रभाव कम गर्न उच्चोगहरूलाई प्रदुषण गर्ने तथा नगर्ने गरी दुई वर्गमा विभक्त गरी तिनीहरूको स्थापना निश्चित स्थलहरूमा गर्ने; व्यापारिक स्थलहरूमा मानव तथा सवारी साधनको चाप अत्यधिक हुने भएकाले ती स्थलहरूमा सडक फराकिलो राख्नुपर्ने; यातायात, पार्किङ् तथा अन्य सुविधाहरू समेत सिर्जना गर्नुपर्ने हुँदा निश्चित स्थलहरूलाई व्यापारिक क्षेत्रको रूपमा विकास गर्नुपर्ने; वस्तीको घनत्व बढ्दै जाँदा खुला ठाउं (open space) तथा खेल मैदानहरूको माग बढ्दै जाने भएकोले वस्तीको आकार हेरी खुला ठाउं तथा खेल मैदानको लागि निश्चित क्षेत्रहरू छुट्याउनुपर्ने तथा आवासीय क्षेत्रमा जनघनत्वको आधारमा विभिन्न सुविधाहरू जुटाउनुपर्ने भएकोले अत्यधिक, मध्यम तथा न्यून घनत्व भएको आवासीय क्षेत्रको वर्गीकरण गरी निश्चित स्थलहरू आवासीय क्षेत्रको रूपमा छुट्याउनुपर्ने हुन्छ । शहरी क्षेत्रको लागि देहाय बमोजिमको भूमि उपयोग वर्गीकरण गर्न सकिन्छ ।

जमीनको प्रयोग	क्षेत्रफल	प्रतिशत
• आवासीय (residential)	-	%
• व्यापारिक (commercial)	-	%
• औद्योगिक (industrial)	-	%
• संस्थागत (institutional)	-	%
• खुला क्षेत्र तथा अन्य (open space & others)	-	%
• पार्क तथा मनोरञ्जन स्थल		

कूल 100%

व्यापारिक तथा खुला क्षेत्रको विकासले शहरी क्षेत्रको सुन्दरता तथा आकर्षणमा अभिवृद्धि गर्ने भएकोले व्यापारिक क्षेत्र तथा खुला क्षेत्रको सिर्जना तथा विकासमा स्थानीय निकायहरूले प्रमुख भूमिका खेल्नुपर्ने हुन्छ । विश्व खाद्य सङ्गठनले निर्धारण गरेको स्तर (FAO standard) अनुसार प्रति 1000 जनसङ्ख्याको लागि 0.5 देखि 3 हेक्टरसम्मको खुला ठाउं आवश्यक पर्दछ ।

स्थानीय विकासका सन्दर्भमा भू-उपयोग योजना महत्वपूर्ण भएकाले नै स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन तथा नियमावलीमा गाउँ विकास समिति तथा नगरपालिकाहरूले आ-आफ्नो क्षेत्रको भू-उपयोग योजना तयार गर्नुपर्ने प्रावधान राखिएको छ । नगरपालिकाहरू तथा 5,000 भन्दा बढी जनसङ्ख्याको कम्तीमा एउटा सिङ्गो वस्ती (nucleated settlement) भएको गाउँ विकास समितिहरूका लागि देहायको भू-उपयोग क्षेत्रको क्षेत्रफल खुल्ने गरी नक्सा तयार गरी शहरी भू-उपयोगको समस्या तथा सबलताको वर्णन गर्नुपर्दछ ।

१. आवासीय क्षेत्र (residential zones)
 - न्यून घनत्व (low density)
 - मध्यम घनत्व (medium density)
 - उच्च घनत्व (high density)
 २. व्यापारिक क्षेत्र (commercial zones)
 - सानो (minor)
 - प्रमुख (major)
 ३. औद्योगिक क्षेत्र (industrial zones)
 ४. पार्क तथा मनोरञ्जन क्षेत्र (parks and recreation zones)
 ५. शैक्षिक क्षेत्र (educational zones):
 ६. संस्थागत (institutional) क्षेत्र
 ७. फोहरमैला संकलन र थान्को लगाउने क्षेत्र (solid waste disposal areas)
- माथि उल्लेख गरिएका सबै प्रकारका भू-उपयोग नक्सा तथा सूचनाहरूका आधारमा जिल्लाभित्रको भू-उपयोगसम्बन्धी समस्या, भूमि बीचको द्वन्द्व तथा सबल पक्षको विश्लेषण गर्नुपर्दछ ।

४.४.४ शहरीकरण तथा वस्ती विकासको स्वरूप (Urbanization and Settlement Pattern)

यस शिर्षक अन्तर्गत जिल्ला भित्र शहरीकरण तथा वस्ती विकासको स्वरूपको विश्लेषण गर्नुपर्दछ । जिल्लाभित्र जनसङ्ख्या के कति वस्तीमा छारिएर रहेको छ ? वस्तीको आकार कस्तो छ ? ठूला, मझौला तथा साना वस्तीहरू के कति दूरीमा अवस्थित छन् ? कुनकुन वस्तीहरूले बजार केन्द्र तथा विभिन्न सेवा प्रदान गर्ने केन्द्र (market centers/service centers) को भूमिका खेलिरहेका छन् ? भन्ने विश्लेषण गर्नुपर्दछ । यसैगरी विपद व्यवस्थापन गर्ने कठिनाई हुने क्षेत्र/वस्ती/वसोवासको विश्लेषण गर्नु पर्दछ । यसका लागि वस्ती विश्लेषण गर्ने केही औजारहरू (settlement pattern analysis/scalogram analysis) को प्रयोग गर्न सकिन्छ । वस्ती विश्लेषणका लागि वस्तीहरूको सूची (inventory) तयार गर्दा सबैभन्दा पहिले मूल वस्तीहरू (nucleated settlement) पहिचान गरी मल वस्तीको १ किलोमिटर परिधिमा रहेका अन्य वस्तीहरूलाई एउटै वस्ती मानेर वस्तीको सूची तयार गर्नुपर्दछ । सूचीकृत वस्तीहरूलाई जनसङ्ख्याको आधारमा ६ तहमा वर्गीकृत गर्नुपर्दछ । वस्तीहरूलाई शहरी तथा ग्रामीण क्षेत्रमा छुट्याउनुपर्ने र तिनीहरूलाई ठूलो, मध्यम, सानो वा अति सानोमा वर्गीकरण गर्नुपर्दछ । कतिपय घोषित नगरपालिकाहरूलाई शहरी क्षेत्र भन्न नसकिने स्थिति रहेको छ । साथै गाउँ विकास समितिका कतिपय वस्तीहरूले शहरी क्षेत्रको स्वरूप लिइसकेको छ । तथापि विश्लेषणको क्रममा नगरपालिकाहरूलाई हालको व्यवस्था अनुरूप शहरी क्षेत्रको रूपमा वर्गीकृत गर्नुपर्ने देखिन्छ । वस्तीहरूलाई देहाय बमोजिम जनसंख्याको आधारमा वर्गीकरण गर्न सुझाव गरिएको छ ।

तालिका नं. ४ वस्तीहरूको वर्गीकरण

तह /Rank	जनसङ्ख्या		
	तराइ क्षेत्र	पहाडी क्षेत्र	हिमाली क्षेत्र
शहरी क्षेत्र (Urban)	ठूलो	२ लाखभन्दा बढी	२ लाखभन्दा बढी
	मध्यम	५०,००० - २ लाख	५०,०००-२ लाख
	सानो	२०,००० - ५०,०००	२०,००० - ५०,०००
ग्रामीण (Rural)	ठूलो	५,००० - २०,०००	२,५०० - २०,०००
	मध्यम	२,५०० - ५,०००	१,००० - २,५००
	सानो	१,००० - २,५००	५०० - १,०००
	अति सानो	१००० भन्दा कम	५०० भन्दा कम

स्रोत: ESCAP को Guidelines for Rural Center Planning र स्वायत्त शासन ऐन तथा नियमावलीको आधारमा तयार गरेको ।

वस्तीहरू अत्यधिक छरिएर रहेको कारण विभिन्न सेवा तथा सुविधा प्रदान गर्दा प्रतिव्यक्ति लागत खर्च अत्यधिक रहने, साधन स्रोतको उच्चतम प्रयोग नहुने, सेवा सुविधाको स्तर न्यून रहने तथा लगानी पनि छरिएर खास प्रभाव नदेखिने हुँदा वस्ती शृङ्खलाको विश्लेषणबाट वृद्धिको राम्रो सम्भावना रहेका वस्तीहरूमा सेवा, सुविधाहरू तथा लगानी केन्द्रित गरी जनसङ्ख्याको वितरणलाई निश्चित स्थलहरूमा केन्द्रित गर्दै विपद व्यवस्थापनलाई सहयोग पुग्ने गरी शहरीकरणको गतिमा नियोजित रूपमा तिव्रता दिन सकिने सम्भावनाको विश्लेषण यस शिर्षकमा गर्न सकिन्छ ।

४.४.५ जिल्लाको अर्थतन्त्र तथा रोजगारी स्थिति (District Economy and Employment Situation)

योजनाले आर्थिक वृद्धि तथा पर्ण रोजगारीलाई सुनिश्चित गर्ने उद्देश्य राख्ने हुँदा यस शिर्षक अन्तर्गत जिल्लाको आर्थिक तथा रोजगारीको स्थितिलाई विश्लेषण गर्नुपर्छ । यसका लागि उपलब्ध तथ्यांकहरूको आधारमा देहायको सूचनाहरूको सिर्जना, विवेचना तथा व्याख्या गर्न सकिन्छ ।

जिल्ला अर्थतन्त्रको संरचनात्मक स्वरूप (Sectoral Structure)

जिल्लाको अर्थतन्त्रको संरचनालाई विभिन्न विषयगत क्षेत्रले प्रदान गरेको रोजगारी (sectoral employment) को तथ्यांकको आधारमा कुन क्षेत्र (sector) ले कति योगदान गरिरहेकोछ भन्ने व्याख्या गर्न सकिन्छ । यसका लागि कम्तीमा यस अधिका दुइवटा जनगणनाबाट देहाय बमोजिमको क्षेत्र (sector) ले कति रोजगारी राष्ट्रियस्तर, क्षेत्रीयस्तर तथा जिल्लास्तरमा प्रदान गरेको छ भन्ने तुलनात्मक जानकारी लिन सकिन्छ ।

१. प्राथमिक क्षेत्र (primary sector)
 - १.१ कृषि, पशुपालन, मत्स्यपालन तथा वन (agriculture, livestock, fishery and forests)
२. दोस्रो क्षेत्र (secondary sector)
 - २.१ खानी (mining and quarrying)
 - २.२ उत्पादन उद्योग (manufacturing)
 - २.३ निर्माण (construction)
 - २.४ विद्युत्, पानी, ग्याँस र नविकरणीय/वैकल्पिक ऊर्जा (electricity, water, gas and renewable/alternative energy technology)
३. तेस्रो क्षेत्र (tertiary sector)
 - ३.१ व्यापार, पर्यटन (wholesale and retail trade/commerce)
 - ३.२ यातायात, भण्डार तथा सञ्चार (transportation, storage and communications)
 - ३.३ वित्त, रियलस्टेट तथा व्यवसाय सेवा (finance, real state and business services)
 - ३.४ सार्वजनिक, सामुदायिक, सामाजिक तथा व्यक्तिगत सेवा (Public, community, social and personal services)
 - ३.५ विप्रेषण (Remittance)

माथि उल्लेखित क्षेत्रगत रोजगारीको तथ्यांकलाई देहाय बमोजिम विश्लेषण गर्न सकिन्छः

१. जिल्लाको क्षेत्रगत रोजगारी स्थितिलाई राष्ट्रिय तथा क्षेत्रीय (विकास क्षेत्र, हिमाली/पहाडी/ तराई) रोजगारी स्थितिसँग तुलना गरी सो को कारणहरूको विश्लेषणात्मक रूपमा व्याख्या गर्ने ।
२. जिल्लाको क्षेत्रगत रोजगारी स्थितिलाई आधारवर्ष (base year) (उदाहरण २०११ को जनगणना) र अन्य वर्षहरूको स्थितिसँग तुलना गरी क्षेत्रगत रोजगारीको परिवर्तन (sectoral shift/structural change) को व्याख्या गर्ने ।
३. क्षेत्रगत रोजगारीमा महिलाहरूको स्थितिलाई माथि बुँदा १ र २ बमोजिम छुट्टाछुट्टै विश्लेषण गर्ने ।

यस सम्बन्धी जिल्ला तहको जानकारी जनगणनाको मूल प्रतिवेदनको सम्बन्धित खण्डबाट लिन सकिन्छ ।

घरपरिवारको आयस्तर तथा गरिवीको स्थिति

जिल्लाको आर्थिक स्थितिको चित्रण गर्दा जिल्लाको प्रतिव्यक्ति कूल गार्हस्थ उत्पादन प्रतिव्यक्ति कति छ, बेरोजगार तथा अर्धबेरोजगारको दर कति छ, सरदर पारिवारिक आय कति छ आदिको विश्लेषण गर्नु आवश्यक छ । सामान्यतया योजनाको बृहत्

लक्ष्य/उद्देश्य जनताको सरदर आयवृद्धि गरी निरपेक्ष गरिबी रेखामुनि रहेको जनसङ्ख्याको प्रतिशतलाई घटाउनु रहने हुँदा यस सम्बन्धी सूचना तथा तथ्यांकको संकलन र व्याख्या आवश्यक हुन्छ । जिल्लाभित्र गरिबीको स्थितिको चित्रण घरपरिवारले खानाको लागि पर्ने व्यय (expenditure) वा आम्दानी (income) को आधारमा पनि गर्न सकिन्छ । यसै गरी विपन्नता मापन (DAG/Poverty mapping) बाट पनि विपन्नता हेर्न सकिन्छ । नेपाल सरकार, सहकारी विकास तथा गरिबी न्यूनिकरण मन्त्रालयबाट मापन गरिने गरिबी मापनका आधारमा जिल्लाको जनसंख्याको विपन्नता हेर्न सकिन्छ ।

तालिका नं.५ पारिवारिक सम्पन्नतास्तर

विवरण	परिवार संख्या	प्रतिशत
क. वर्ग		
ख. वर्ग		
ग. वर्ग		
घ. वर्ग		

यसैगरी आफ्नो नियमित आम्दानी वा आफ्नो उत्पादनबाट वर्षभरी खान लाउन पुग्ने आधारमा पनि सम्पन्नता मापन गर्न सकिन्छ । प्रचलित मान्यता अनुसार यसलाई निम्न वर्गमा विभाजन गर्न सकिन्छ ।

- १२ महिनासम्म पुग्ने - क. वर्ग
 - ९ महिनादेखि माथि १२ महिना भन्दा कम - ख. वर्ग
 - ६ महिनादेखि ९ महिना सम्म - ग. वर्ग
 - ३ महिनादेखि ६ महिना सम्म - घ. वर्ग
 - ३ महिनाभन्दा कम मात्र पुग्ने - ड. वर्ग
- यसरी पारिवारिक सम्पन्नता मापन गर्दा भौगोलिक क्षेत्र, जात-जातिगत आधारमा सूचना विखण्डन गर्नु पर्ने हुन्छ ।

४.४.६ कृषि तथा सिंचाइ क्षेत्र

यस शिर्षकअन्तर्गत जिल्लाको कृषिक्षेत्रको उपलब्धि (performance) तथा समस्याहरूको लेखाजोखा गर्नुपर्छ । साथै कृषि तथा सिंचाइ क्षेत्रतर्फ विगत ५ वर्षमा संचालित कार्यक्रम समीक्षा गरी उपलब्धि, समस्या तथा सम्भावनाको समेत विश्लेषण गर्नुपर्नेछ । कृषि विकास योजना (agriculture development plan) को उद्देश्यहरू मध्ये कृषि उत्पादन तथा उत्पादकत्वको स्थिति (status) के छ र उत्पादन तथा उत्पादकत्वको वृद्धिदरको प्रवृत्ति (trend) कस्तो छ? सो को विश्लेषण आवश्यक रहन्छ । यसप्रकारको विश्लेषणबाट योजना अवधिमा कृषि उत्पादनको वृद्धिदर के किति रहनेहो? सो को अनुमान गर्न सकिन्छ । कृषि उत्पादनको सामान्य वृद्धि (trend

scenario) लाई थप प्रयासद्वारा तीव्र वृद्धिमा परिणत (development scenario) गर्न सकिने हुंदा कृषि उत्पादनको वृद्धि दर तोकिए बमोजिम हासिल गर्न सकिन्छ वा सकिदैन भन्ने कुरा निर्धारण गर्नका लागि निम्नलिखित प्रश्नहरूको उत्तर खोज्नुपर्ने हुन्छ :

- कृषि उत्पादन वृद्धि गर्न बढी जग्गा उपलब्ध हुन्छ/हुँदैन ?
- पर्याप्त कृषि कर्जा उपलब्ध हुन्छ/हुँदैन ?
- कृषि उत्पादनलाई हालको वृद्धिर भन्दा बढाएर लैजान सोही अनुपातमा कृषि सामग्री : मलखाद, उन्नत विड, आदिको आपूर्तिमा वृद्धि हुन्छ/हुँदैन ? यी सामग्री समयमै उपलब्ध गराउने संस्थागत व्यवस्था कस्तो छ ?
- सिचित क्षेत्रको प्रतिशत वृद्धि हुन्छ/हुँदैन ?
- उत्पादन वृद्धि गर्नका लागि आवश्यक पर्ने उन्नत विड, खेती गर्ने तौरतरिकामा सुधार (better cultivation practices), कृषि औजार तथा मेसिनरी आदिको क्षेत्रमा नयाँ प्रविधिको विकास हुन्छ/हुँदैन ? नयाँ प्रविधि किसानसम्म पुऱ्याउने प्रसार सेवा प्रभावकारी हुन्छ/हुँदैन तथा किसानहरूलाई तालिम दिइन्छ/दिइँदैन ?
- कृषिको लागि थप मजदुरहरू उपलब्ध हुन्छ/हुँदैन ?
- बचत उत्पादन गर्नेको कृषि उपजले बजार पाउन सक्छन्/सक्दैनन् ?

कृषि क्षेत्रको उद्देश्य समग्र कृषकहरूको आयस्तरमा वृद्धि गर्नुपर्ने समेत रहने हुंदा कृषि प्रसार सेवा उत्पादन वृद्धिमुखी मात्र हुनुहुँदैन । यसले विशेष गरी साना कृषकहरूलाई तुलनात्मक रूपमा बढी नाफा हुने वाली लगाउने निर्णयमा पुग्न मद्दत दिने, फार्म व्यवस्थापन (farm management) मा सुधार ल्याउने, कृषि उत्पादन भित्र्याउने समयमा हुने नोक्सानीहरू (post harvesting losses) कम गर्न मद्दत पुऱ्याउने आदि कार्यहरू गर्नुपर्ने हुन्छ । अतः यस विषयमा कृषि प्रसार कार्यहरूको मूल्यांकन आवश्यक छ ।

देशमा स-साना कृषकको बाहुल्यता भएको र स-साना कृषक परिवारको उत्पादन घरायसी खपतकालागि मात्र हुने भएकोले कृषि क्षेत्र निर्वाहमुखी रहेको छ । निर्वाहमुखी कृषिलाई व्यापारमुखी बनाउन आवश्यक छ । यसका लागि खेती परिवार तह (Farm household level) मा रहेको समस्याको पहिचान गर्नुपर्छ । कृषि परिवार तहमा विभिन्न प्रकारको बाली तथा पशु उत्पादनबाट के कस्तो फाईदा भइरहेको छ र तुलनात्मक रूपमा बढी फाईदा के मा हुन्छ सो को विश्लेषणबाट कृषि परिवारतहमा निर्णयमा सधाउन तथा कृषि उत्पादकत्व बढाउन अन्य तरिकाहरूका अतिरिक्त कूल सिमान्त विश्लेषण (gross margin analysis) गर्न सकिन्छ ।

कूल सिमान्त विश्लेषण (gross margin) भनेको कूल फार्म आय (gross farm income) तथा उत्पादन खर्च (variable cost) बीचको फरक हो । यो (gross margin) प्रति हेक्टर वा प्रति पशु (per head of live stock) का लागि

निकालिन्छ । सम्बन्धित गतिविधि (बाली/पशु पालन) को कूल आय गणना गर्दा घरायसी प्रयोजनका लागि खपत हुने परिणामको समेत गणना गरिन्छ । पशु वा गाईवस्तुको कूल उत्पादन मूल्य गणना कार्य बाली उत्पादनको तुलनामा जटिल हुन्छ । यसमा पशु वस्तुको हालको मूल्याङ्कन तथा शुरुको मूल्याङ्कन र खर्चको फरकलाई समेत (closing valuation minus opening valuation minus expenditure) समावेश गरिन्छ ।

सम्बन्धित गतिविधि (बाली/पशु पालन) को उत्पादन लागत (variable cost) प्रति हेक्टर वा प्रति पशुको लागि देहायका विषयको लागत तथा खर्चबाट निकालनुपर्छ ।

- बीउ विजन (seeds and seedlings)
- मलखाद (fertilizers)
- किटनाशक औषधि (pesticides)
- सिंचाइ
- पशु स्वास्थ्य खर्च (veterinary service & drugs)
- बोरा (bags)
- मेशिनरी तथा जोत्ने/दाइं गर्ने प्रयोजनका पशुहरु
- मानव श्रम
- तेल, इन्धन, मोबिल आदि
- यातायात खर्च
- कार्यगत पूँजीमा लाग्ने ब्याज
- बजारमा बेचबिखन गर्दाको खर्च

मानव श्रमको गणना गर्दा परिवार सदस्यले गरेको कामको पनि गणना गरिन्छ । कार्यगत पूँजी (working capital) को ब्याजको गणना सबै उत्पादन लागत (variable cost) लाई जोडी दुइले भाग गर्ने र बजारमा प्रचलनमा रहेको ब्याज दरले गुणा गरी निकालिन्छ ।

कूल सिमान्त विश्लेषण (gross margin analysis) को नमूना देहाय बमोजिम रहेको छ ।

तालिका नं. ६ कूल सिमान्त विश्लेषण (gross margin) - नमूना १

विवरण	बदाम प्रति हेक्टर (रु.)	कपास प्रति हेक्टर (रु.)
कूल उत्पादन मूल्य		
मुख्य उत्पादन (रु.)	७२,०००	१,३५,०००
सहायक उत्पादन (रु.)	५,०००	-
जम्मा	७७,०००	१,३५,०००
उत्पादन लागत		
बिउ	२,१००	१,०००

मलखाद	१२,०००	२८,०००
किटनाशक औषधि	-	-
स्प्रेयर	-	-
श्रम मजदूर	२,२५०	१,१२५०
बोरा र पैकिङ सामग्री	१,२००	१,८००
कार्य पूँजीको व्याज	७०२	२,६१४
जम्मा	१८,२५२	६७,९६४
कूल मिश्रित आय (gross margin)	५८,७४८	६७,०३६

तालिका नं. ७ प्रमुख उत्पादनको कूल सीमान्त विश्लेषण (gross margin calculation) -नमूना १

उपज	उत्पादन / हेक्टर किलो	बजार मूल्य (Fargale price) प्रति किलो	कूल आय Gross output (र.)	उत्पादन लागत (र.)	Gross margin प्रति हेक्टर (र.)
१ मकै मात्र (maize mono)	२,०००	५	१०,०००	१,०००	९,०००
२ मकै र केराउ - मकै - मटर	१,५०० ७५०	५ १३	७,५०० १,७५० १७,२५०	१,५००	१५,७५०
३ केराउ	१,०००	१३	१३,०००	५००	१२,५००
४ कपास - गुणस्तरीय - कमसल	५०० ५०	१७.० ९.०	८,५०० ४५० ८,९५०	१,०००	७,९५०
५ धान	१,५००	८.०	१२,०००	१,२५०	१०,७५०

४.४.७ उद्योग तथा खानी क्षेत्रको स्थिति

औद्योगिक उत्पादन तथा रोजगारीमा अधिकांश हिस्सा साना तथा घरेलु उद्योगको रहेको छ । उद्योग क्षेत्रको विकासमा आशातित विकास नहुनुको मुख्य एक कारण देशमा शहरीकरणको गति मन्द हुनु पनि एक हो । देशको ९० प्रतिशत जनता अझै पनि ग्रामीण क्षेत्रमा रहेको तथा ग्रामीण अर्थतन्त्र कृषिमा बढी निर्भर रहेको छ । ग्रामीण क्षेत्रमा स-साना कृषकहरूको बाहुल्यता रहेको र कृषि क्षेत्र बढी निर्वाहमुखी भएकोले गर्दा ग्रामीण क्षेत्रमा जनसंख्या बढी छरिएर रहेको छ । स-साना असंख्य वस्तीहरूमा जनसंख्या छरिएर रहेको कारण उद्योग स्थापनाको लागि न्यूनतम जनसंख्या (threshold population) को कमीले गर्दा ग्रामीण क्षेत्रमा औद्योगिक विकासको गति समेत मन्द रहेको छ । शहरीकरण तथा औद्योगिकरण बीच गहिरो अन्तरसम्बन्ध रहेकोले जिल्ला भित्र विकासका सम्भावना भएका मुख्य मुख्य बजार केन्द्रहरू (potential rural market centres) छानौट गरी त्यस्ता केन्द्रहरूमा श्रोत तथा लगानी केन्द्रित गरी ग्रामीण औद्योगिकरण (rural industrialization) लाई गति दिनु

पर्ने हुन्छ । यस्तो रणनीतिले जिल्ला भित्र निश्चित स्थलहरूमा जनसंख्या केन्द्रित हुने, उद्योग धन्दाको विकास तिब्र हुने र सो को प्रभाव विस्तारै छेउछाउको गाउँ (hinterland) मा कमशः पर्दै जाने हुन्छ ।

यस सन्दर्भमा औद्योगिक क्षेत्रको विकासको वर्तमान प्रयासहरु स्थलगत सम्भावना (location potential) को आधारमा केन्द्रित छन् कि छैनन् भन्ने कुरा विवेचना आवश्यक रहन्छ । अधिकांश जिल्लाहरु ग्रामीण प्रकृतिका रहेकोले ग्रामीण क्षेत्रमा मझौला वा ठूला उद्योगहरुको स्थापनाको अवसर तथा सम्भावना न्यून रहेको हुन्छ । तथापि स्थानीय कच्चा पदार्थको नजिक (Proximity to local raw material) कलकारखाना खोल्नु पर्ने स्थिति भयो भने मात्र ग्रामीण क्षेत्रमा मझौला वा ठूला उद्योग खुल्न सक्ने हुँदा ग्रामीण क्षेत्रमा साना, घरेलु तथा लघु उद्योगहरु खुल्न सक्ने सम्भावना बढी रहेको हुन्छ । साना तथा घरेलु उद्योगहरु श्रममुखी (labor-intensive) हुने, स्थानीय मागलाई पूरा गर्ने तथा स्थानीय सुसुप्त पूँजी (dormant capital) लाई परिचालन र प्रयोग गर्ने भएकोले आवधिक जिल्ला विकास योजनाले लघु, साना तथा घरेलु उद्योगको योजना (micro, small and cottage industries plan) मा जोड दिनु पर्छ । यसका लागि निम्न क्षेत्रको सूचना, समस्या तथा सम्भावनाको संकलन र विश्लेषण गरिनु पर्छ ।

- ग्रामीण औद्योगिकरणका लागि जिल्लाभित्र बढी सम्भावना रहेका स्थलहरु कुन कुन छन् ? (settlement pattern analysis), जुन पहिले नै वस्ती विकासको स्वरूप र शृङ्खला अन्तर्गत चर्चा भइसकेको छ ।
- औद्योगिक उत्पादनका लागि प्रयोग हुने कच्चापदार्थ (कृषि, बनजन्य, पशुजन्य, खानी) कहाँ कहाँ के कति परिमाणमा उपलब्ध छ ?
- कच्चापदार्थको रूपमा बाहिर जाने वस्तु र परिमाण के कति छ ? जिल्ला भित्र प्रशोधन गरी पठाउन समस्या र सम्भावना के छ ? भरपर्दो यातायात सुविधा छ कि छैन ?
- स्थानीय प्रमुख बजारहरूमा जिल्लाभित्र तथा जिल्लाबाहिर उत्पादन हुने वस्तुहरु कुन कुन के कति परिमाणमा खपत भएको छ तथा बजारमा त्यस्ता वस्तुको मागको स्थिति के छ ?
- जिल्लाभित्र परम्परागत सीप प्रयोग गर्ने समूह/जाति र लिङ्गको बाहुल्यता कहाँ कहाँ छ ? यस्ता समूहले सञ्चालन गरेका उद्यम कति र कुन अवस्थामा छन् ? परम्परागत उद्यम (traditional enterprise) लाई अभिवृद्धि (upgrade) गर्ने दिशामा समस्या के रहेको छ ?
- उद्योग सञ्चालन गर्न ऊर्जा आपूर्ति स्थिति कस्तो छ ?
- स्थापित उद्योगहरु दीर्घकालसम्म चलिरहने दर (survival rate) कस्तो छ ? उद्योग बन्द हुनुका कारण के के हुन् ?

- नयाँ उद्योग खुल्ने दर (new entry rate) कस्तो छ ? नयाँ उद्योग स्थापना हुन नसक्नुको कारण के हो ?
 - जिल्लामा प्रदान गरिने सीप विकास तालिमहरूबाट नयाँ उद्योग स्थापना हुने दर कस्तो छ ? सीप विकास तालिम प्रभावकारी नहुनुको कारण के हो ?
 - औद्योगिक उत्पादनको बजारीकरणको समस्या के छ ?
 - जिल्लामा उद्यमशीलताको विकास हुन नसकेको कारण के हो ?
 - औद्योगिक ग्रामीण तथा लघु कर्जामा उद्यमीको पहुँच (access to rural/micro credit) को स्थिति कस्तो छ तथा समस्याहरू के के छन् ?
 - कच्चा पदार्थको रूपमा बाहिर जाने वस्तु र परिमाण के कति छ ?
 - जिल्ला भित्र प्रशोधन गरी पठाउन समस्या र सम्भावना के छ ?
- जिल्लाको उद्योग विकास योजना (district industrial development planning) को उद्देश्य जिल्लाका औद्योगिक उत्पादन, औद्योगिक रोजगारी, उद्योग स्थापना दरमा वृद्धि गर्नु रहने हुँदा यसरी यस क्षेत्रमा हालको स्थिति कस्तो छ सो सम्बन्धी सूचनाको सिर्जना गर्नुपर्दछ ।

४.४.८ व्यापार, पर्यटन तथा सेवाक्षेत्रको स्थिति

यस शिर्षक अन्तर्गत देहायका क्षेत्रहरूको वर्तमान अवस्था, समस्या तथा सम्भावनाहरूको विवेचना गर्नुपर्नेछ:

- थोक तथा खुद्रा व्यापार
- निकासी पैठारी स्थिति
- ढुवानी तथा भण्डारण व्यवस्था
- वित्तीय तथा व्यवसाय सेवा
- पर्यटन विकास तथा व्यवस्थापन

थोक तथा खुद्रा व्यापार

जिल्लाभित्र के कस्ता समाग्रीहरूको थोक व्यापार हुन्छ ? थोक व्यापारीहरू के कति छन् ? कुन कुन ठाउं (जिल्लाभित्र/बाहिर)बाट खरिदकर्ताहरू आउँछन् ? प्रमुख व्यापार स्थल कुन कुन हुन ? जिल्ला भित्रका प्रमुख वस्तीहरूमा के कस्ता थोक तथा खुद्रा व्यापारीहरू छन् ? सो सम्बन्धी विवेचनाहरू यस क्षेत्रको समस्या तथा सम्भावनाहरूको विश्लेषण गर्नुपर्दछ ।

निकासी पैठारी स्थिति

माथि “थोक तथा खुद्रा व्यापार” उपशिर्षकमा उल्लेख भएका थोक तथा खुद्रा सामग्रीहरूको उत्पादन जिल्लाभित्र वा बाहिर के कति परिमाणमा भएको हो ? जिल्लाको उत्पादन बाहिर कर्ति जाने, बाहिर उत्पादन भएका सामग्री जिल्लाभित्र के कति आउने सो को निकासी पैठारी स्थितिको विश्लेषण गरी यस क्षेत्रको समस्या तथा सम्भावनाहरूको चित्रण गर्नुपर्दछ ।

दुवानी तथा भण्डारण व्यवस्था

जिल्लाभित्र उत्पादन वस्तुहरूको एक बजारबाट अर्को बजारमा लैजान दुवानी तथा यातायात सेवा किंतु को प्रभावकारी छ ? विशेषगरी कृषि उपज, कृषि सामग्री तथा निर्माण सामग्रीहरूको वितरण प्रक्रियामा दुवानी तथा यातायात सेवाले के कस्तो समस्या सिर्जना गरेको छ सो उल्लेख गर्नुपर्छ । जिल्लाको उत्पादन बचतलाई भण्डार गर्ने व्यवस्था कस्तो छ ? शीत भण्डारनको सुविधा के कति उपलब्ध छन् ? अति आवश्यकीय वस्तुहरूको संचित कस्तो छ ? सो सम्बन्धी विवेचना गरी यस क्षेत्रमा देखिएको समस्या तथा सम्भावनाहरूको चर्चा गर्नु पर्नेछ ।

पर्यटन विकास तथा व्यवस्थापन

जिल्ला भित्र के कस्ता पर्यटकीय स्थलहरू छन् ? के कति पर्यटकहरू जिल्ला भित्र आउँछन् ? कुन कुन ठाउँहरूमा पर्यटकहरू जाने गर्दछन् ? जिल्ला भित्र पर्यटक वृद्धि दर कति छ ? शहरी तथा ग्रामीण क्षेत्रहरूमा औसत के कति दिन पर्यटकहरू बस्ने गर्दछन् ? पर्यटकहरूले सरदर के कति खर्च गर्दछन् सो को विश्लेषण गरी यस क्षेत्रको समस्या तथा सम्भावनाहरूको विश्लेषण गर्नुपर्छ । पर्यटकहरूलाई आकर्षण गर्ने के कस्ता सेवा तथा सुविधाहरू उपलब्ध छन् ? पर्यटक के कति सुरक्षित छन् ? ग्रामीण पर्यटन (village tourism) तथा पर्यापर्यटन (eco tourism) को विकास के कति भएको छ ? पर्यटकहरूको वृद्धिले के कस्ता समस्याहरू उत्पन्न भएकाछन् सो सम्बन्धी विवेचना समेत गर्नुपर्नेछ ।

४.४.९ भौतिक पूर्वाधार (Physical Infrastructure & Utilities)

सडक यातायात

विकास प्रक्रियाबाट हामीले चाहना राखेको स्थिति (ideal condition) तथा सो स्थितिसँग हाम्रो वास्तविक स्थिति (existing condition) तुलना गरी पूर्वाधार सेवा तथा सुविधाको मूल्याङ्कनका लागि तुलनाधार (standards) को प्रयोग गर्नुपर्ने हुन्छ । जिल्ला भित्र सडक यातायातको स्थितिको लागि देहाय बमोजिमको सूचनाहरूको आवश्यकता रहन्छ ।

(क) **सडक प्रणालीको घनत्व (density of road system) :** यसलाई जिल्लाभित्र यातायात सुविधाको सूचक (accessibility indicator) का रूपमा प्रयोग गरिन्छ । जिल्लाभित्र इलाकागत, गाविसगत तथा निर्वाचनक्षेत्रगत रूपमा सडक सम्बन्धी सूचना सिर्जना भएमा जिल्लाभित्र यातायात सुविधाको तुलना गरी कुन क्षेत्रमा सडक यातायातमा बढी ध्यान दिनु पर्ने हो, सो को विवेचना गर्न सकिन्छ । साथै जिल्ला सडक यातायात स्थितिलाई अन्य जिल्लाहरूसँग समेत दाँज्न सकिन्छ । सडक घनत्व दुई प्रकारले गणना गर्न सकिन्छ । जुन तहमा घनत्व निकालिने हो (तह भन्नाले जिल्ला, गाविस, इलाका वा निर्वाचन क्षेत्र) सडक सो तहमा रहेको बन जंगलको क्षेत्रफललाई घटाई प्रति वर्ग किमि

- arable land मा के कति किलोमिटर सडक छ सो निकाल्नु पर्नेछ । प्रति वर्ग कि.मी. क्षेत्रमा १ कि.मी. सडक हुनुलाई standard मान्न सकिन्छ । दोश्रो विधिमा प्रति १,००० जनसंख्यामा कर्ति कि.मी. सडक रहेको छ सो को गणना गरी सडक घनत्व निकाल्न सकिन्छ ।
- (ख) **ग्रामीण जनताको यातायात आवश्यकता (access needs)** : जिल्लाभित्र यातायात सेवा (transportation services) को अवस्था तथा विभिन्न क्षेत्रमा बसोबास गर्ने ग्रामीण जनतालाई यातायात सेवा उपयोग गर्न औषत हिँड्नु पर्ने समयको विश्लेषणका आधारमा (accessibility analysis) ग्रामीण जनताको यातायात आवश्यकता पहिचान गर्न सकिन्छ ।
- (ग) **यातायात साधन (mode of transportation)** : जिल्लाभित्र विभिन्न क्षेत्रमा एक स्थलबाट अर्को स्थलमा जानको लागि पैदल हिँड्ने वा बयलगाडा, साइकल, टेम्पु, ट्रक, ट्रैक्टर, बस, रिक्सा आदि सवारी साधनहरूको प्रयोग भइरहेको हुन्छ । जिल्ला भित्र विभिन्न क्षेत्र तथा निर्माण भएका सडकमा प्रयोग भइरहेको साधनको संख्या, रुट, पुऱ्याइरहेको सेवा आदि सम्बन्धी सूचना विश्लेषण गर्नुपर्छ । साथै यातायात साधनको मर्मत संभार गर्ने केन्द्रहरू/वर्कसपहरूको उपलब्धताको बारेमा पनि सूचना संकलन गर्नुपर्छ ।
- (घ) **सडकको वर्गीकरण (road classification)**: सडकको निर्माण गर्ने तथा त्यसको मर्मतसंभार गर्ने जिम्मेवारी किटान गर्नका लागि सडकको वर्गीकरण गर्न आवश्यक छ । सडकलाई विभिन्न उद्देश्यका लागि विभिन्न किसिमले वर्गीकरण गर्न सकिन्छ ।
- प्रशासनिक उत्तरदायित्व (administrative responsibility) का आधारमा-
 - राष्ट्रिय - जिल्ला
 - नगरपालिका - गाउँ विकास समिति
 - सडक क्षमता (capacity) का आधारमा-
 - लोकमार्ग (highway) : -right of way कम्तीमा २० मिटर हुने ।)
 - सहायक मार्ग (secondary roads) : (Right of way १३ मिटर)
 - न्यून मार्ग (minor roads) : (right of way ७ मिटर)
 - घोडेटो चक्रेटा (right of way ३.५ मिटर)
 - सडकको निर्माण प्रकारको आधारमा (types of pavement)
 - ढलान (concrete) - कालोपत्रे (asphalt)
 - खण्डास्मित (gravel) - कच्ची (earthfill)
- नोट:** आवश्यकता अनुसार बाहै महिना यातायात चल्ने नचल्ने खुलाउनु पर्ने ।

सञ्चार प्रणाली

सञ्चार प्रणाली अन्तर्गत जिल्लाभित्र हुलाक, टेलिफोन लाइन वितरण (Land Line/ CDMA प्रणाली), मोबाईल फोन सेवा, ट्रॉफ़िकल सेवा, आकाशवाणी, फ्याक्स, इमेल, इन्टरनेट, रेडियो/एफ.एम. रेडियो, टेलिभिजन आदि उपलब्ध सञ्चार सेवाहरूमा स्थानीय बासिन्दाको पहुंचको स्थिति तथा समस्याहरूको विवेचना यस शीर्षकमा गरिन्छ । जिल्लाभित्रका विभिन्न गाउँ विकास समितिहरूले उल्लेखित सेवाहरूको प्रयोग गर्न औसत कति समय खर्च गर्नुपर्छ ? सेवाको स्तर कस्तो छ ? सूचनाहरू प्राप्त गर्न औसत कति समय लाग्छ ? आदि जानकारी संकलन गर्नुपर्छ ।

शहरीकरणको सँगसँगै टेलिफोन लाइनको माग बढौ जाने हुँदा शहरी क्षेत्रमा हाल के कति टेलिफोन लाइन छ तथा भविष्यमा कति लाइन चाहिने हो ? माग बमोजिमको टेलिफोन सेवा उपलब्ध गराउने क्षमता कस्तो छ ? उपलब्ध प्रविधि कस्तो छ ? सो को विश्लेषण गरी समस्याको पहिचान गर्नुपर्छ ।

विद्युत् तथा नविकरणीय/वैकल्पिक ऊर्जा विकास स्थिति

यस शीर्षक अन्तर्गत ग्रामीण विद्युतीकरणको विद्यमान स्थिति तथा समस्या सँगसँगै सौर ऊर्जा (solar energy), बायोग्राम, वायु ऊर्जा, जैविक ईन्धन (Bio Fuel) लघु जलविद्युत् (micro hydro electricity) सुधारिएको घट्ट, उन्नत चुल्हो तथा अन्य वैकल्पिक ऊर्जा/नवीकरणीय ऊर्जा विकास सम्बन्धी स्थिति तथा समस्याको जलवायु परिवर्तन तथा लैङ्गिक दृष्टिकोणबाट विवेचना गरिनुपर्छ ।

विद्युतीकरणले ग्रामीण क्षेत्रमा गतिविधिलाई बढाउने र आर्थिक गतिविधिको वृद्धि सडक यातायात, घनावस्ती तथा अन्य आर्थिक अवसरमा समेत निर्भर रहने हुन्छ । अतः विद्युतीकरणको अभावमा आर्थिक अवसर बढ्न नसकेका सम्भावित क्षेत्रहरूको पहिचान गरी त्यस्ता ठाउँमा लघु जलविद्युत्को विकासको सम्भावना समेत पहिल्याउन आवश्यक पर्ने हुँदा यस शीर्षकमा विश्लेषण गर्नुपर्छ । विद्युत सेवा तथा अन्य नविकरणीय ऊर्जा पुगेको बस्ती र गाउँ विकास समिति/नगरपालिका संख्या, पहुंच भएका घरधुरी, वितरण स्थिति आदिका आधारमा समस्या र सम्भावना विश्लेषण गर्न सकिन्छ । साथै स्थान सुहाउंदो नविकरणीय/वैकल्पिक ऊर्जा तथा जलवायु परिवर्तनका संवेदनशीलतालाई मध्येनजर राखी विकासको सम्भावना के हुन सक्छ र त्यसको वर्तमान विकास र उपयोग स्थिति के छ सो समेत यसमा केलाउनु पर्छ ।

सरसफाई :

सरसफाईतर्फ गाविस/बडा/वस्तीतहमा खुल्ला दिसामुक्त क्षेत्रको स्थिति, चर्पीको प्रयोग गर्ने घरपरिवारको विश्लेषण आवश्यक हुन्छ । यसै गरी विद्यालयहरूमा खानेपानीका साथै छात्र छात्राका लागि अलग चर्पी, संस्थागत तहमा अपाङ्गता मैत्री बारेको स्थिति

विश्लेषण गर्नुपर्दछ । यसैगरी पूर्ण सरसफाई (total sanitation) का सूचकका आधारमा गाविस/नगर/वडास्तरको विश्लेषण गर्न सकेमा त्यसतर्फ योजना तयार गर्न मद्दत पुग्ने हुन्छ । यसैगरी तराईका जिल्लाहरूमा आर्सेनिकको स्थिति विश्लेषण जरुरी हुन्छ ।

ढल निकास (Sewage/Drainage) र फोहरमैला संकलन तथा व्यवस्थापन खानेपानी प्रणालीको विश्लेषण सँगसँगै ढल निकास सम्बन्धी व्यवस्था आवश्यक रहन्छ । विशेष गरी घनाजनसङ्ख्या भएको वस्ती तथा नगरक्षेत्रमा घरायशी प्रयोगपछि बाहिरिने पानी (domestic sewage) तथा वर्षातको पानीको निकास (storm runoff) को व्यवस्था गर्नु जरुरी हुन्छ । यसप्रकारको समस्या भएका नगर तथा वस्तीहरूको सूचना संकलन तथा विश्लेषण आवश्यक हुन्छ । साथै फोहरमैलाको उत्पादन कति छ, त्यसको बनावट कस्तो छ, घर परिवारमा कसरी व्यवस्थित गर्ने चलन छ ? संकलन र अन्तिम थान्को कसरी लगाउने गरिएको छ ? यसको व्यवस्थापनमा देखिएका समस्याहरू के के छन् ? फोहरमैलाको वातावरण र जनस्वास्थ्यमा के कस्तो असर पारिराखेको छ, खुला दिसामुक्त क्षेत्रहरूको समेत विस्तृत विवरणसम्बन्धी तथ्यांक र सूचना संकलन तथा विश्लेषण गर्नुपर्छ ।

यस शीर्षकअन्तर्गत नगरपालिका तथा कम्तीमा ५००० सम्म जनसङ्ख्या भएको मुख्य वस्तीमा फोहोरमैलासम्बन्धी समस्या तथा व्यवस्थापनको विश्लेषण गर्नुपर्नेछ । उल्लेखित स्थानहरूमा सेफ्टी टैंक भएको चर्पीहरू निर्माण गर्ने प्रचलन के कस्तो छ ? ढललाई स्वच्छ (treatment) गरिएको छ छैन ? घरबाट के कति परिमाणमा फोहरमैला निस्कन्छ ? र सो को सङ्कलन तथा व्यवस्थापन के कसरी भइरहेको छ सो को विवेचना गरी हालको स्थिति, समस्या तथा सम्भावनाको विश्लेषण गर्नुपर्नेछ ।

नदी नियन्त्रण (Flood Control)

कतिपय जिल्लाहरूमा नदी कटानको समस्या विकराल रहेको देखिन्छ । समस्याग्रस्त नदीहरूले पुन्याएको क्षतिको स्थिति, प्रभावित जनसंख्या तथा त्यसको कारणको लेखाजोखा गरी नदी नियन्त्रण गर्नुपर्ने स्थलहरू र सो को प्राथमिकता समेत विश्लेषणको आधारमा तय गरिनुपर्छ । यसो गर्दा जलवायु परिवर्तन हिमताल विष्फोट जस्ता विपदबाट पर्न सक्ने असरलाई समेत मध्यनजर राखी सम्भावित जोखिम पक्षको विश्लेषण गर्नु उपयक्त हुन्छ ।

४.४.१० सामाजिक पूर्वाधार तथा सेवा (Social Infrastructure and Services)

शिक्षा (Education)

शिक्षा जस्तो सामाजिक पूर्वाधार तथा सेवा सबैका लागि पुन्याउनु पर्ने हुँदा यसको माग (demand) तथा आपूर्ति (supply) स्थितिको गहन विश्लेषण गर्न आवश्यक रहन्छ । शिक्षा सेवाको मागको स्थिति विद्यालय जाने उमेर जनसङ्ख्या (school

- age population) कति छ सोबाट निर्धारण गरिन्छ । विद्यालय जाने उमेर समूह जनसङ्ख्यालाई निम्नलिखित ४ वर्गमा विभाजन गर्न सकिन्छ:
- (i) शिशु कक्षा (स्याहार केन्द्र) तथा पूर्व प्राथमिक विद्यालय (बाल विकास केन्द्र, नर्सरी, किन्डरगार्डन) जाने उमेर समूहको संख्या - ३-४ वर्ष
 - (ii) प्रारम्भिक बालविकास कक्षामा भर्ना संख्या
 - (iii) आधारभूत शिक्षा उमेर समूह (कक्षा १-८ सम्म) को संख्या - ५-१२ वर्ष
 - (iv) माध्यमिक विद्यालय जाने उमेर समूह (कक्षा ९-१० सम्म) संख्या - १३-१६ वर्ष
 - (v) उच्च माध्यमिक विद्यालय (tertiary school) जाने उमेर समूह (१०+२) संख्या- १७-२० वर्ष
 - (vi) आधारभूत शिक्षा पूरा गरेका बालबालिका प्रतिशत

माथि उल्लेखित विभिन्न उमेर समूहको जनसङ्ख्याको आधारमा निम्नलिखित सूचनाबाट विद्यालय सुविधाको आपूर्ति स्थिति विश्लेषण गरिन्छ:

- छात्र/छात्रा अनुपात र महिला शिक्षिका सङ्ख्या
- महिला शिक्षक छात्र अनुपात
- शैक्षिक संस्था सङ्ख्या (पूर्व प्राथमिक/प्रा.वि./मा.वि./दश जोड दुई, क्याम्पस)
- कक्षाकोठा सङ्ख्या (पूर्व प्राथमिक/प्रा.वि./मा.वि./दश जोड दुई, क्याम्पस)
- कक्षागत विद्यार्थी सङ्ख्या (पूर्व प्राथमिक/प्रा.वि./मा.वि./दश जोड दुई, क्याम्पस)
- शिक्षक सङ्ख्या (पूर्व प्राथमिक/प्रा.वि./मा.वि./दश जोड दुई, क्याम्पस)
- बीचमै विद्यालय छाडी जाने (drop out) विद्यार्थी सङ्ख्या (छात्र छात्रा)
- विद्यालय व्यवस्थापन समितिमा बाल-बालिकाको प्रतिनिधित्व भएका विद्यालय संख्या
- प्रति विद्यार्थी डेस्क वेन्च अनुपात
- बाल क्लब स्थापना भएका विद्यालय संख्या
- अन्य भौतिक सुविधा (छात्र र छात्राका लागि अलग चर्पी, प्रयोगशाला, खानेपानी, खेल मैदान आदि)

माथिका सूचनाका अलावा प्रौढ साक्षरता, अनौपचारिक शिक्षा बैकल्पिक शिक्षाका बारेका तथ्याङ्क समेतको विश्लेषण गर्नु आवश्यक हुन्छ ।

जिल्लाको शैक्षिक स्थितिलाई तहगत रूपमा (पूर्व प्राथमिक/प्राथमिक विद्यालय/माध्यमिक विद्यालय/उच्च माध्यमिक विद्यालय, क्याम्पस) तथा क्षेत्रगत रूपमा (गाउँ विकास समिति, नगरपालिका, इलाका तथा निर्वाचन क्षेत्र) देहायका सूचनाको आधारमा विश्लेषण गर्न सकिन्छ ।

- विद्यार्थी कक्षा अनुपात (प्रति कक्षा विद्यार्थी सङ्ख्या)
- विद्यार्थी शिक्षक अनुपात (प्रति शिक्षक विद्यार्थी सङ्ख्या)

- विद्यार्थी भर्ना दर (enrolment participation rate)

विद्यालय विशेष (पूर्व प्राथमिक/प्रा.वि./मा.वि.)

$$\text{सूत्र} = \frac{\text{मा कूल भर्ना विद्यार्थी संख्या}}{\text{विद्यालय विशेषमा जाने विद्यार्थी उमेर समूहको जनसंख्या}} \times 100$$

- विद्यालय छाड़ने दर (dropout rate)

शैक्षिक वर्षमा विद्यालय छाड़ने विद्यार्थी

$$\text{सूत्र} = \frac{\text{संख्या}}{\text{विद्यालय भर्ना जनसंख्या}} \times 100$$

विभिन्न तहको विद्यालयलाई चाहिने न्यूनतम जनसंख्या निर्धारण गर्नुका साथै स्थापना भइसकेका विद्यालयहरूको क्षेत्र किटान गरी त्यस्तो क्षेत्रभित्र अर्को विद्यालय स्थापना गर्ने कार्यलाई हतोत्साह समेत गर्नुपर्ने हुन्छ । अतः यस सम्बन्धी सूचनाको संलकन तथा विश्लेषण आवश्यक हुन्छ ।

विभिन्न तहका विद्यालयमा पुग्न विद्यार्थीले कति घण्टा यात्रा गर्नुपर्ने हुन्छ, सो सम्बन्धी सूचनाको विश्लेषण आवश्यक छ । विशेष गरी कम उमेर समूहका विद्यार्थीहरूलाई कम दूरी हिँड्ने गरी प्रा.वि.को स्थापना गर्नुपर्ने हुंदा यस्तो सूचना विश्लेषणबाट बढी हिँडनुपर्ने क्षेत्र तथा समस्याको पहिचान गर्न मद्दत पुग्ने हुन्छ । भौगोलिक सूचना प्रणाली भएका जिल्लाहरूमा त्यस प्रणालीको सूचनाबाट प्राप्त जानकारीबाट यो सहजै विश्लेषण गर्न सकिन्छ । यस शिर्षक अन्तर्गत विगत ५ वर्षमा संचालन गरिएका आयोजना तथा कार्यक्रमको समीक्षा गरी उपलब्धि, समस्या तथा सम्भावनाको समेत विश्लेषण गर्नुपर्नेछ ।

स्वास्थ्य

यस शीर्षक अन्तर्गत जिल्लाभित्र स्वास्थ्यसम्बन्धी वर्तमान स्थिति तथा समस्याको वर्णन गर्न निम्न लिखितको तथ्यांक सिर्जना गर्न सकिन्छ ।

- कोरा मृत्युदर (Crude Death Rate) प्रति हजार

गणना वर्षमा सबै प्रकारको कारणबाट भएको कूल मृतक

$$\text{सूत्र} = \frac{\text{संख्या}}{\text{गणना वर्षको जनसंख्या}} \times 1000$$

- शिशु मृत्युदर (Infant Mortality Rate) प्रति हजार

$$\text{सूत्र} = \frac{\text{गणना वर्षमा १ वर्ष मुनि उमेरका शिशुको कूल मृतक संख्या}}{\text{गणना वर्षमा कूल जीवित जन्म संख्या}} \times 1000$$

- बाल मृत्युदर (Child Mortality Rate) प्रति हजार

$$\text{सूत्र} = \frac{\text{गणना वर्षमा १-४ वर्ष उमेरका बालकको कूल मृतक संख्या}}{\text{गणना वर्षको १-४ वर्ष उमेर समूह जनसंख्या}} \times 1000$$

- मातृ मृत्युदर (Maternal Mortality Rate) प्रति लाख

$$\text{सूत्र} = \frac{\text{गणना वर्षमा आमाको मृत्यु संख्या (Maternal Deaths)}}{\text{गणना वर्षमा कूल जीवित जन्म संख्या}} \times 1,00,000$$
- औषत जन्मदर (१९९१-१९८१)
$$\text{सूत्र} = \frac{\frac{1991 \text{ मा } 0-14}{\text{उमेर समूहको कूल}} - \frac{1981 \text{ मा } 15-44}{\text{उमेर समूहको महिला}}}{\frac{1981 \text{ मा } 15-44}{\text{जनसंख्या}}} \times 10$$

स्वास्थ्यसम्बन्धी समस्याहरूलाई निम्नलिखित सूचकहरूको आधारमा वर्णन गर्नुपर्छः

- जिल्लाभित्र समस्याग्रस्त रूपमा रहेको १० प्रमुख रोगहरू तथा ती रोगबाट मर्नेको सङ्ख्या
(उपलब्ध भएसम्म विगत ३ वर्षको स्थिति र प्रवृत्ति)
- ६ महिना सम्मका शिशुलाई आमाले पूर्ण स्तनपान गराएका शिशु प्रतिशत
- पूर्ण रूपमा खोप पाएका १ वर्ष भित्रका बालबालिका प्रतिशत
- दक्ष स्वास्थ्यकर्मीबाट सुत्करी गराएका आमाहरूको प्रतिशत
- गर्भवती महिलाले प्रसुती पूर्व चार पटक र प्रसुती पश्चात आमा र शिशुको कम्तिमा ३ पटक स्वास्थ्य जाँच प्रतिशत
- गर्भवती महिलाले टिटानस विरुद्ध २ बटा खोप लगाउने प्रतिशत
- कुपोषण, कम तौलको जन्मने शिशुहरूको प्रतिशत
- सरसफाइको सूचक: बालबालिका (०-४ वर्ष) हरूमा भाडापखाला लाग्ने दर
- स्वास्थ्य सेवाको पर्याप्तता: के कति जनसङ्ख्याको लागि स्वास्थ्यकर्मी (डाक्टर, नर्स, हेल्थ असिस्टेन्ट, अ.हे.व. आदि), हेल्थ पोष्ट, सबहेल्थ पोष्ट, प्राथमिक स्वास्थ्य केन्द्र, अस्पताल, आयुर्वेदिक औषधालय रहेको छ ।
- रोग, मृत्यु तथा स्वास्थ्य सुविधाको जिल्ला भित्रको वितरण स्थिति (spatial distribution) ।
- स्वास्थ्य केन्द्रहरूबाट प्रदान गरिने सेवाको गुणस्तर
- स्वास्थ्यसम्बन्धी चेतना जगाउने शिक्षा (education in health care) को मूल्यांकन ।
- औषत आयु ।

यस शिर्षक अन्तर्गत स्वास्थ्य क्षेत्रमा विगत ५ वर्षमा संचालन गरिएको आयोजना तथा कार्यक्रमको समीक्षा गरी उपलब्धि, समस्या तथा सम्भावनाको विश्लेषण गर्नुपर्नेछ ।

खानेपानी तथा सरसफाई (Drinking Water Supply and Sanitation)

जिल्लाभित्र खानेपानीको आपूर्ति सामान्यतया तीन तरिकाले भइरहेको पाइन्छ । पानी आपूर्तिमा यी तीन तरिका वस्तीको आकार (Size) तथा पानी स्रोतको दूरीले समेत निर्धारण गरेको हुन्छ । पहिलो तरिका (Level I) अन्तर्गत खानेपानीको पाइप (piping) को प्रयोग गरिन्दैन । पानीको स्रोतबाट स्थानीय बासिन्दाले पानी भरी लैजाने गर्दछन् । यसप्रकारको व्यवस्थामा पानीमूल, इनार, कुवा तथा कलधारा (हैन्ड पाइप, रोवर पम्प) को प्रयोग भएको हुन्छ ।

पानी आपूर्तिको दोस्रो तरिका (Level II) अन्तर्गत खानेपानीको पाइपको प्रयोग भएको हुन्छ तर घरघरै पानीको धारा दिइन्दैन । पानीको मूल, डिप ट्यूबवेल वा अन्य स्रोतबाट पानी संकलन गरी पाइपको माध्यमद्वारा बस्ती नजिक पानी पुऱ्याइन्छ तथा सार्वजनिक धाराबाट पानी आपूर्ति गरिन्छ । यस्तो सार्वजनिक धारा (stand point) प्रत्येक १०-२० घरको लागि एउटा धाराको दरले सिर्जना गर्नुपर्ने हुन्छ, पानी आपूर्ति अन्तर्गत तेस्रो तरिका (Level III) घरघरै पानीको धारा दिइन्छ । उल्लेखित तीन तरिकामध्ये तेस्रो तहको आपूर्ति प्रणाली सबैभन्दा सुरक्षित हो र यस विधिमा पानीलाई स्वच्छ पार्ने प्रविधिको प्रयोग पनि गरिन्छ । तेस्रो तरिकालाई मात्र piped water system अन्तर्गत राख्न सकिन्छ । वैकल्पिक तरिकाहरूमा केही जिल्लाहरूमा वर्षात्को पानी संकलन गरी उपयोग गर्ने व्यवस्था समेत गरेको पाइएको छ । स्थान अनुसार यस सम्बन्धी कुराहरूको समेत तथ्यांक संकलन र विश्लेषण गरिनुपर्छ । जिल्लाभित्र पानी आपूर्तिको स्थिति चित्रण गर्दा माथि उल्लेखित गरिए बमोजिमको विभिन्न तहको आपूर्ति व्यवस्थाबाट गाविस, नपा, वस्ती, टोल आदिमा केकति जनसङ्ख्याले खानेपानी प्राप्त गरेको छन् सो को सचना संकलन र विश्लेषणबाट खानेपानी आपूर्तिको समस्याको विश्लेषण अर्थपूर्ण ढड्गाले गर्न सकिन्छ ।

पानीको आपूर्तिको व्यवस्थालाई प्रभावकारी गर्न जिल्लाभित्र वस्तीको आकारअनुसार माथि उल्लेखित प्रमुख तीन तरिकाले मध्ये कुन उपयुक्त हो वा वैकल्पिक तरिका बढी उपयुक्त हुन्छ कि? सो सम्बन्धी विश्लेषण आवश्यक रहन्छ । विशेष गरी घना जनसङ्ख्या भएको वस्ती तथा नगर क्षेत्रमा तेस्रो तरिकाबाट पानीको आपूर्ति गर्नुपर्ने हुँदा पानीको आवश्यकताका प्रक्षेपण तथा आपूर्ति स्थितिको फरक (gap) समेतको पहिचान गर्न आवश्यक देखिन्छ । यस शिर्षक अन्तर्गत विगत ५ वर्षमा संचालित आयोजना र कार्यक्रमको समीक्षा गरी उपलब्धि, समस्या तथा सम्भावनाको समेत विश्लेषण गर्नुपर्नेछ ।

खेलकूद तथा मनोरन्जन (Recreation and Parks)

स्थानीय बासिन्दाहरूको स्वास्थ्य तथा मनोरञ्जनका लागि खुल्ला ठाउँ (open space) को व्यवस्था गर्नु स्थानीय निकायको प्रमुख दायित्व हो । यस्तो खुलाक्षेत्र विश्व खाद्य संगठनले निर्धारण गरेको स्तर (FAO Standard) अनुसार प्रति १,००० जनसङ्ख्याको

लागि ०.५ देखि ३ हेक्टरसम्म हुनुपर्ने देखिन्छ । जिल्लाभित्र केकति खुल्ला क्षेत्र रहेको छ सो को विवरण संकलन गरी स्थानीय निकायको किसिम तथा क्षमता बमोजिम साना, मझौला तथा ठूलो पार्कको निर्माण तथा व्यवस्थापनको जिम्मेवारी किटान गर्नका लागि समस्या तथा सम्भावनाको विश्लेषण आवश्यक छ । खुला क्षेत्रको गणना गर्दा वस्ती, क्षेत्र तथा त्यसको नजिक भएको खुला क्षेत्रको मात्र हिसाब गर्नु पर्दछ । कतिपय सार्वजनिक जग्गा (ऐलानी) अनधिकृत रूपमा कब्जा गरिएको वा विद्यालय वा सार्वजनिक भवन बनाउने प्रचलन रहेको पाइन्छ । अतः यस्ता जग्गाको लगत लिई सार्वजनिक खेलकुद, मैदान, पार्क तथा मनोरन्जनस्थलको रूपमा विकास गर्ने सम्भावनाको विवेचना गर्नुपर्छ ।

जिल्लाभित्र रहेको धार्मिक तथा ऐतिहासिक स्थल (religious and historical sites) हरूले समेत खुला क्षेत्रको काम गर्ने भएकाले यस्ता क्षेत्रको विवरण तथा विकासको समस्यासम्बन्धी लेखाजोखा गर्नुपर्ने हुन्छ ।

समाज कल्याण

नेपाल सरकारले ७५ वर्ष पुगेका समाजका जेष्ठ नागरिकहरू र ६० वर्ष उमेर पुगेका असहाय विधवाहरूलाई एवम् शारीरिक रूपमा अशक्त भई काम गर्न असक्षम नागरिकहरूलाई राज्यको तर्फबाट सामाजिक सुरक्षा प्रदान गर्ने सिलसिलामा मासिक रूपमा भत्ता रकम प्रदान गरिरहेको परिप्रेक्ष्यमा जिल्लाभित्र यस उमेर समूहको जनसङ्ख्या तथा त्यसको भौगोलिक वितरणको सूचना तथा यस्तो भत्ता वितरण सम्बन्धी समस्याको लेखाजोखा आवश्यक देखिन्छ । साथै अनाथाश्रम, बालआश्रम, कुष्ठरोग आश्रम, अन्धा, आपड्ग, विधवा आदिको कुनै आश्रम भएमा सो समेतको तथ्यांक संकलन गरी लेखाजोखा गर्नुपर्दछ । साथै व्यक्तिगत घटना दर्ताबाट देखिएको स्थितिलाई समेत यसमा समेट्नु पर्दछ ।

सुरक्षात्मक सेवा

आगलागी, बाढी, महामारीजस्ता दैवीप्रकोप तथा अन्य विपत्तिको बेला तत्काल सहयोग तथा सेवा पूऱ्याउन आवश्यक हुन्छ । साथै विरामीहरूको लागि एम्बुलेन्स सेवाको प्रबन्ध गर्नुपर्ने भएकाले यस प्रकारको जीवन रक्षाको सेवा प्राप्त गर्न आवश्यक पूर्वाधार सिर्जना गर्नुपर्ने भएको हुनाले यस सम्बन्धी बस्तुस्थिति र समस्याको लेखाजोखा यस शीर्षकमा गर्नुपर्नेछ ।

- अग्नि नियन्त्रण (Fire Fighter)
- एम्बुलेन्स (Ambulance)
- मानवीय क्षमता (Fire Bridge)

महिला तथा बालबालिकाको विकास स्थिति

देशको विकासक्रममा महिला र बालबालिकाको अवस्था निकै पछाडि परेको छ । त्यसैले यस सम्बन्धी सूचना संकलन र विश्लेषण गहन रूपम हुनु आवश्यक छ । जिल्ला भित्र महिला र बालबालिकाको स्थिति लैंगिक रूपमा अलग अलग विश्लेषण गरी पिछडिनुका वास्तविक कारणहरू खुट्याउनु पर्दछ । साथै राष्ट्रिय स्थितिसँग तुलना गर्ने गरी तुलनात्मक स्थिति तयार गर्नुपर्छ । (अनुसूची-४)

नेपालको संविधान तथा स्थानीय स्वायत्त शासन ऐनको उद्देश्य, नीति र भावना अनुसार समाजमा विद्यमान असमानताको दूरी कम गर्ने र समतामूलक समाजको स्थापना गर्न आवधिक योजनाले स्पष्ट धारणा राखी उद्देश्य तथा कार्यनीति तय गरिनुपर्ने आवश्यकता देखिएको छ । यस कार्यका लागि महिला तथा बालबालिकाहरूको स्थितिलाई जिल्लास्तर र जिल्ला भित्र पनि कुनै विशेष क्षेत्रमा विशेष परिस्थिति रहेमा त्यसको जानकारी तथ्य तथ्यांक, सामाजिक, सांस्कृतिक र आर्थिक परिवेशमा विश्लेषण गरी उपयुक्त नीति तर्जुमा गरिनु पर्ने हुन्छ । ती नीतिहरूलाई कार्यान्वयन गर्न गराउन साधारण कार्यक्रम र विशेष कार्यक्रमहरूको माध्यमबाट आवधिक योजना भित्रमा महिला-पुरुष र बालबालिकाबीचको दूरी कति कम गर्न सकिन्छ स्पष्ट सूचकांकका आधारमा लक्ष्य तोक्ने परिपाटी बसाउन विशेष परिच्छेदको व्यवस्था गरिनु उपयुक्त हुन्छ ।

महिला तथा बालबालिकाको स्थितिलाई निम्नलिखित मुख्य शिर्षकहरूमा राखी विश्लेषण गरिनु पर्दछ ।

(१) शैक्षिक स्थिति- महिला साक्षरता प्रतिशत

विद्यालयमा बाल र बालिका भर्ना दर
बाल र बालबालिका बीचको भर्ना दरको दुरी (प्रतिशतमा)
बालिका विद्यालय छाड्ने दर
शिक्षक/शिक्षिका संख्या - प्रति शिक्षक बालबालिका संख्या
महिला पुरुष शिक्षक अनुपात-प्राथमिक, निम्नमाध्यमिक,
माध्यमिक स्तर

(२) स्वास्थ्य स्थिति- मातृ मृत्युदर (प्रति हजारमा)

प्रजनन स्वास्थ्य
मातृ सेवाको स्थिति
जन्मान्तर स्थिति
खोप (TT), आयोडाइज्ड नून लिनेहरूको संख्या
सुरक्षित मातृत्व - दक्ष स्वास्थ्यकर्मीको रेखदेखमा शिशु जन्म

(३) रोजगार स्थिति - उत्पादनशिल (productive) कार्यमा महिलाहरू :

औपचारिक कृषि, उच्चोग कार्य संलग्नता र अनौपचारिक कार्यमा सेवा, व्यवसाय आदिमा संलग्नता बारे विश्लेषण गर्ने ।

- (क) स्याहार संभार कार्यमा महिलाहरूको भूमिका:
बालबालिकाहरूको हेरचाह, घरेलु धन्दा, चुलो, चौका
जाँतो ढिकी, सरसफाई, पानी ओसार्ने आदि
- (ख) स्थानीय विकास निर्माणमा सहभागिता
 - वडा नागरिक मञ्चमा सहभागिता (संख्या)
 - नागरिक सचेतना केन्द्रमा सहभागिता (संख्या)
 - विद्यालय व्यवस्थापन समितिमा सहभागिता (संख्या)
 - सहकारी संस्थाहरूमा सदस्यता प्रतिशत
 - बन उपभोक्ता समिति सदस्यता प्रतिशत
 - गै.स.स.का कार्यकारिणीमा सदस्यता प्रतिशत
- (ग) राजनीतिमा सहभागिता
 - स्थानीय स्तर - वडा
 - गाविस
 - जिविस
 - राष्ट्रिय स्तर - संसद
 राजनीतिक दल : राजनीतिक भातृ संगठनमा प्रतिनिधित्व
आदि
- (घ) आर्थिक उत्पादन क्षेत्रमा प्रत्यक्ष रोजगार
 शैक्षिक क्षेत्र -
 प्रशासनिक -
 नोकरी -
 व्यापार -
 उद्यमी -
- (४) वैवाहिक स्थिति - विवाहको उमेर (औसत)
 छोडपत्र (divorce) सङ्ख्या वा दर
 एकल महिला, विधवा, परित्यक्ता संख्या वा दर
- (५) महिला घरमुली संख्या :
- (६) घरेलु/सामाजिक उत्पीडन (violence) स्थिति/सामुदायिक मध्यस्तता र विवाद
समाधान
- (७) अनौपचारिक क्षेत्रको रोजगार स्थिति
- (८) महिला बेचबिखन तथा श्रमिक स्थिति र कारण
- (९) पुनःस्थापित महिला संख्या र पुनःस्थापना गर्ने संस्थाहरू
- (१०) महिला विरुद्ध हुने भेदभाव सम्बन्धी सामाजिक कुरीति र परम्पराको चित्रण
- (११) विभिन्न सेवा सुविधाहरूमा पहुंच, सहभागिता र साधन स्रोत माथिको नियन्त्रण
व्यवस्थाको विश्लेषण गर्ने

बालबालिकाको जनसंख्या

०-१ वर्षको बालबालिका(बालक) (बालिका)

१-५ वर्षको बालबालिका(बालक) (बालिका)

६-१५ वर्षको बालबालिका(बालक) (बालिका)

- खोप स्थिति - BCG/DPT/Polio -

- भिटामिन ए, आयोडिन -

- बाल श्रमिक स्थिति

- बालसरोकार केन्द्रहरूको संख्या र पुऱ्याइरहेको सेवा

- बालउद्यान/पार्क र मनोरन्जनस्थल

- अनाथ बालबालिका

- सडक बालबालिका

- प्रारम्भिक बालविकास कक्षा ECD

- विद्यालयहरूमा बाल क्लब गठन स्थिति

- बालबालिका विकासका लागि सामाजिक जागरण स्थिति र बाल अधिकार

- जिल्ला लैड्गिक विकास स्थिति सूचक - GDI

- स्थान विशेषका समस्या जस्तै छुइ/छाउपडी

उपेक्षित, उत्पीडित, दलित आदिवासी, जनजाति तथा पछाडि परेका समुदायको स्थिति समाजमा सामाजिक र आर्थिक रूपले पछाडी परेका जातजाति र परम्पराकालदेखि नै अपहेलित, उपेक्षित वर्गको वास्तविक जिल्लागत वस्तुस्थिति पत्ता लगाई तिनीहरूको आर्थिक र सामाजिक स्थितिको विश्लेषणबाट तिनीहरूको जीवनस्तरमा सुधार ल्याउन र विकास प्रक्रियामा सक्रिय सहभागिता गराउन समेत आवधिक योजनाबाट सघाउ पुग्न जाने उद्देश्यले छुट्टै परिच्छेद राख्ने व्यवस्था गरिएको छ।

जिल्ला र जिल्लाभित्रका विशेष क्षेत्रमा कुन जाति, कुन जनजाति र कन प्रकारका दलित तथा उपेक्षित वर्गको बसोबास रहेको छ, स्पष्ट उद्देश्य र कार्यनीति निर्धारण गरी तदनुसार लक्षित र साधारण परिपूरक कार्यक्रमहरू तर्जुमा गर्न सघाउ पुग्न जानेछ।

यसरी कार्यक्रम तर्जुमा गर्न ती जाति जनजातिलाई परिलक्षित गरी तथ्यांकका माध्यमबाट स्थिति विश्लेषण गर्न जरुरी हुन्छ। उपेक्षित, उत्पीडित, दलित तथा जनजातिको स्थितिलाई निम्नलिखित शीर्षकमा राखी विश्लेषण गर्नु उपयुक्त हुन्छ।

१. (क) उपेक्षित, उत्पीडित, दलित (पहाडी/मधेसी)

किसिम - जाति र थर अनुसार वर्गीकरण गर्ने

संख्या - परिवार - महिला/पुरुष (थर र जाति अनुसार)

(ख) जनजातिको

किसिम - जाति र थर अनुसार वर्गीकरण गर्ने

संख्या - परिवार - जनसंख्या (महिला/पुरुष)

२. शैक्षिक स्थिति

साक्षरता दर (दलित, उपेक्षित र उत्पीडितको र जनजाति, आदिवासीको छुट्टाछुट्टे राख्ने)

३. गरिवीको स्तर : गरिवीको रेखा मुनि रहेका परिवार संख्या (गरिवीको रेखा मुनि निर्धारण गरिएको मापदण्डका आधारमा)

४. रोजगार स्थिति

पेशा - अनौपचारिक

औपचारिक

कृषि -

नोकरी - देश भित्र र बाहिर

खेतीपाती समयको ज्यालादारी

शैक्षिक क्षेत्र -

सेवा व्यवसाय - आफ्नै वा अर्काको

उद्योग/व्यवसायमा काम गर्ने

५. स्वास्थ्य स्थिति

६. सामुदायिक र राजनीतिक क्रियाकलापमा सहभागिता र प्रतिनिधित्व

(क) समुदाय स्तर - समूह/संस्था तथा सहकारीमा प्रतिनिधित्व

(ख) स्थानीय स्तरमा प्रतिनिधित्व - निर्वाचित/मनोनित

(ग) केन्द्रीय स्तरमा प्रतिनिधित्व - निर्वाचित/मनोनित

(७) पहुँच: विभिन्न साधन स्रोतसम्मको पहुँच स्थिति, सहभागिताको स्तर र नियन्त्रणको माध्यम

यसरी विश्लेषण गरी देखिएका सूचनाका आधारमा उपेक्षित, उत्पीडित, दलित तथा जनजातिको जीवनस्तर उकास्ने लक्षित कार्यक्रमहरूको तर्जुमामा गरिनुपर्छ ।

४.४.११ वन व्यवस्थापन

यस शिर्षक अन्तर्गत देहायका क्षेत्रहरूको वर्तमान अवस्था, समस्या तथा सम्भावनाहरूको विवेचना गर्नुपर्नेछ ।

- वन क्षेत्रको स्थिति
- वन संरक्षण तथा जैविक विविधता
- वन उत्पादन तथा सामुदायिक सहभागिता
- वन क्षेत्रबाट हुने आमदानी (सामुदायिक, राष्ट्रिय)
- भू-दृश्य व्यवस्थापन (landscape management)
- गैरकाष्ठ वन पैदावार - जडिबुटी

वन क्षेत्रको स्थिति

यस शिर्षक अन्तर्गत जिल्ला भित्र के कति वन क्षेत्र रहेको छ ? वन क्षेत्रमध्ये वनले ढाकेको क्षेत्र (forest canopy) कति छ ? घासे मैदान (grassland) कति छ ? मासिएको वन (deforested land) कति छ ? कुनै पनि किसिमको वन पैदावार ननिकाल्ने गरी संरक्षित वन (protection forest) को रूपमा के कति वन संरक्षित

गरिएको छ (पार्क, सरकारी वन आदि) ? व्यवसायिक रूपले उत्पादन लिन सकिने गरी उत्पादन वन (production forest) को रूपमा के कति वन राखिएको छ (सरकारी वन, निजी वन, सामुदायिक वन, आदि)? सो को विवेचना गरी वन क्षेत्रको समस्या तथा सम्भावनाहरूको विवेचना गर्नुपर्छ ।

वन संरक्षण तथा जैविक विविधता

यस शीर्षक अन्तर्गत वन संरक्षणका के कस्ता गतिविधि सञ्चालन गरिएको छ ? संरक्षण वन भित्र के कस्ता जाति प्रजातिका वनस्पति तथा जीवजन्तुहरू पाइन्छन् ? वन संरक्षण तथा जैविक विविधतामा सन्तुलन ल्याउने विषयमा के कस्ता समस्या तथा सम्भावनाहरू छन् सो को विश्लेषण गर्नुपर्छ । यसमा वन फँडानी तथा काठ चोरी तथा चोरी शिकारी (poaching) को समस्याको समेत विवेचना गर्नुपर्छ ।

यसै गरी जोखिमयुक्त, संकटग्रस्त, संकटापन्न जीवजन्तु, वनस्पति, जडिवुटीको स्थितिको विश्लेषण गर्नु पर्दछ । संरक्षित क्षेत्र (राष्ट्रिय निकुञ्ज, आरक्ष)का संरक्षित जैविक विविधता बारेको विवेचना/विश्लेषण गर्नुपर्दछ ।

वन उत्पादन तथा सामुदायिक सहभागिता

यस शीर्षक अन्तर्गत देहायका विषयहरूको विश्लेषण गरी वर्तमान स्थिति, समस्या तथा सम्भावनाहरूको विवेचना गर्नुपर्नेछ ।

- सामुदायिक वनको क्षेत्रफल, आम्दानी, वन उपभोक्ता समूहहरू
- काठ (timber) उत्पादन, माग तथा आपूर्ति, राजस्व
- गैर काष्ठ वन उत्पादन (NTFP), माग तथा आपूर्ति, राजस्व
- दाउरा (fuelwood) उत्पादन, माग तथा आपूर्ति, राजस्व
- दाउरा बेची जीविकोपार्जन गर्ने समूह तथा वन विनास

४.४.१२ ग्रामीण तथा शहरी वातावरण स्थिति

ग्रामीण तथा शहरी क्षेत्रको वातावरणीय समस्याहरू भिन्दाभिन्दै हुनाले छुट्टाछुट्टै रूपमा वातावरणीय क्षेत्रको वर्तमान स्थिति, समस्या तथा सम्भावनाहरूको विश्लेषण गर्नु पर्नेछ । ग्रामीण क्षेत्रतर्फ गाउँ विकास समिति वा स्थान खुल्ने गरी देहायको विषयको विश्लेषण गर्नु आवश्यक देखिन्छ ।

- विषादी तथा विद्युत तरंग प्रयोग गरी माछा मार्ने प्रचलन
- पानी मुहान प्रदूषण
- भूमिगत जल सतह सन्तुलन र आर्सेनिक स्थिति
- औद्योगिक प्रदूषण
- भू-स्खलन, बाढी तथा पहिरो

- कृषि भूमिको उत्पादकत्वमा ह्रास
- खोला, नदी तथा ताल प्रदूषण
- फोहर मैला व्यवस्थापन
 - औद्योगिक स्थल
 - स्वास्थ्य/अस्पताल
 - निजी घरपरिवार
 - सार्वजनिक स्थल/निकाय

शहरी वातावरणतर्फ नगरपालिका तथा ५००० भन्दा बढी जनसङ्ख्या रहेको वस्ती विशेषमा देहायको विषयको विश्लेषण गर्न आवश्यक देखिन्छ ।

- सवारी साधन सङ्ख्या, ट्राफिक चाप तथा सोबाट भएको वायु तथा ध्वनि प्रदूषण
- उद्योगहरूको स्थल तथा औद्योगिक प्रदूषण
- ढल तथा नाला व्यवस्थापन तथा सो बाट सिर्जना भएको प्रदूषण
- खोला, नदी तथा ताल प्रदूषण
- भूमिगत (underground) जल सतह सन्तुलन

यी बाहेक निम्न अनुसारका सूचकका सूचनाहरू संकलन गरी विश्लेषण गरेमा जिल्लालाई वातावरण मैत्री योजना तर्जुमा गर्न थप मद्दत पुग्दछ ।

- तोकिएको मापदण्ड अनुरूप नभएका प्लाष्टिक भोला प्रयोगमा बन्देज गरिएका गाविस/नगरपालिका एवं वडाहरूको संख्या
- वसपार्क/हाटबजार लाग्ने स्थलहरूमा लैज़िक, अपाङ्ग एवं वाल मैत्री शैचालयहरूको निर्माण स्थिति
- वातावरणीय प्रभाव मूल्याङ्कन/प्रारम्भिक वातावरणीय परिक्षणको अनुगमन स्थिति
- विपद व्यवस्थापन योजना एवं कोषको स्थिति
- विपद उद्धारका लागि सुरक्षित स्थलहरू र न्यूनतम पूर्वाधार तयारी स्थिति ।

भूदृश्य व्यवस्थापन (Landscape Management)

पहाड, हिमाल, नदी किनार, ताल, तलैया, वन जड्गल तथा ठूला फाँटहरू हेर्दा आकर्षक तथा रमणीय हुन्छन् । यस्ता रमणीय स्थलहरूले पर्यटकहरूलाई आकर्षण गर्ने हुन्छ । यस्ता स्थलहरूमा मानवीय गतिविधि बढ्नासाथ विकास गतिविधिहरू सञ्चालनमा आउने र सो बाट भू-दृश्य खल्बलिने हुंदा सो को संरक्षण र व्यवस्थापन जरुरी हुन्छ । जिल्लाभित्र यस्ता मनमोहक रमणीय स्थलहरू (attractive physiographic features) कहाँ कहाँ, के कस्तो अवस्थामा छन् ? तिनीहरूको आकर्षणलाई अक्षुण राख्ने विषयमा के कस्ता समस्या तथा सम्भावनाहरू रहेका छन् सो को विश्लेषण गर्नुपर्नेछ ।

४.४.१२ संस्थागत स्रोत तथा क्षमता

आवधिक जिल्ला विकास योजनाको तर्जुमा तथा कार्यान्वयनमा प्रभावकारिता ल्याउन आवधिक जिल्ला विकास योजना अवधि भित्र के कति स्रोत उपलब्ध हुन सक्छ, आयोजनाहरू कार्यान्वयनको लागि जिल्लास्तरमा प्राविधिक क्षमता (technological capacity) तथा व्यवस्थापकीय दक्षता (managerial efficiency) कस्तो छ भन्ने विषयमा लेखाजोखा गरी समस्या तथा सम्भावनाको विवेचना यस शिर्षक अन्तर्गत गर्नुपर्ने हुन्छ । माथि उल्लेख गरिएअनुसार यस शिर्षकलाई निम्नलिखित तीन उपशिर्षकमा विभक्त गरी विश्लेषण गर्न उपयुक्त हुनेछ ।

१. वित्तीय स्रोत विश्लेषण
२. प्राविधिक क्षमता विश्लेषण
३. योजना तर्जुमा तथा कार्यान्वयन क्षमता विश्लेषण

वित्तीय स्रोत तथा क्षमता विश्लेषण

कुनै पनि योजना कार्यान्वयनको लागि तयार गरिने हुँदा योजना तर्जुमा तथा कार्यान्वयन बीचको खाडल (gap) जति न्यून गर्न सकियो त्यति नै योजना सफल मानिन्छ । योजना अवधिभरमा आवश्यक पर्ने वित्तीय स्रोत (demand) तथा उपलब्ध हुने वित्तीय स्रोत (supply) बीचको फरकलाई न्यूनतम राख्नका लागि उपलब्ध स्रोतका आधारमा योजना तयार गर्ने हो वा योजना तयार गरेपछि आवश्यक स्रोतको खोजी गर्ने हो भन्ने विषयमा कतिपय जिल्लाहरूमा अन्योल रहेको देखिन्छ ।

केन्द्रको दाँजोमा जिल्लाको आन्तरिक तथा बाह्य स्रोत परिचालन गर्ने क्षमता अपेक्षाकृत रूपमा निकै कम हुने हुँदा जिल्लालाई विगत पाँच वर्षभित्र के कति वित्तीय स्रोत उपलब्ध हुन सक्यो र सो को औषत वृद्धिदर कति थियो ? विगत तीन वर्षमा आन्तरिक तथा बाह्य स्रोत परिचालन कति भयो ? र सो को औसत वृद्धिदर कति थियो ? विगत तीन वर्षमा के कति जनसहभागिता परिचालन हुन सक्यो ? निजी तथा गैरसरकारी क्षेत्रबाट विगत तीन वर्षमा आर्थिक तथा सामाजिक पूर्वाधारको निर्माणमा के कति रकम परिचालन हुन सक्यो तथा सो को औषत वृद्धिदर कति थियो आदिको आधारमा विश्लेषण गरी (regression analysis) आजिवियो अवधिमा के कति वित्तीय स्रोत उपलब्ध हुनसक्छ सो को प्रक्षेपण (projection) गर्नुपर्छ । यसका आधारमा मात्र आजिवियोको लक्ष्यहरू निर्धारण गर्नु बढी व्यावहारिक हुनेछ । तथापि विकासको अवधारणा भनेको विगतमा जति गरियो सोही गतिमा अगाडि बढ्नु भन्दा (trend scenario) थप प्रयास गरी अगाडि बढ्नु हो (development scenario) । अतः विद्यमान स्थानीय क्षमतामा अभिवृद्धि गरी केही स्रोत खाडल (resource gap) लाई थप वित्तीय साधनबाट पूर्ति गर्न सकिने हुँदा स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन तथा नियमले प्रदान गरेको अधिकार क्षेत्रलाई प्रयोग गरी के कति थप

आन्तरिक स्रोत परिचालन गर्न सकिन्छ तथा के कति थप जनसहभागिता परिचालन गर्न सकिन्छ सो को सम्भावनाको विश्लेषण आवश्यक हुन्छ ।

आजिवियो कार्यान्वयनको लागि उपलब्ध हुने स्रोतको अनुमान गर्दा आजिवियोको देहायअनुसारको आन्तरिक तथा बाह्य वातावरणभित्र समेट्ने निकाय तथा कार्यक्रमको विगत तीन वर्षमा भएको आमदानी वा विनियोजनको आधार लिनुपर्छ ।

- जिल्ला विकास समितिको आर्थिक स्रोत तथा आय
- कार्यान्वयन गरिएका कार्यक्रममा परिचालन भएको जनसहभागिता
- विषयगत कार्यालयहरूबाट कार्यान्वयन भएको जिल्लास्तरीय कार्यक्रममा विनियोजित रकम
- विषयगत कार्यालयहरूबाट कार्यान्वयन भएको केन्द्रीयस्तर कार्यक्रममा विनियोजित रकम
- गैससहरूले आर्थिक तथा सामाजिक पूर्वाधार सिर्जना गर्ने कार्यक्रममा खर्च गरेको रकम
- निजी क्षेत्रले आर्थिक तथा सामाजिक पूर्वाधार सिर्जना गर्ने कार्यक्रममा लगानी गरेको रकम
- जिल्लाको सांसद सदस्यहरूबाट परिचालन हुने रकम

यस सम्बन्धी तथ्यांक संकलन र विश्लेषण सहयोगी हुने केही नमूना फारामहरू अनुसूची-५ (क, ख, ग) मा समावेश गरिएको छ ।

जिल्ला विकास समितिको आर्थिक स्रोत तथा आय

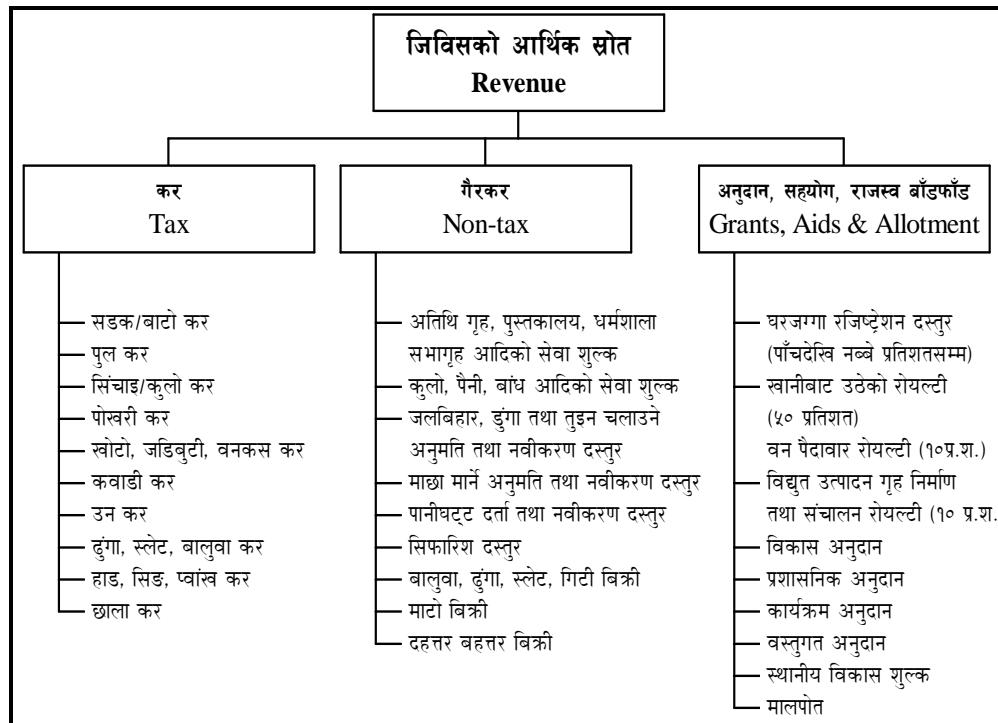
जिल्ला विकास समितिको आर्थिक स्रोतलाई कर (tax) तथा गैरकर (शुल्क, दस्तुर) (non-tax) अनुदान, र राजस्व बांडफांड (grants, aids and allotment) गरी तीन भागमा बांडन सकिन्छ जसमध्ये कर तथा गैरकर राजस्व जिल्ला विकास समितिको आन्तरिक आयस्रोत (own source income) हो । स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन तथा निमायवलीमा भएको व्यवस्था अन्तर्गत जिल्ला विकास समितिले सडक, बाटो, पुल, सिंचाइ, कूलो तथा पोखरीको प्रयोग/उपभोगकर्ताहरूबाट कर उठाउन सक्ने व्यवस्था छ । साथै जिल्लाभित्र उत्पादन भई जिल्ला निकासी हुने प्राकृतिक श्रोतहरूमा कर उठाउन सक्ने व्यवस्था रहेको छ । उल्लेखित करहरू विगत तीन वर्षमा के कति संकलन भयो, उठेको कर राजस्व र सो को वार्षिक वृद्धिदरको आधारमा उल्लेखित करका स्रोतहरू कतिको स्थिर वा विश्वसनीय (stable) छन् ?, कर उठाउने विधि (tax collection methods) के कस्तो छ ?, उठेको कर आमदानी बांधने तथा कर उठन सक्ने नसकेको हेर्ने प्रणाली (reporting system) कस्तो छ ?, के कति कर उठाउन नसकी बाँकी वक्यौता रहेको छ ? र कर असुली दर कस्तो छ ? सो को विश्लेषण गरी कर परिचालन क्षेत्रमा देखिएको समस्या तथा सम्भावनाहरूको पहिचान गर्नु पर्दछ । यसैगरी जिल्ला विकास समितिहरूले सेवा

शुल्क, दस्तुर, विक्री, (बालुवा, गिटी, ढुङ्गा, स्लेट माटो, दहत्तर वहत्तर आदि) बाट आम्दानी प्राप्त गर्न सक्दछन् । यस्तै नेपाल सरकारबाट राजस्व बाँडफाँड शिर्षक अन्तर्गत घर जग्गा रजिष्ट्रेशन दस्तुर, बन रोयलटी, खानी रोयलटी, जलविद्युत रोयलटी तथा पर्यटन प्रवेश दस्तुरबाट आम्दानी प्राप्त गर्दछन् ।

यी सबै आन्तरिक आयकर स्रोतहरूको विगत तीन वर्षको स्थिति, सम्भावना एवं प्रशासकीय क्षमता समेतलाई हेरी विश्लेषणका आधारमा आजिवियो अवधि भएका लागि जिविसको अन्य प्रक्षेपण गर्नु पर्दछ ।

जिल्ला विकास समितिलाई नेपाल सरकारले विकास तथा कार्यक्रम अनुदानको रूपमा बजेट तथा जिन्सी सहयोग उपलब्ध गराउँदै आएको छ । साथै नेपाले सरकारले प्राप्त गर्ने दस्तुर तथा रोयलटीको तोकिएको प्रतिशत जिल्ला विकास समितिलाई उपलब्ध गराउने कानूनी प्रावधान समेत रहेको छ । माथि उल्लेख भए बमोजिम जिल्ला विकास समितिलाई के कस्तो अनुदान, सहयोग तथा राजस्व बाँडफाँड प्राप्त भएको छ ? सो को वार्षिक वृद्धिदर कति छ ?, सो को विश्लेषण गरी नेपाले सरकारले दिएको वार्षिक/आवधिक सिलिङ समेतको आधारमा आजिवियो अवधिभर प्राप्त हुने अनुदान, सहयोग तथा राजस्व बाँडफाँडको प्रक्षेपण गर्नुपर्छ । (अनुसूची-६)

तालिका नं. ८ जिविसको आर्थिक स्रोत

कार्यान्वयन गरिएको कार्यक्रममा परिचालन भएको जनसहभागिता स्थिति विश्लेषण तथा प्रक्षेपण

स्थानीयस्तरमा कार्यान्वयन हुने आयोजनाको छानौट गर्दा बढी भन्दा बढी स्थानीय बासिन्दाहरूको सहभागिता र श्रम परिचालन हुन सक्ने समेत आधार लिनुपर्ने व्यवस्था स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन तथा नियमावलीले गरेको हुंदा उपभोक्ताहरूबाट नगद, वस्तुगत श्रम र त्यस्तै अन्य योगदान परिचालन गर्ने सम्बन्धमा जिल्लाको नीति, रणनीतिको समीक्षा गर्नुपर्दछ । जिल्लास्तरमा विगत तीन वर्षमा के कति मूल्य बराबरको जनसहभागिता परिचालन हुन सक्यो ? जनसहभागिताको वार्षिक वृद्धिदर कस्तो छ ? के कस्तो आयोजनाहरूमा जनसहभागिता बढी उठ्न सक्ने ? तथा के कस्ता आयोजनाहरूमा जनसहभागिता कम उठ्ने सो को विश्लेषण गर्नुपर्दछ । साथै जनसहभागिता परिचालनमा देखिएका समस्या तथा सम्भावनाको विवेचना गर्नुका साथै आजिवियो अवधिमा लिनुपर्ने नीति र रणनीतिको उल्लेख गरी सो को आधारमा के कति मूल्य बराबरको जनसहभागिता परिचालन हुन सक्ने हो ? सो को प्रक्षेपण गर्नुपर्दछ । (अनुसूची-६)

हाल नगरपालिकाका लागि न्यूनतम १५% र गाविसमा न्यूनतम १०% लागत सहभागिता व्यहोर्नु पर्ने व्यवस्था रहेको छ ।

जिल्लास्तरीय विषयगत कार्यक्रममा लगानी स्थिति तथा प्रक्षेपण

जिल्लास्थित विभिन्न विषयगत कार्यालय तथा संस्थानहरूले संचालन गरेका जिल्लास्तरीय कार्यक्रम, आयोजना वा गतिविधिहरूको लेखाजोखा गरी उल्लेखित कार्य सम्पन्न गर्न लाग्ने कूल लागत तथा विषयगत निकायहरूमा विगत तीन वर्षमा वर्षेनी विनियोजित बजेटको विश्लेषण गरी जिल्ला विकास कार्यक्रममा प्राप्त बजेटको वृद्धिदरको गणना गरी नेपाल सरकारले आजिवियो अवधिभरमा प्रदान गर्ने बजेट अनुमान (सिलिङ्ड) को आधारमा समेत जिल्लास्तरीय विषयगत कार्यक्रमको बजेट प्रक्षेपण गर्नुपर्दछ । (अनुसूची-६)

केन्द्रीयस्तर विषयगत कार्यक्रम र आयोजनामा लगानी स्थिति तथा प्रक्षेपण

जिल्लास्थित विभिन्न विषयगत कार्यालय, संस्था तथा आयोजनाहरूले संचालन गरेका केन्द्रीयस्तर कार्यक्रमको लेखाजोखा गरी उल्लेखित कार्य सम्पन्न गर्न लाग्ने कूल लागत विगत तीन वर्षमा वर्षेनी विनियोजित बजेटको विश्लेषण गरी केन्द्रीयस्तर कार्यक्रममा प्राप्त बजेटको वृद्धिदरको गणना गरी आजिवियो अवधिभरमा केन्द्रीयस्तर विषयगत कार्यक्रममा प्राप्त हुन सक्ने बजेटको प्रक्षेपण गर्न सकिन्दछ । (अनुसूची-६)

गैससहरूले आर्थिक तथा सामाजिक पूर्वाधार सिर्जना गर्ने कार्यक्रममा गरेको लगानी तथा प्रक्षेपण

जिल्लाको विकास कार्यमा गैरसरकारी संस्थाहरू प्रमुख हिस्सेदार (partner) को रूपमा रहेका छन् । कतिपय गैससहरूले सामाजिक तथा आर्थिक पूँजी निर्माण तथा मानव संसाधन विकासको क्षेत्रमा महत्वपूर्ण योगदान समेत दिई आएका छन् । जिल्लामा कार्यरत विभिन्न स्थानीय तथा अन्तर्राष्ट्रिय गैससहरूले विगत तीन वर्षमा के कस्ता गतिविधि संचालन गरेका छन् । सो को लेखाजोखा गरी उल्लेखित गतिविधिहरू संचालन गर्न विगत तीन वर्षको अवधिमा प्रत्येक वर्ष के कति बजेट खर्च गरेको हो सो को विश्लेषण गरी वार्षिक वृद्धिदरको गणना गरी आजिवियो अवधिभरमा गैसस क्षेत्रबाट आर्थिक तथा सामाजिक पूर्वाधार सिर्जना गर्ने कार्यमा उपलब्ध हुन सक्ने स्रोतको प्रक्षेपण गर्नुपर्नेछ । यसका लागि गैससहरूसँग समन्वय गरी छुट्टै कार्यशाला गोष्ठीको आयोजना गर्नु उपयुक्त हुनेछ । यस सम्बन्धी समष्टिगत तथ्यांक देखाउने एउटा नमूना अनुसूची-७ मा समावेश गरिएको छ ।

सामुदायिक संस्थाहरूबाट गरेको लगानी र प्रक्षेपण : कतिपय गाविस/नगरपालिका तथा जिल्लास्तरमा सामुदायिक संस्थाहरू (जस्तै: सामुदायिक बन, उपभोक्ता समिति)बाट पूर्वाधार लगायत सामाजिक एवं आर्थिक विकासमा लगानी गरिरहेका छन् । यस्ता सामुदायिक संस्थाहरूले गर्ने लगानीको विश्लेषण गरी आजिवियो अवधिका लागि प्रक्षेपण गर्नु उपयुक्त हुन्छ ।

निजी क्षेत्रले आर्थिक तथा सामाजिक पूर्वाधार सिर्जना गर्ने कार्यक्रममा गरेको लगानी तथा प्रक्षेपण

पूँजी (capital) तरल (liquid) तथा स्थिर (fixed) दुवै हुन सक्छ । तरल पूँजीलाई भवन, भूमि, स्ट्रक्चर आदिको रूपमा स्थिर सम्पत्ति (fixed assets) मा परिवर्तन गर्न सकिन्छ । सार्वजनिक क्षेत्रबाट तरल पूँजीलाई स्थिर पूँजीमा परिवर्तन गरियो भने त्यसलाई पूर्वाधार निर्माण (infrastructure) भनिन्छ भने निजी क्षेत्रबाट हुने यसप्रकारको परिवर्तनलाई लगानी (investment) भनिन्छ । बजार अर्थव्यवस्थामा सरकारको भूमिका निजी क्षेत्रको लगानी विस्तार गर्न आवश्यक पूर्वाधार तथा वातावरणको सिर्जना गरिदिनु पनि हो ।

सामान्यतया तरल पूँजीलाई स्थिर पूँजीमा परिवर्तन गरी पूर्वाधार निर्माण गर्ने कार्य सरकारी क्षेत्रको भए तापनि हालका वर्षहरूमा निजी क्षेत्रलाई पूर्वाधार निर्माण गर्ने, निश्चित अवधिभर सो पूर्वाधार संचालन गरी लागत उठाउने र त्यसपछि त्यस्ता

पूर्वाधार सरकारलाई हस्तान्तरण गर्ने गरी पूर्वाधार निर्माणमा संलग्न गराउने गरिएको छ । यसप्रकारको व्यवस्थालाई “निर्माण, संचालन तथा हस्तान्तरण (build, operate and transfer/BOT) भनिन्छ ।

निजी क्षेत्र विशेषगरी व्यवसायी वर्ग (business membership organization) को रूपमा रहेको जिल्ला उद्योग वाणिज्य संघ तथा साना तथा घरेलु उद्योग संघहरूले आर्थिक तथा सामाजिक पूर्वाधार सिर्जना हुने खालका कार्यक्रमहरू समेत संचालन गरेकाछन् । अतः विगत तीन वर्षमा निजीक्षेत्रले यस्ता कार्यक्रमहरूमा के कति लगानी गरेका छन् (अनुसूची-६) । BOT प्रणालीलाई विस्तार गर्न के कस्ता समस्याहरू छन्, के कस्ता कार्यक्रमहरू BOT प्रणाली अन्तर्गत संचालन हुन सक्छ सो को समेत विवेचना गरी आजिवियो अवधिभर निजी क्षेत्रबाट आर्थिक तथा सामाजिक पूर्वाधार निर्माण गर्नका लागि उपलब्ध हुन सक्ने लगानीको प्रक्षेपण गर्नुपर्छ । यसका लागि निजीक्षेत्रसँग समन्वय गरी छुटै कार्यशाला गोष्ठीको आयोजना गर्नु उपयुक्त हुनेछ । यसका आधारमा निजीक्षेत्रको लगानीका क्षेत्र र प्राथमिकता निर्धारण गरिदिनुपर्छ ।

स्थानीय जनशक्ति तथा प्राविधिक क्षमता विश्लेषण

आजिवियो कार्यान्वयनको लागि जिल्लामा उपलब्ध जनशक्ति तथा प्राविधिक क्षमताको विवेचना गरी समस्या तथा सम्भावनाहरू पहिल्याउनु पर्छ । योजना तर्जुमा, अनुगमन तथा मूल्यांकनका लागि विभिन्न महत्वपूर्ण तथ्यांक तथा सूचनाहरू आवश्यक पर्छ तर यस्ता सूचना तथा तथ्यांकहरूको निर्माण तथा विश्लेषण हुन नसकेको कारण जिल्लामा विकास व्यवस्थापनमा प्रभावकारिता आउन सकेको छैन । अतः जिल्ला विकास समिति तथा जिल्लास्थित विषयगत कार्यालयहरूको तथ्यांक व्यवस्थापन क्षमता (data management capability) तथा अनुगमन-मूल्यांकन क्षमता (monitoring and evaluation capability) को विश्लेषण गरी समस्याहरू स्पष्ट रूपले पहिचान गर्नुपर्छ । जिल्ला विकास समितिका जिल्ला गरिवी अनुगमन तथा मूल्याङ्कन पद्धति (DPMAS) को अवस्था र क्षमताको विश्लेषण गर्नु पर्दछ ।

योजनाको कार्यान्वयन गर्ने क्षमता जिल्लामा कस्तो छ सो को विश्लेषण महत्वपूर्णछ । यसको लागि सर्वप्रथम विगत तीन वर्षमा विकास आयोजनाहरूको भौतिक प्रगतिको स्थिति कस्तो छ ? लक्ष्य बमोजिम प्रगति हासिल गर्न किन सकिएन ? जिल्लामा प्राविधिक जनशक्ति दरबन्दी बमोजिम उपलब्ध छन् छैनन् वा कति समयदेखि रिक्त रहेको छ ? के कस्तो कार्यका लागि जनशक्ति जिल्लामा उपलब्ध छैनन् र यसबाट लक्ष्यबमोजिम प्रगति हासिल गर्न परेको समस्याबारे विवेचना र विश्लेषण गर्नुपर्नेछ ।

साथै जिल्लामा हाल उपलब्ध र भविष्यमा हुने माग तथा आपूर्ति स्थितिको आंकलन गर्नुपर्छ । उपलब्ध जनशक्तिका हकमा कुन तहका जनशक्तिले कस्तो तालिम पाएकाछन्, सो समेत समेटी जिल्लाको जनशक्ति विकास योजना तयार गर्नुपर्छ । भविष्यका लागि आवश्यक जनशक्तिको स्थितिका आधारमा थप आपूर्तिको व्यवस्था आवश्यक भएमा सो समेतको व्यवस्था गर्नुपर्ने हुन्छ ।

योजना तर्जुमा तथा कार्यान्वयन क्षमता विश्लेषण

जिल्लामा विकास कार्यमा संलग्न निकायहरूको योजना तर्जुमा तथा कार्यान्वयन प्रक्रिया कस्तो छ? स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन र नियमावलीमा उल्लेख भए बमोजिमको योजना तर्जुमा प्रक्रिया जिल्लामा स्थापित भएकोछ, छैन? तथ्यांकीय आधार र अद्यावधिक गर्ने पद्धति कर्तिको दरिलो छ? तथ्यांकको उपयोग, प्रचार प्रसार, लेनदेन र साझा उपयोगको स्थिति कस्तो छ? सहभागितात्मक योजना प्रक्रियालाई निरन्तरता दिन के कस्तो संस्थागत व्यवस्था गरिएको छ? उल्लेखित संस्थागत व्यवस्थामा प्रभावकारिता ल्याउन के कस्तो जनशक्ति तथा प्रक्रियाको अवलम्बन गरिएकोछ? सो को विवेचना हुन आवश्यक छ ।

जिल्ला विकास योजनाले सबै विषयहरू (sector) समेट्ने हुँदा यो एक एकीकृत बहु विषयक विकास योजना (integrated multi-sectoral development) हो । यसको तर्जुमा तथा कार्यान्वयनको लागि सम्बन्धित सबै निकायहरूबीच समन्वय तथा सम्पर्क हुनु जरुरी छ । जिल्ला विकास योजना तर्जुमा तथा कार्यान्वयनमा जिल्ला विकास समितिको भूमिका अग्रणी हुन्छ । अतः जिल्ला विकास समितिले असमझदारी (misunderstanding) तथा असहमति (disagreement) हटाउन सम्बन्धित सबै निकायहरूबीच निरन्तर विचार आदानप्रदान हुने गरी अन्तर्क्रिया (communication) को व्यवस्था गर्नुपर्ने हुन्छ । साथै अप्ट्यारो परिस्थिति (bottleneck situation) तथा मुख्य मुद्दाहरू (key areas) मा गतिविधि केन्द्रित गर्न विभिन्न कार्यक्रम तथा गतिविधिहरूबीच सामञ्जस्य (harmony) ल्याउन सम्बन्धित सबै निकायलाई प्रेरित गर्नुपर्ने हुन्छ । यसको लागि जिल्ला विकास समितिले समन्वय तथा संजाल (coordination and networking) प्रणालीको विकास गर्नुपर्छ । यस परिप्रेक्ष्यमा विगत ५ वर्षमा के कस्ता प्रयासहरू भएका छन्? यस्तो प्रणालीलाई प्रभावकारी बनाउने दिशामा के कस्तो समस्या तथा सम्भावनाहरू रहेका छन्? सो को विश्लेषण गर्नुपर्छ । माथि उल्लेख भए अनुसार संस्थागत समन्वय तथा संजालको विश्लेषण गर्दा निम्न बमोजिम निकायहरूले के कस्ता कार्यक्रम तथा सेवा सुविधा संचालन गरिरहेका

छन् र यी कार्यालयहरूको जिल्ला विकास समिति तथा अन्य कार्यालयसँग सम्बन्ध, समन्वय तथा संचार कस्तो छ ? तथा कसरी भएको छ ? भन्ने कुरा विश्लेषणको क्रममा स्पष्ट आउनु जरुरी छ । साथै सो को प्रभाव संचालित कार्यक्रम तथा स्थानीय समुदायलाई कस्तो परेको छ सो सम्बन्धी विश्लेषणात्मक टिप्पणी गरी समस्या तथा समाधान पहिल्याउनुपर्ने हुन्छ ।

१. गैरसरकारी संस्थाहरू (स्थानीय, राष्ट्रिय, अन्तर्राष्ट्रिय)
२. सहकारी, उपभोक्ता समूह, स्वावलम्बी संस्था, बचत तथा ऋण समूह आदि जस्ता समुदायमा आधारित संस्थाहरू (community based organization including cooperatives, users group, self-help groups, saving credit group)
३. बैंडकिङ: तथा वित्तीय संस्थाहरू (वाणिज्य बैंक, विकास बैंक, वित्त कम्पनी आदि)
४. व्यापार तथा व्यवसायी समूह (उद्योग वाणिज्य संघ, होटल संघ, यातायात व्यवसाय संघ, निर्माण व्यवसायी संघ, लेखापरीक्षण संस्था, कानून व्यवसायी, अन्य)
५. स्थानीय निकायहरू (जिल्ला विकास समिति, गाउँ विकास समिति तथा नगरपालिका)
६. विषयगत कार्यालयहरू तथा संस्थाहरू
७. जिल्लास्तरमा गठन भएको समिति/उपसमितिहरूको क्रियाशिलता

स्रोत उपयोग स्थिति: स्थानीय निकायहरूको बजेट खर्चको विश्लेषण गरी स्रोत उपयोग स्थितिको विश्लेषण गर्नुपर्छ । यसको लागि देहाय बमोजिमको विषयमा विवेचना गर्नुपर्नेछ ।

- कर्मचारी, स्थानीय निकाय पदाधिकारी, आर्थिक सहयोग, भैपरी तथा पूँजी निर्माणमा के कति अनुपातमा खर्च भएको छ शिर्षकगत खर्च विश्लेषण
- स्थानीय निकायको विनियोजन, निकासा तथा खर्चको दर
- सञ्चालित आयोजनाहरूको सङ्ख्या, आकार तथा किसिम तथा आयोजना सम्पन्न गर्ने दर
- गाउँ विकास समिति/नगरपालिकाको आर्थिक स्रोत तथा आय तथा उपयोग दर

अन्तर जिल्ला सम्बन्ध (Inter-district relationship)

कतिपय विकास समस्याहरूको निराकरणका लागि छिमेकी जिल्लाहरूसँग सम्पर्क तथा समन्वय गर्नुपर्ने हुन्छ तथा जिल्लाको परिधि माथि उठेर क्षेत्रीय स्तरमा योजना तर्जुमा समेत गर्नुपर्ने हुन्छ । अतः अन्तर-जिल्ला सम्बन्ध विस्तार गर्ने खालका विगतमा के कस्ता प्रयासहरू भए सो को विवेचना गरी अन्तर-जिल्ला सम्बन्धको आधारमा सामूहिक प्रयासद्वारा समाधान गर्नुपर्ने समस्याहरू एवं सम्भावनाहरूको विश्लेषण यस शिर्षक अन्तर्गत गर्नुपर्नेछ । साथै यिनै समस्याहरूलाई क्षेत्रीय स्तरको संजाल बैठक

(regional networking meeting) मा वस्तुगत रूपमा उठाई क्षेत्रीय स्तरमा साझेदारी विकासमा योगदान पुऱ्याउनु पर्छ । मूलतःपर्यटन विकास, ऊर्जा विकास, राजस्व प्रशासन, बन, जैविक विविधता एवं जडिवुटी व्यवस्थापनमा अन्तर जिल्ला सम्बन्धको विशेष महत्व रहन्छ ।

जिल्ला भित्र अन्तर स्थानीय निकाय सम्बन्ध (Inter-district Local Bodies relationship)

विकाससँग सम्बन्धित करिपय सवालहरूमा जिल्ला भित्रका स्थानीय निकायहरू जिविसको गाविस तथा नपाहरूसँग, गाविसको न.पा, जिविस तथा अन्य गाविसहरूसँग र नगरपालिकाको गाविस तथा जिविस वीचमा समन्वय गर्नु अत्यन्तै आवश्यक हुन जान्छ । विशेष गरी आन्तरिक आयका सम्बन्धमा जस्तै स्रोतहरूको वांडफांड, विद्युत रोयलटी तथा राजश्व व्यवस्थापनमा यस्तो सम्बन्ध आवश्यक हुन जान्छ । यसका अलावा कार्यक्रमहरूको कार्यान्वयन तथा व्यवस्थापनमा समेत यस्तो सम्बन्धले सघाउ पुऱ्याउंदछ । अतः सूचना संकलन तथा विश्लेषणको अवधिमा यस्ता विषयहरूलाई महत्वका साथ हेरिनु पर्दछ ।

४.४.१३ विश्लेषणका विभिन्न तौरतरिका र औजारहरूको प्रयोग

तथ्यांक तथा सूचनाहरूको विस्तृत विश्लेषण गर्ने क्रममा यस निर्देशिकामा उल्लेख भएदेखि अतिरिक्त आवश्यकताअनुसार विभिन्न तौरतरिका र विश्लेषण औजार (analytical tools) हरूको प्रयोग गर्नुपर्ने हुन सक्छ । यस्तो अवस्थामा आवश्यकता हेरी तिनीहरूको प्रयोग गर्न सकिन्छ । जिल्ला विकासका सन्दर्भमा स्थानगत विकास (spatial development) का औजारहरू बढी सान्दर्भिक र उपयोगी हुन सक्छन् ।

साथै हाम्रो देशको आर्थिक-सामाजिक बनौटका सन्दर्भमा हरेक तथ्यांक संकलन गर्दा लैंगिक विश्लेषण गर्न सहयोग पुग्ने गरी सम्भव भएसम्म प्रत्येक सूचकको महिला र पुरुषको अलग अलग संकलन गर्नुपर्छ र महिला र पुरुषको स्थिति के कस्तो रहेछ भनी तुलनात्मक रूपमा विश्लेषण गरिनुपर्छ । लैंगिक विश्लेषणका विभिन्न तरिकाहरू छन् । ती सबै यहाँ उल्लेख गर्नु सम्भव र सान्दर्भिक नभएको हुँदा लैंगिक विश्लेषणलाई सहयोगी हुने केही संक्षिप्त मार्गदर्शनहरू अनुसूची-द मा समावेश गरिएको छ ।

४.५ जिल्लाको समस्या तथा सम्भावना विश्लेषण तथा विगत आजिवियो समीक्षा कार्यशाला गोष्ठी विषयगत योजना तर्जुमा समितिहरूले आवश्यकता अनुसार विशेषज्ञको सेवा समेत लिई जिल्लाको विद्यमान अवस्थाको विश्लेषण गरी विषयगत (sectoral) तथा क्षेत्रगत (spatial) समस्या तथा सम्भावनाहरू समेट्ने गरी छोटो प्रतिवेदन तयार गर्नुपर्छ । त्यसैगरी विगतमा तर्जुमा गरी कार्यान्वयन गरिएको आजिवियो वा रणनीतिक योजनाको समष्टिगत एवं विषयगत रूपमा समीक्षा गर्नु पर्दछ । विगतको आजिवियोले परिलक्षित गरेको दीर्घकालीनसोच, निर्देशक सिद्धान्त लगायत आजिवियोका लक्ष्य, उद्देश्यहरू प्राप्ती तर्फ के कस्ता सफलता हासिल भयो वा भएन ? दस्तावेजमा उल्लेख भए बमोजिम जिल्ला विकासका कार्य त्यसतर्फ उन्मुख भए कि भएनन ? प्रगति हासिल भएको भए कुन तहका उद्देश्यहरूका सूचकको अवस्था कस्तो रहेको छ ? विगतको राम्रा पक्ष तथा दबल पक्ष वा कमजोरी के रहे ? कार्यान्वयन सिकाइहरू के रहे ? भन्नेबारे गहन विश्लेषण गर्नु पर्दछ । यस्तै विषयगत रूपमा उद्देश्य प्रतिफल एवं कार्यनीतिबारे समीक्षा गरी आगामी आजिवियोमा कमजोर पक्षमा सुधार ल्याउन सुभाव सहित विश्लेषण गर्नु जरुरी छ । विगत आजिवियोको समष्टिगत एवं विषयगत समीक्षाको मस्यौदा प्रतिवेदनको मस्यौदा प्रतिवेदन तयार गर्नु पर्दछ । त्यसपछि जिल्ला विकाससँग सम्बन्धित सबै सरोकारवालाहरू बीच छलफल तथा विचारविमर्श (deliberation) को लागि प्रस्तुत गर्न एक वा दुईदिने कार्यशाला गोष्ठीको आयोजना गर्नुपर्दछ ।

यस गोष्ठीमा जिल्ला सूचना विश्लेषणका आधारहरू, यसमा अपनाइएका तरिकाहरू र विश्लेषणबाट प्राप्त समष्टिगत सूचनाहरू (development issues, problems, potentials, and challenges) लाई प्रस्तुत गरी छलफल गर्नुपर्दछ । त्यसमा छुट हुन गएका कुनै महत्वपूर्ण सूचनाहरू भए सहभागीहरूबाट प्राप्त सुभावका आधारमा सर्वसम्मतिमा पुगी जिल्ला वस्तुगत विवरणलाई अन्तिम रूप दिइन्छ । यसको प्रक्रिया र यस सम्बन्धि विस्तृत विवरण अनुसूची-९ मा दिइएको छ ।

४.६ जिल्ला वस्तुस्थिति चित्रण दस्तावेज प्रकाशन

गोष्ठीबाट आएका सुभाव र भएका निर्णयहरूका आधारमा अद्यावधिक गर्नुपर्ने कुराहरू भए सो समेत समावेश गरी जिल्ला वस्तुस्थिति चित्रणलाई अन्तिम रूप दिनुका साथै प्रकाशन समेत गर्नु पर्दछ । यो वस्तुगत चित्रण आजिवियोको पहिलो खण्डका दस्तावेज हो ।

ਰਖਣਾ ੨

योजना तथा कार्यक्रम तर्जुमा

(Formulation of Plan and Program)

१ परिचय

१.१ पृष्ठभूमि

यसमा आवधिक जिल्ला विकास योजना किन बनाउनु पन्यो र यसका कानूनी आधारहरू के छन् एउटा सानो परिचयात्मक विश्लेषण राखिन्छ। यसको एउटा नमूना देहाय अनुसार छ।

विकास प्रक्रियलाई लोकतान्त्रिकरण जनसहभागिताको माध्यमद्वारा आफ्ना लागि आफैद्वारा विकास भन्ने अवधारणा बमोजिम विकास कार्यक्रमलाई लक्षित वर्गसम्म पुऱ्याई विकास कार्यक्रममा अपनत्व एवम् स्वामित्व स्थापना र स्थानीयस्तरमा नेतृत्वको विकास गर्दै स्थानीय विकासको आधारलाई सुदृढ गर्दै लैजानु अहिलेको आवश्यकता हो। यसै अवधारणालाई मूर्तरूप दिन प्रत्येक जिल्ला विकास समितिले आफ्नो जिल्लाको विकासका लागि दीर्घकालीन सोचका आधारमा आवधिक र वार्षिक विकास योजना तर्जुमा गरी कार्यान्वयन गर्नुपर्ने तथा आवधिक योजना कम्तिमा ५ वर्षको हुनुपर्ने व्यवस्था स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन, २०५५ तथा नियमावली, २०५६ ले गरेको छ। यसको कार्यान्वयनको लागि २०५७ सालमा आवधिक जिल्ला विकास योजना निर्देशिका तयार गरी अधिकांश जिल्लाहरूमा पहिलो आवधिक योजना निर्माण भई लागू समेत भइसकेको अवस्था थियो। त्यसपछि २०५९ पछि स्थानीय निकायमा जनप्रतिनिधिहरूको म्याद समाप्त भएकोले केही जिल्लाहरूले दोस्रो आजिवियो बनाएता पनि धैरै जसो जिल्लाले बनेको आवधिक योजना कार्यान्वयन गर्न पनि सकेनन् र अर्को बनाउन पनि सकेनन्। कतिपयले एउटै योजना समेत बनाउन सकेनन्। आजिवियोको महत्वलाई दृष्टिगत गर्दै स्थानीय शासन तथा सामुदायिक विकास कार्यक्रम (LGCDP) को Output नं ७ मा यसको व्यबस्था गरिएको छ। यसै सिलसिलामा हाल कतिपय जिल्लाले आजिवियो निर्माण गरी कार्यान्वयन चरणमा छन् भनें कतिपय जिल्लाहरू निर्माणको चरणमा छन्। विगतमा भएका योजना निर्माण र कार्यान्वयनका अनुभवका साथै हाल तर्जुमा भैरहेको विभिन्न जिल्लाको अनुभवको आधारमा आगामी दिनहरूमा आजिवियो तर्जुमालाई निरन्तरता दिँदै अझबढी संस्थागत गर्नुपर्ने आवश्यकता देखिन्छ। आवधिक जिल्ला विकास योजनामा हुनुपर्ने अन्य कतिपय आधारभूत कुराहरू समेट्नुपर्ने र त्यसमा एकरूपता समेत आवश्यक भएकाले आजिवियोको योजना दस्तावेजको विषयसूची अनुसूची-१० मा दिइएको छ।

१.२ निर्देशिकाको उद्देश्यहरू

स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन, २०५५ तथा नियमावली, २०५६ ले गरेको कानूनी व्यवस्था अनुरूप आवधिक जिल्ला विकास योजनामा समावेश हुनुपर्ने विषय वस्तुहरू स्पष्ट गर्ने र योजना तर्जुमा प्रक्रियामा एकरूपता ल्याउने हेतुले यो निर्देशिका तयार गरिएको हो। यस निर्देशिकाका देहाय बमोजिम विशेष उद्देश्यहरू रहेका छन् ।

- जिल्लास्तरमा आवधिक योजना तर्जुमा गर्ने सन्दर्भमा स्पष्टता ल्याउने ।
- आवधिक योजना तर्जुमामा स्थानीय क्षमता अभिवृद्धि गरी बाह्य निर्भरता कम गर्दै स्थानीय सीप र साधनको उपयोग गरी जिल्ला विकास योजना तर्जुमा गर्न सहयोग पुऱ्याउने ।
- आवधिक योजना तर्जुमा प्रक्रिया र यसले समेट्नु पर्ने विषयवस्तुमा एकरूपता ल्याई सहभागितामूलक योजना पद्धतिलाई जिल्लास्तरमा संस्थागत गर्न मद्दत पुऱ्याउने ।
- चालु र भविष्यमा तर्जुमा हुने राष्ट्रियस्तरको दीर्घकालीन र आवधिक योजना एवम् विषयगत योजनाहरूबीच तालमेल, समन्वय र कार्यगत एकीकरण गर्न मद्दत पुऱ्याउने ।
- जिल्लाभित्र तर्जुमा गरिने (लामो तथा छोटो समयावधिका) विभिन्न क्षेत्रगत योजनाहरूलाई एकद्वारबाट समन्वय गर्न मद्दत पुऱ्याउने ।
- जिल्लाको बार्षिक योजना निर्माणको आधार तयार गर्ने ।
- जिल्ला विकासको सन्दर्भमा जिल्ला विकास समितिको नेतृत्वदायी भूमिका (Lead Role) लाई स्पष्ट गर्दै जिल्ला विकासका साझेदारहरूबीच आपसी सम्बन्ध, कार्यगत समन्वय र साझेदारीपनको विकासमा सहयोग पुऱ्याउने ।

१.३ राष्ट्रिय, विषयगत योजना र अन्य योजनासँगको सम्बन्ध

- स्थानीय तहको वास्तविकता, समस्या र सबलता बारेमा स्थानीय जनता नै विज्ञ हुन्छन् र उनीहरूले गरेको निर्णय नै बढी यथार्थवादी (Practical), पूर्ण (Complete), योग्य (Perfect) र प्रभावकारी (Effective) एवं आर्थिक रूपमा मितव्ययी (Economically Efficient) हुन्छ, भन्ने अवधारणामा विकेन्द्रीकरणको सिद्धान्त र सहभागितामूलक योजना पद्धति आधारित रहेको छ । यसै अनुरूप सबै साझेदारहरूको संलग्नतामा सहभागितामूलक पद्धतिबाट तयार हुने आवधिक योजनाले स्थानीय यथार्थतामा आधारित भई स्थानीय समस्या समाधान गर्दै जिल्लावासीको आर्थिक, सामाजिक समुन्नति गर्नमा प्रभावकारी गति प्रदान गर्दछ, जुन एक निर्विवाद पक्ष हो तर आवधिक जिल्ला विकास योजनाको राष्ट्रिय

योजना (जस्तैः राष्ट्रिय आवधिक योजना), राष्ट्रियस्तरका विषयगत र दीर्घकालीन योजनाहरू (जस्तै जिल्ला शिक्षा योजना, वन विकास गुरु योजना, दीर्घकालीन कृषि विकास योजना, जलवायु संवेदनशील नवीकरणीय ऊर्जा गुरुयोजना आदि) सँग तादाम्यता, नीतिगत र कार्यगत समन्वय एवम् उचित अन्तरसम्बन्ध कायम हुनु अत्यन्त जरुरी छ । जिल्लास्तर यस्तो थलो हो जहां एकातर्फ वस्तीस्तरबाट सिर्जित भई आउने स्थानीय चाहना, आवश्यकता र मागले क्रमशः योजनाको प्रारूप निर्धारण गर्दै आउंछ भने अर्कोतरफ राष्ट्रिय नीति, प्राथमिकता र कार्यक्रमहरू पनि जिल्ला तहबाटै वास्तविक रूपमा कार्यान्वयनमा लगिने हुनाले स्थानीय र राष्ट्रियस्तरका नीति, योजना र कार्यक्रम भेट हुने साझा स्थल जिल्ला नै हो । त्यसैले यिनीहरूबीच उचित तालमेल, समन्वय र एकीकरण हुनु जरुरी छ ।

यस सिलसिलामा आवधिक जिल्ला विकास योजना, राष्ट्रिय योजना र विभिन्न विषयगत योजनाबीच देहायका कुराहरूमा कार्यगत समन्वय र एकीकरण गरी यिनीहरू एक अर्कामा परिपूरक हुने गरी योजना तर्जुमादेखि कार्यान्वयन तहसम्म उपयुक्त संयन्त्र स्थापित गरिनुपर्ने हुन्छ ।

- (१) योजनाको दीर्घकालीन र मध्यमकालीन लक्ष्य एवम् उद्देश्यहरू ।
 - (२) योजना तर्जुमा पद्धति र त्यसका आधारहरू ।
 - (३) नीति, कार्यनीति र सिद्धान्तहरू ।
 - (४) कार्यक्रम र क्रियाकलापहरू ।
 - (५) कार्यान्वयन व्यवस्था ।
 - (६) अनुगमन र मूल्यांकन र पृष्ठोषणको पद्धति ।
 - (७) संस्थागत एवम् सङ्गठनात्मक व्यवस्था ।
- यसरी एक अर्का बीच कार्यगत समन्वय र एकीकरण गरी एक अर्काका परिपूरकका रूपमा हुने पद्धति कसरी स्थापित गर्ने भन्ने कुरा तल उल्लेख गरिएको छ ।

१.४. आवधिक योजना तर्जुमामा अपनाइएको बिधि

आवधिक जिल्ला विकास योजना खण्ड १ मा नै यसबारेमा बिस्तृत विश्लेषण भैसक्ने हुंदा यस खण्डमा छोटकरीमा योजना तर्जुमाको प्रारम्भदेखि योजना स्वीकृत हुंदासम्मका बिधि र प्रकृया उल्लेख गर्नु पर्दछ ।

२. योजना तथा कार्यक्रम तयारी

२.१ भूमिका

आवधिक जिल्ला विकास योजनाको पहिलो भागको रूपमा जिल्लाको वस्तुस्थिति चित्रण तथा विश्लेषण दस्तावेज तयारी भएपछि सोही आधारमा यो प्रकृयामा प्रवेश गरिन्छ। यस चरणमा योजनाको दीर्घकालीन दृष्टिकोण ,उद्देश्य ,लक्ष्य ,रणनीति ,कार्यनीति ,सोच तालिका ,स्रोत प्रक्षेपण तथा विनियोजन जस्ता कुराहरु पर्दछन्। कार्यक्रम तर्जुमा (planning and programming) गर्ने, आयोजनाहरूको प्राथमिकता निर्धारण गर्ने तथा परियोजनाहरूको छनोट तथा कार्यान्वयन योजना तयार गर्ने जस्ता कार्यहरू पनि यसै अन्तर्गत पर्दछन्। उल्लेखित कार्यहरूको लागि विकासका सबल पक्ष ,दुर्वल पक्ष ,अवसर ,चुनौती (SWOT) आदि विश्लेषण गरी रणनीतिक आधार तयार गरिन्छ। यस भागमा यिनै कुराहरूको संक्षिप्त मार्ग दर्शन गरिएको छ ।

२.२ आवधिक योजना तर्जुमाका आधारहरु

आवधिक जिल्ला विकास योजना तयार गर्दा देहायका दस्तावेजहरु आधार मान्य पर्ने हुन्छ ।

- नेपालको संविधान,
- स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन, २०५५ र नियमावली, २०५६ ।
- राष्ट्रियस्तरको आवधिक योजना ।
- विभिन्न विषयगत मंत्रालयहरूले तयार गरी लागू गरेका क्षेत्रगत नीतिहरु ।
- नेपाल सरकार पक्ष भई भएका विभिन्न राष्ट्रिय तथा अन्तराष्ट्रिय सन्धि समझौताहरु ।
- दीगो विकास (Sustainable Development Goal) का अवधारणा अनुसार त्यसका लक्ष्य र सूचकहरु ।
- नेपाल सरकारले संचालन गरेका विभिन्न अभियानहरु जस्तै: बालमैत्री स्थानीय शासन, बातावरण मैत्री स्थानीय शासन, खोप, दादुरा तथा क्षयरोग विरुद्ध राष्ट्रिय अभियानहरु ।
- समय समयमा नेपाल सरकारले गरेका प्रतिबद्धताहरु आदि ।
- स्थानीयस्तरका आवश्यकता र समस्या एवम् मुद्दाहरु (Issues)

२.३ विगतका प्रयास र उपलब्धिहरु

यस अन्तर्गत जिल्ला विकासका लागि विगतमा भएका प्रयासहरू, लिइएका नीतिगत निर्णयहरू, विगतमा संचालित योजना तथा कार्यक्रमहरू (कम्तीमा ५ वर्ष) को विवेचना एवम् उपलब्धि मूल्यांकन संक्षिप्त रूपमा गरिनु पर्दछ । योजना तर्जुमा समितिहरूले यो तयार गर्दा प्रमुख रूपमा देहायका कुराहरूलाई आधार लिनुपर्नेछ ।

- (क) जिल्ला वस्तुस्थिति चित्रणमा समावेश गरिएका तथ्यांक, सूचना तथा विश्लेषणबाट देखिएका कुराहरू ।
- (ख) विगत आजिवियो एवं वार्षिक प्रगति समीक्षा तथा उपलब्धि मूल्यांकन प्रतिवेदनहरू ।
- (ग) सम्बन्धित क्षेत्रमा भएका अध्ययन प्रतिवेदनहरू ।
- अध्ययनमा परिमाणात्मक र गुणात्मक रूपमा जिल्लाको विकासको गति कतातिर अघि बढेको छ ? यसको दर के कस्तो छ ? र यसले के के कुरामा प्रभाव पारिराखेको छ ? आदि कुराहरू समीक्षात्मक रूपमा स्पष्ट गरिनु पर्दछ । विगतका प्रयास र उपलब्धिको विवेचना गर्दा भौतिक निर्माण कार्यक्रमहरूको मात्र नभई सामाजिक परिचालनमानवीय विकास वा दक्षता अभिवृद्धि सम्बन्धी कार्यक्रमहरूको समेत विवेचना गर्नु पर्नेछ ।

२.४. SWOT को विश्लेषण

आवधिक जिल्ला विकास योजनाको पहिलो भागमा तथ्यांकीय आधार र स्रोतको नक्सांकन भैसकेपछि सहभागितात्मक प्रकृयाद्वारा SWOT (strengths, weaknesses, opportunities and threats) विश्लेषण गर्नु पर्दछ । आफूसँग भएको सबल पक्ष (Strength) लाई बृद्धि एवम् अधिकतम उपयोग गर्दै कमजोरीलाई कम गर्दै, , चुनौतीलाई सामना गर्दै, प्राप्त अवसर एवम् संभावनाहरूलाई समुचित उपयोग हुने गरी विभिन्न वैकल्पिक रणनीति तयार गरी उक्त वैकल्पिक रणनीतिहरू मध्येबाट सबभन्दा उपयुक्त रणनीति छनौट गरी सोही अनुसार कार्यनीति निर्माण गर्नुपर्दछ । सहभागितात्मक योजना प्रकृया र विशेषज्ञको विज्ञता दुबै यो प्रकृयाका लागि आवश्यक छन् ।

२.५ समस्याहरूको विश्लेषण

विषयगत योजना तर्जुमा समितिहरूले जिल्ला विकासका प्रमुख सवाल र समस्याहरूलाई समावेश गरी प्रारम्भिक तहको विश्लेषण समेत गर्नुपर्दछ । यी समस्याहरू समावेश गर्दा जिल्ला वस्तुस्थिति विश्लेषणमा तथ्यपूर्ण एवम् वस्तुपरक रूपमा समावेश भएका समस्याहरू मध्येबाट मुख्य मुख्य समस्याहरू छनौट गर्नु पर्दछ । समस्याहरू केलाउंदा हेरेक समस्यालाई किन ? किन ? भन्दै ५ पटकसम्म सोध्दै समस्याका कारण र अन्तरनिहित कारणहरू र मूल कारण (Root Cause) पत्ता लागाउनु पर्दछ । जस्तैः झाडा पखालाको समस्या छ भने किन त्यो समस्या पर्यो ? भनी सोध्दा पिउने पानी नराम्भो भनी जवाफ आउन सक्छ । त्यसपछि पिउने पानी किन अशुद्ध भयो ? भन्दा पानीको मुहान नै फोहोर भयो भन्ने जवाफ आउला त्यो किन भन्दा पानी शुद्ध पार्ने प्लान्ट जडान नभाएर भन्ने होला र त्यो किन ? भन्दा बजेट

नभएर भन्ने आउला, यसरी कारण ,अन्तर्निहित कारण र मूल कारणसम्म पुगिन्छ। यसरी विभिन्न समस्यालाई केलाउंदै जांदा मूल समस्या सबै विषय क्षेत्रको एउटै हुन सक्छ।

तल दिइएको नमूना वमोजिम तयार गरी प्रत्येक प्रमुख समस्याहरूको कारण र अन्तर्निहित कारण र कारणको पनि कारण (समेत पहिल्याउनु पर्दछ)। साथै ती समस्या समाधानका लागि लिइनुपर्ने ठोस समाधानका उपायहरू जस्तै: उद्देश्य र रणनीतिहरू समेत तयार गर्नुपर्दछ ।

समस्या विश्लेषण तालिका नं. ९

समस्याहरू	समस्याका मुख्य कारणहरू	अन्तर्निहित कारणहरू	समाधानका लागि लिइनुपर्ने उद्देश्य/रणनीतिहरू	कैफियत
१				
२				
३				
४				

समस्याहरूको पहिचान र विश्लेषण गर्दा ख्याल गर्नुपर्ने कुराहरू

- समस्याहरूलाई जहिले पनि नकारात्मक वाक्यका रूपमा लेखिनुपर्दछ।
- वर्तमानमा विद्यमान भएको अवस्था वा देखापरेको समस्यालाई मात्र समावेश गर्नुपर्दछ। भविष्यमा देखा पर्न सक्ने संभावित समस्यालाई समावेश गर्नुहुँदैन ।
- समस्याको कुरा गर्दा सकेसम्म लक्षित वर्ग वा जनताको नजरबाट पहिचान गर्नुपर्दछ।
- समस्याहरू केलाउंदा समाधानका उपाय भएका वा हुन सक्ने समस्याहरू मात्र समावेश गर्नुपर्दछ। समाधान हुनै नसक्ने समस्यालाई चुनौतीका रूपमा अलगगै छुट्याउनु पर्छ।

२.६ विकास योजना तर्जुमा गर्दा ध्यान दिनु पर्ने महत्वपूर्ण कुराहरू

नेपालमा योजनाबद्ध विकासको थालनी भएको पनि करिब ६ दशक पूरा हुँदैछ। यस अवधिमा आर्थिक तथा सामाजिक विकासका सूचकहरूमा धेरै सुधार भएता पनि अपेक्षित रूपमा विकास प्रकृया अगाडि बढ्न सकेन। केन्द्रिकृत योजना प्रकृयाको कारण एकातिर लक्ष्य र उपलब्धी बीच ठूलो खाडल देखिएको अवस्था रह्यो भने अकीतिर विकासमा लोकतान्त्रिकरणको न्यूनताले गर्दा जनसहभागिताको कमी हुनगाई विकास कार्यक्रम प्रति अपनत्व स्थापित हुन सकेन। राजनैतिक तथा सामाजिक चेतनामा आएको बृद्धि, जनतामा

आएको अधिकारमुखी जागरण र सशक्तिकरण, विश्वव्यापीकरणको प्रभाव एं सूचना प्रविधिको विकास आदि कुराहरुले जनताको आकांक्षालाई चुल्याई दिएको छ। यी उर्लिएका जनआकांक्षालाई पूरा गर्दै दीगो आर्थिक विकासलाई अगाडि बढाइ विकास कार्यक्रममा जनसहभागिता र जनताको अपनत्व बढाउदै स्थानीय योजनामा स्थानीय जनताकै अधिकार स्थापित गराउन विकेन्द्रिकरणलाई जोड दिँदै आएको समेत देखिन्छ। यी सबै प्रयासका बाबजुद विकास कार्यक्रमलाई प्रभावकारी रूपमा अगाडि बढाउन सकिएको छैन। यिनै परिप्रेक्षमा विकासलाई जनताको अधिकारको रूपमा स्थापित गराउँदै विकासप्रति अपनत्वको भाबना जगाउन र दीगोपना ल्याउन निम्न कुराहरुमा ध्यान दिन आवश्यक छ।

- **जनकेन्द्रित विकास (People Centered Development):** जनतालाई केन्द्र बिन्दुमा राखेर सम्पूर्ण योजना प्रकृया (आवश्यकता विश्लेषणदेखि अनुगमन मूल्यांकनसम्म) मा लक्षित वर्गको पूर्णतः सहभागितामा योजनाको संचालन गर्ने प्रावधान सहितको व्यवस्था गर्ने।
- **सुशासन:** योजनाका सम्पूर्ण प्रकृयामा पारदर्शी, जवाफदेही, स्वच्छ एं सदाचारयुक्त, प्रतिस्पर्धी, परिणाममुखी, जनसहभागितामूलक व्यवस्था कायम गर्ने प्रावधान सहितको व्यवस्था गर्ने। एकीकृत सेवा केन्द्रको स्थापना, जनगुनासोको प्रभावकारी व्यवस्थापन, भ्रष्टाचार विरुद्ध शून्य सहनशीलता, नतिजामूलक परिसूचक निर्धारण गरी प्रभावकारी अनुगमन सहितको व्यवस्था गर्ने।
- **दीगोपना:** धान्न सकिने क्षमता अनुरूप प्राकृतिक स्रोत उपयोग, वातावरण मैत्री, यथासम्भव स्थानीय स्रोत साधन र सीपको उपयोग, विकासमा जनसहभागिता एवम् स्वामित्वको बोध गराउने व्यवस्था सहितको प्रावधान।
- **समावेशीकरण:** विकास प्रकृयामा सबै जात जाती, धर्म, लिङ्ग, वर्ण, भूगोल, सीमान्तकृत वर्ग, अपाङ्ग, गरीब एवम् पछाडि परेको वर्ग, दलित, मधेशी आदि सबै वर्गको सहभागिता हुने व्यवस्था गर्ने।
- **गरिबी न्यूनीकरण:** गरिबीको रेखामुनी रहेका गरीब एवम् विपन्न, सीमान्त वर्ग आदिका लागि आयमूलक एवम् रोजगारीमूलक कार्यक्रम संचालन गरी आयस्तरमा बढ़ि गर्ने कार्यक्रम संचालन गर्ने।
- **लगानी प्रवर्धन:** स्वदेशी एवम् विदेशी पूँजी आकर्षित गरी लगानी बढाउने खालको प्रावधान गर्ने।

- **समता (Equity):** सबै जात जाति, धर्म, वर्ण, भूगोल, सीमान्तकृत वर्ग, अपाङ्ग, गरीव एवम् पछाडि परेको वर्ग, दलित, मधेशी आदि सबैको सेवा सुविधामा समान पहुँच अर्थात Equity Based Development मा ध्यान दिने।
- **समन्वय र साझेदारी:** विकास एकलैको प्रयासले मात्र सम्भव छैन। बिभिन्न सरकारी, गैसस, निजी क्षेत्र, स्थानीय निकाय, दातृ निकाय आदि बीच आफैभित्र र एक अर्का निकाय बीच समन्वय र सहकार्य अति आवश्यक छ। त्यसकारण प्रभावकारी समन्वय र सहकार्यको ब्यबस्था गर्ने।
- **क्षमता अभिवृद्धि:** स्थानीय निकायहरूले आफ्नो संस्थागत क्षमता विकास गर्दै जिल्लाभित्र रहेका सम्पूर्ण सरकारी, गैसस, संघ-संस्थान आदिको संस्थागत क्षमता अभिवृद्धि र तिनीहरूको पूर्ण उपयोगमा उचित ध्यान दिने।
- **भू-उपयोग:** जमिनको प्रयोग जथाभावी गर्दा एकातिर बनाइएका संरचनाहरू कमजोर हुने, जमिनको उत्पादन र उत्पादकत्वमा कमी आउने र जथाभावी बस्ती विकास हुने भएकोले भौगर्भिक बनावट अनुसार जमिनको प्रयोग गर्न भू-उपयोग नीतिको प्रभावकारी कार्यान्वयनको ब्यबस्था गर्ने।
- **एकीकृत बस्ती विकास:** बस्तीहरू छारिएर बस्दा राज्यले जनतामा पुन्याउनु पर्ने सेवा सुविधा जनताको घर दैलोमा पुन्याउन बढी खर्चिलो हुनका साथै अति नै असहज र बढी समय लाग्ने हुन्छ। हालै गएको बिनासकारी भूकम्पलाई बिचार गर्दा समेत भौगर्भिक बनावट नहेरी जथाभावी बस्ती विकास गर्नु अत्यन्तै जोखिमयुक्त देखिएको छ, त्यसकारण एकीकृत बस्ती विकासको अवधारणा अनुरूप भौगर्भिक हिसाबले उपयुक्त देखिएका जिल्लाका बिभिन्न स्थानहरूमा एकीकृत बस्ती विकास गर्ने अवधारणा अघि बढाउने, जसबाट जनताको घर दैलोमा सेवा सुविधा पुन्याउन कम खर्चिलो र सहज हुनका साथै बिभिन्न सामाजिक बिविधता बीच एकता कायम गर्दै सामाजिक सद्वाव कायम गर्न सकियोस्।
- **सामाजिक न्याय:** समाजका सबै वर्ग र समुदाय (विशेष गरी पछाडि परेको समुदाय) हरुको हितको संरक्षण, मानव अधिकारको रक्षा, समतामा आधारित सेवा प्रवाह (Equity Based Service Delivery) प्रत्याभूत गर्दै हरेक जातजाति, वर्ग, धर्म, वर्ण र समुदाय बीच सद्वाव, समन्वय र सहकार्यको वातावरण स्थापित गर्ने।
- **प्रकोप ब्यबस्थापन:** बर्षे पिच्छे आउने बाढी पहिरो र हालै गएको बिनाशकारी भूकम्पले व्यापक रूपमा भएको धनजनको क्षतिलाई बिचार गरी अब बन्ने भौतिक संरचनाहरू सकेसम्म प्रकोप प्रतिरोधी बनाउने, आकस्मिक खर्चको लागि प्रकोप ब्यबस्थापन कोष

खडा गर्ने, आकस्मिक उद्धारका लागि संयन्त्र खडा गरी प्रभावकारी समन्वय, वातावरणीय परीक्षण नगरी भौतिक संरचना बनाउन तत्काल रोक्ने आदिमा कुरामा ध्यान दिने। हालै गएको बिनाशकारी भूकम्पका कारण अति प्रभावित, प्रभावित र आंशिक रूपमा प्रभावित जिल्लाहरूले क्षतिको मात्रा अनुसार पुनर्निर्माण प्राधिकरणसंगको समन्वय र सहकार्यमा रही पुनर्निर्माण र पुनर्स्थापनामा लाग्नु पर्छ। भूकम्पबाट अति प्रभावित र प्रभावित जिल्लाहरूले Recovery Plan बनाई कार्यान्वयनमा जानु पर्छ।

- **विकासका नयां चुनौतीहरू:** उपभोक्तामुखी Growth Model, सामाजिक सुरक्षा, दीगो विकासको अवधारणा जस्तो विश्वव्यापी रूपमा समस्याको रूपमा रहेको हरित गृह र्यास उत्सर्जन, Biodiversity मा क्षति, अत्यधिक गरिबी, जलवायु परिवर्तन (Climate Change) को प्रभाव, प्राकृतिक स्रोतको दीगो व्यवस्थापन, खाद्य तथा पोषण सुरक्षा, आयको ठूलो असमानता (High Income Inequality), बढ्दो शहरीकरण र बढ्दो उर्जा संकट आदिमा ध्यान दिनु पर्छ।
- **थप जिम्मेवारीको व्यवस्थापन:** यसका सथै नेपाल सरकारका विभिन्न मन्त्रालयहरूले समय समयमा स्थानीय निकायलाई दिइएका थप जिम्मेवारीहरूको प्रभावकारी व्यवस्थापन गर्न ध्यान दिने। गत आर्थिक वर्षदिखि राष्ट्रिय योजना आयोगले आफूले बार्षिक रूपमा प्रकाशित गर्दै आएको जिल्लाहरूमा कार्यान्वयन गरिने विकास कार्यक्रम (बार्षिक विकास कार्यक्रम भाग २) प्रकाशित नगर्ने र जिल्ला परिषदबाट पारित भइ आएका योजनाहरूबाट नै प्राथमिकताका आधारमा सम्बन्धित मन्त्रालयले नै छनौट गर्ने भन्ने निर्णय गरे अनुसार जिल्लाले यसको स्वामित्व लिंदै आजिवियो निर्माणमा ध्यान दिने। साथै निर्वाचन क्षेत्रगत पूर्वाधार विकास कार्यक्रम लगायतका कार्यक्रमलाई पनि आजिवियोमा एकीकृत गर्न ध्यान दिने।

२.७ जिल्ला विकासको दीर्घकालीन सोच निर्धारण

जिल्लाको दीर्घकालीन सोच तयार भई नसकेको भए योजना तर्जुमा प्रक्रियाको प्रारम्भमा यस्तो सोच निर्माण गर्नुपर्छ। दीर्घकालीन सोच भन्नाले जिल्लाको भविष्य कस्तो हुने भनी एक सम्भाव्य आदर्श अवस्थाको परिकल्पना अर्थात गन्तव्यको पहिचान गरिएको हुन्छ। सामान्यतः दीर्घकालीन सोच १५ देखि २० वर्षको लागि लिने गरिन्छ। यसरी बनाइएको दीर्घकालीन सोच दर्शाउने वाक्य धेरै हुनु हुदैन। तर यसले जिल्लाको समष्टिगत पक्षलाई झल्काउनु पर्दछ। यो सहभागितात्मक पद्धतिबाट छलफल गरी निर्धारण गरिन्छ। यसको

निर्धारण सहभागीहरू सबैको साधारणतः सर्वसम्मत निर्णयबाट गरिन्छ। सामान्यतया दीर्घकालीन सोचमा देहायका विशेषता हुन्छन् ।

- (क) यो यति नै समयमा हासिल हुने भनी समय किटान गरिएको हुँदैन।
- (ख) सरसरी हेर्दा यसले आदर्शवादी अवस्था दर्शाउँछ ।
- (ग) यो पूर्णतः हासिल हुँदैन तर त्यसतर्फ जिल्ला सधै उन्मुख हुनुपर्दछ।
- (घ) यसले जिल्लाको विशेषता झल्काउनु पर्दछ र सबैले बुझ्ने गरी सरल तर आकर्षक भाषामा लेखिनुपर्छ ,ताकि सबैको स्मरणमा सहजै रहन सकोस्। त्यसैले लयबद्ध रूपमा उच्चारण गर्न हुने गरी आकर्षक शब्दहरू चयन गर्ने पनि चलन छ।
- (ड) यसले परिमाण उल्लेख गर्दैन तर गुणस्तर भने स्पष्ट झल्काउँछ।
- (च) यो बढी विस्तृत र फराकिलो हुन्छ ।
- (छ) जिल्लाको दीर्घकालीन सोचको निर्धारण सहभागितामूलक प्रक्रियाद्वारा गर्नुपर्छ।

२.८ नतिजामुखी योजना (Result Based Planning)

आवधिक जिल्ला विकास योजना बनाउंदा नतिजामुखी योजना प्रकृया अपनाउनु पर्छ। यस प्रकृयामा पहिला आंफूले खोजेको नतिजा (Result) सुनिश्चित गरिन्छ र त्यसपछि त्यो नतिजा प्राप्त गर्न के गर्ने भनी पृष्ठ सम्बन्ध (Backward Linkage) खोज्दै लगिन्छ र क्रियाकलाप र लगानीसम्म पुगिन्छ। यसमा कारण र असरको अध्ययन गर्दै लगिन्छ। Critical Risk and Assumption को पनि पूर्णरूपमा अध्ययन गरिन्छ। जस्तो :अन्तिम तहको नतिजा (Impact) सुनिश्चित गरेपछि Vertical रूपमा त्यसका लागि कुन कुन मध्यम स्तरीय नतिजा (Outcome) चाहिन्छ र फेरि हरेक Outcome का लागि के के Output चाहिन्छ ,त्यसपछि त्यसका लागि आवश्यक कृयाकलाप र लगानी को Linkage देखाइन्छ। यसको हरेक नतिजा (Result) को तहमा त्यो नतिजा प्रमाणित गर्ने सूचक र त्यसलाई Verify गर्ने आधार, Risk/Assumption, Horizontal रूपमा उल्लेख गरिन्छ। यस योजना प्रकृयाबाट हरेक तहको नतिजा र क्रियाकलापको सम्बन्ध देखन सकिन्छ र Result र Resource को बीचमा पूर्ण सम्बन्ध स्थापित हुन जान्छ भने रणनीतिक उद्देश्य बमोजिम प्रगति भयो भएन भनी अनुगमन गर्न सजिलो हुन्छ।

२.९ परिवर्तनको सिद्धान्त (Theory of Change)

परिवर्तनको सिद्धान्त नतिजामा आधारित योजना प्रकृयाभित्रको अभिन्न अङ्ग हो। परिवर्तनका सिद्धान्तले कुनै पनि विकास हस्तक्षेप (Development Intervention) ले के परिवर्तन

हुन्छ भन्ने कुरा दर्शाउँछ। यसले कारण (Cause) र असर (Effect) को सम्बन्ध देखाउँछ। यसले परिवर्तनको बाटो देखाउँछ। यसबाट उद्देश्य अनुसार नतिजा प्राप्त भयो भएन भनी हेर्न सकिन्छ र नभए तत्काल सच्चाउने मौका दिन्छ। यसले योजनाका लगानी (Input) देखि प्रभाव (Impact) सम्मका प्रकृयामा विभिन्न तहहरूको (Steps) क्रमबद्ध बहाव (Chronological Flows) देखाउँछ। यसले नतिजाहरूको साइलो (Pathway of Change) बनाउँछ। परिवर्तनको क्रममा (Change Process) कुनै जोखिम/मान्यता (Risk/Assumption) भए त्यसलाई पनि दर्शाउँछ। आजिवियो निर्माणका क्रममा Logical Framework तयार गर्न यो महत्वपूर्ण हुन्छ।

२.१० जिल्ला विकासको समष्टिगत लक्ष्य, उद्देश्यहरू तथा रणनीति निर्धारण

जिल्ला विकासको समष्टिगत लक्ष्य, उद्देश्यहरू तथा रणनीति निर्धारण सहभागितात्मक योजना तर्जुमा गोष्ठीको माध्यमबाट गर्नुपर्नेछ। जिल्लाको पार्वैचित्र पहिलो भागमा नै तयार भैसकेको हुंदा त्यही तथ्यांकको आधारमा सहभागितात्मक पद्धतिद्वारा SWOT (Strength, Weakness, Opportunities and Threat) को विश्लेषणका आधारमा समष्टिगत लक्ष्य, उद्देश्य निर्धारण गर्नु पर्छ। लक्ष्य, उद्देश्य किटान भइसके पछि नतिजामुखी योजना प्रकृया अनुसार हरेक तहको नतिजा प्राप्त गर्न आवश्यक रणनीति निर्माण गर्नु पर्छ र ती रणनीति कार्यान्वयन गर्न कार्यनीति निर्माण गर्नुपर्छ।

२.१०.१ लक्ष्य (Goal) निर्धारण

लक्ष्य भन्नाले इच्छित अन्तिम नतिजा भन्ने बुझिन्छ।

जिल्ला विकासको लक्ष्य निर्धारण गर्दा देहाय बमोजिमका कुराहरूमा ध्यान दिनुपर्दछ:

- यसमा अन्तिम तहको नतिजा झल्किने वाक्य हुनुपर्छ।
- मापन गर्न सकिने स्पष्ट सूचक र पुष्ट्यांदृका आधार उल्लेख हुनुपर्छ।
- जिल्ला विकासका उद्देश्यहरू हासिल भए पछिको स्थिति यसमा चित्रण गरिएको हुनुपर्दछ।
- लक्ष्यले जिल्लाको सबलता, विकासको सम्भावना र अवसरहरूलाई अधिकतम उपयोग गर्ने कुरा संकेत गरेको हुनुपर्दछ।
- यो राष्ट्रिय योजनाको लक्ष्य (बृहत लक्ष्य) हासिल गर्न सघाउने किसिमको हुनुपर्दछ।
- लक्ष्य आवधिक योजना अवधिमा प्राप्त गर्न सकिने हुनुपर्छ।

२.१०.२ उद्देश्य निर्धारण

समस्या विश्लेषणको अधारमा उद्देश्यहरु निर्धारण गर्नुपर्दछ । जिल्ला विकासका उद्देश्यहरूमा देहायका विशेषता हुनुपर्छ ।

- यसमा मध्यमकालीन नतिजा झल्किने वाक्य हुनुपर्छ ।
- लक्ष्यको तुलनामा उद्देश्यहरु बढी Specific गरिएको हुनुपर्छ ।
- मापन गर्न सकिने स्पष्ट सूचक र पुष्टयांइका आधार उल्लेख हुनुपर्छ ।
- जिल्ला विकासका उद्देश्यहरूले जिल्लालाई अन्ततः समष्टिगत लक्ष्य हासिल गर्नेतर्फ उन्मुख गराउनुपर्छ ।
- जिल्ला विकासका उद्देश्यहरूले सम्पूर्ण पक्षको नतिजालाई समेटेको हुनुपर्छ ।
- लक्ष्य हासिल गर्नका लागि एक भन्दा बढी उद्देश्य राख्न सकिन्छ ।

२.१०.३ रणनीति निर्धारण

निर्धारित उद्देश्यलाई परिपूर्ति गर्न विभिन्न रणनीति तर्जुमा गर्नुपर्ने हुन्छ । अर्थात विभिन्न क्षेत्रमा के के गर्दा उल्लेखित उद्देश्य हासिल गर्न सकिन्छ भनी रणनीतिक खालका वाक्यहरु यसमा राखिन्छ । जस्तो :भौतिक पूर्वाधारको विकास गर्ने ,सेवाको गुणस्तरमा बढ्दि गर्ने ,लक्षित वर्गका लागि कार्यक्रम संचालन गर्ने...,आदि । रणनीति निर्धारण गर्दा एक भन्दा बढी उद्देश्य छन् भनें कुन उद्देश्यसंग सम्बन्धित रणनीति हो कोष्टमा १ वा २ वा ३ कुन हो सो उल्लेख गर्ने ।

२.१०.४ कार्यनीति निर्धारण

कार्यनीति भन्नाले कार्य संचालन कसरी गर्ने भन्ने नीति हुन । साधारणतया रणनीतिमा यसो गर्ने भन्ने रणनीतिक वाक्य उल्लेख गरिन्छ भनें कार्यनीतिमा त्यसको कार्यान्वयन यसरी गर्ने भन्ने उल्लेख गरिन्छ । कार्यनीति उल्लेख गर्दा कुन रणनीतिसंग सम्बन्धित हो सो रणनीतिको क्रमसंख्या कोष्टमा उल्लेख गर्नु पर्छ । रणनीति एवम् कार्यनीति नतिजा प्राप्त गर्ने माध्यम हुन ,यिनीहरूको सफल कार्यान्वयनमा नै नतिजा प्राप्ति निर्भर हुन्छ ।

२.११ तर्कपूर्ण योजना पद्धतिको खाका (Logical Framework)

लगानीदेखि प्राप्त गर्न खोजेको अन्तिम नतिजा (प्रभाव) देखाउन तर्कपूर्ण योजना पद्धतिको खाका (Logical Framework) लाई प्रयोग गर्नु उपयुक्त हुन्छ । यस पद्धतिमा Vertical मा प्राप्त गर्न खोजेको लक्ष्य (Goal), उद्देश्य (Objective) र प्रतिफल (output) तथा

त्यसमा लाग्ने लगानी (Input/activities) को Vertical सम्बन्ध स्थापित गरी कारण (Cause) र असर (Effect) को साइलो (Chain) निर्माण गरिन्छ। यो ४/४ को Matrix मा तयार गरिन्छ। लक्ष्य (Goal) र उद्देश्य (Objective) लाई क्रमशः अन्तिम नतिजा/प्रभाव (Impact) र मध्यमकालीन नतिजा (Outcome) को रूपमा हेर्न सकिन्छ। Horizontal मा नतिजा मापन गर्न सकिने सूचक (Indicator), त्यसलाई हेर्ने माध्यम (Means of Verification) र जोखिम/अनुमान (Risk/Assumption) राख्ने गरिन्छ। यसको नमूना अनुसूचीमा दिइएको छ। यसमा पनि कारण र त्यसको असर अध्ययन गरी नतिजाको साइलो बनाउनु पर्छ। यो नतिजामा आधारित योजना प्रकृया नै हो। यसमा पनि सबै प्रकृयाहरू नतिजामै केन्द्रित गर्नु पर्छ। Logical Framework अनुसार योजना तर्जुमा गर्दा हरेक क्षेत्रगत र त्यसपछि विषयगत रूपमा गरिनु पर्छ र ती सबैको आधारमा जिल्लाको समष्टिगत तर्कबद्ध खाका तयार गर्नुपर्छ। (अनुसूची ११ अनुसार)

जिल्लास्तरीय योजनामा अधिकांश आयोजनाहरू एक वर्षमा नै पूरा हुने खालका हुन्छन्। कतिपय आयोजनाहरू एकै वर्षमा नसकिने भएपनि वार्षिक रूपमा Output Breakdown गर्न सकिन्छ जस्तो १० कि.मि. को सडक बनाउनु छ भने वार्षिक रूपमा Breakdown गरेर नतिजा हेर्न सकिन्छ। त्यसकारण सम्भव भएसम्म सबै आयोजनाको प्रतिफल सूचक (Output Indicator) तर्कबद्ध खाका (Logical Framework) मा राख्नु पर्छ जसले गर्दा वार्षिक कार्यक्रममा रूपान्तरण गर्न सकियोस। उद्देश्य तहको नतिजा अर्थात मध्यमस्तरको नतिजा पहिलो वर्षमा प्राप्त Output को उपयोगको आधारमा दोस्रो वर्षदिखि हेर्न सकिने हुन्छ, त्यसकारण यो तहको नतिजाको सूचक दोस्रो वर्षदिखि प्रयोगमा आउंछ। प्रभाव तह अर्थात लक्ष्य (Goal) स्तरको नतिजा प्रभाव मूल्यांकनबाट मात्र प्राप्त हुन सक्छ। मूल्यांकन भएको अवस्थामा तेस्रो वर्षदिखि यो सूचकको प्रयोग हुन सक्छ। कुनै पनि सूचकको प्रमाणित गर्ने माध्यम (Means of Verification) स्पष्ट हुनु जरुरी छ। प्रमाणित नहुने सूचकको प्रयोग गर्नु हुदैन।

प्रभाव (Impact) अर्थात लक्ष्य (Goal) तहको नतिजा धेरै वटा Outcome मिलेर प्राप्त हुनसक्छ। त्यस्तोमा १.१, १.२, १.३... आदि गरेर जति Outcome छन् त्यति उल्लेख गर्नु पर्छ। त्यस पछि एउटै Outcome धेरै वटा Output मिलेर आउन सक्छ त्यस्तोमा १.१.१, १.१.२..., १.२.१, १.२.२.... आदि गरेर लेख्नु पर्छ। यसबाट उदाहरणको लागि १.३.२

लेखियो भने प्रभाव स्तरको नतिजा प्राप्त गर्ने तेस्रो Outcome अन्तर्गतको दोस्रो Output भन्ने जनाउँछ ।

जिल्ला विकास योजनाको एकीकृत सोच तालिका बनाउंदा जिल्लाको समष्टिगत लक्ष्य (Goal) लाई प्रभाव तहको नतिजा मानी क्षेत्रगत log frame को अन्तिम नतिजालाई Outcome १.१ ,१.२ ,१.३,१,४.....गरी Outcome स्तरको भाषामा नतिजा लेख्नु पर्छ । त्यसपछि क्षेत्र अन्तर्गतका विषयगत Log Frame को अन्तिम नतिजालाई Output स्तरको नतिजा १.१.१,१.१.२...त्यस्तै१.२.१,१.२.२,...१.३.१ ,१.३.२आदि । जस्तै समष्टिगत Log Frame मा पूर्वाधार क्षेत्र १.१ नं मा छ भने त्यो अन्तरगतका सडक १.१.१ ,सिंचाइ १.२ आदि । क्षेत्रगत Log Frame बनाउंदा विषयगत क्षेत्रको अन्तिम नतिजा (प्रभाव स्तर) लाई साधारणतया Outcome को रूपमा प्रयोग गरिन्छ र Outcome कै सूचकको भाषा मिलाएर लेख्ने गरिन्छ । यहां नतिजालाई कुन स्तरको निकायबाट हेरिन्छ सो अनुसार फरक हुन सक्छ जस्तो सिंचाइ विभागको लागि कुलो निर्माण Output हो भने कृषिको लागि Input हो । तर्कवद्ध खाकाको ढाँचा (Logical Frame Work) अनुसूची १२ क र ख मा दिइएको छ ।

२.१२ जिल्ला विकासका विषयगत उद्देश्यहरू तथा प्राथमिकता निर्धारण

जिल्ला विकासका उद्देश्यहरू प्राप्त गर्न विभिन्न विषयगत क्षेत्रले निकाल्नु पर्ने नतिजाहरू नै विषयगत उद्देश्यहरू हुन् । जिल्लाको समष्टिगत लक्ष्य, उद्देश्य, रणनीतिहरू तय भइसकेपछि विषयगत योजना तर्जुमा समितिहरूले जिल्लाको समष्टिगत लक्ष्य तथा उद्देश्यहरू प्राप्त गर्न सघाउने गरी निम्न बमोजिमको आधारमा आ-आफ्नो क्षेत्रको क्षेत्रगत रूपमा विषयगत उद्देश्यहरू पहिचान गर्नुपर्नेछ ।

१. जिल्ला वस्तुस्थिति विश्लेषणबाट देखिएका विकासका मुद्दाहरू (Issues), समस्या तथा सम्भावनाहरू
 २. बुँदा १ को आधारमा देखिएका विकास चुनौतीहरू तथा अवसरहरू
 ३. सञ्चालनमा रहेका विभिन्न विकास योजनाहरू (केन्द्रीय, विषयगत, जिल्लागत)
 ४. जिल्लाको दीर्घकालीन सोच, लक्ष्य, उद्देश्य तथा रणनीति
- विषयगत उद्देश्यहरू, पहिचान गरिएको समस्याहरूसँग मेल खाने छन् ?सामाजिक रूपमा समेत जनतालाई स्वीकारयोग्य छन् ?संख्यात्मक रूपमा परिभाषित गर्न सकिन्छ ? निश्चित समय भित्र प्राप्त गर्न सकिने खालका छन् ?आदि कुरा विश्लेषण गरिनु पर्छ ।

विषयगत योजना तर्जुमा समितिहरूले विषयगत उद्देश्यहरू निर्धारण गरीसकेपछि आ-आफ्नो विषयगत प्राथमिकता निर्धारण गर्नु पर्दछ । प्राथमिकता क्षेत्र निर्धारण गर्दा विश्लेषणको निचोड, विषयगत उद्देश्य र जिल्लाको विशेषताका आधारमा प्राथमिकता किटान गर्नुपर्छ । जस्तै:- आर्थिक विकास, सामाजिक विकास, पूर्वाधार विकास, वातावरण व्यवस्थापन, संस्थागत स्रोत तथा क्षमता विकास आदि ।

यी प्राथमिकताहरू तोकदा सहभागितामूलक प्रकृयाद्वारा तोकनु पर्नेछ । प्राथमिकताक्रम निर्धारण गर्दा देहायका कुराहरूलाई मूल आधार लिनुपर्नेछ ।

- (क) दीर्घकालीन सोच र विकास सिद्धान्तहरू
- (ख) जिल्ला विकासको लक्ष्य र विषयगत उद्देश्यहरू
- (ग) जिल्ला विकासका लागि स्थानीय तहमा उपलब्ध स्रोत, साधन र सीप लगायतका अवसर र सम्भावनाहरू
- (घ) विकासका प्रमुख चुनौतीहरू
- (ड) विगतका प्रयास, उपलब्धि र क्षमता आदि

साथै विषयगत प्राथमिकताका आधारमा उपयुक्त रणनीतिहरू समेत निर्धारण गर्नुपर्दछ । यसरी क्षेत्रगत प्राथमिकताक्रम निर्धारण भैसकेपछि क्षेत्रगत विश्लेषणका आधारमा उक्त क्षेत्रभित्र विषयगत प्राथमिकताहरू देहाय अनुसार तोकन सकिन्छ ।

२.१३ आर्थिक विकास

यस क्षेत्रभित्र कुन विषयगत क्षेत्र (उपक्षेत्र) ले क्षेत्रगत उद्देश्यहरू हासिल गर्न बढी प्रभावकारी हुन सक्छन भन्ने आधारमा अर्थात् कुन तुलनात्मक रूपमा Lead sub-sector हुन सक्छ भन्ने विश्लेषणका आधारमा विषयगत उपक्षेत्रको प्राथमिकता क्रम निर्धारण गरिन्छ । हाम्रो देशमा सबैजसो जिल्लाहरूमा कृषिक्षेत्र नै जिल्ला अर्थतन्त्रको अग्रणी क्षेत्रका रूपमा रहेको छ भने कतिपय जिल्लामा कृषि क्षेत्रभित्र पनि तुलनात्मक लाभ र अरु थप विशेषज्ञता हासिल भएको हुन सक्छ (जस्तै - फलफूल, तरकारी, नगदे वाली आदि) । यी कुराहरूले जिल्ला अर्थतन्त्रमा पुऱ्याएको योगदान (Contribution) लाई यहां ख्याल गर्नुपर्दछ । यसैगरी कतिपय जिल्लाहरूको सन्दर्भमा औद्योगिक र पर्यटन क्षेत्र पनि आउन सक्छ । त्यसैले जिल्लाको अर्थतन्त्रको विश्लेषण, उपलब्ध अवसर र सम्भावना एवम् जिल्लाको सोच र सिद्धान्तहरू समेतका आधारमा यो निर्धारण गर्नुपर्छ । साथै विषयगत प्राथमिकताका आधारमा उपयुक्त रणनीतिहरू समेत निर्धारण गर्नुपर्दछ ।

२.१४ सामाजिक विकास

जिल्लामा सर्वसाधारणको सेवा र सुविधा माथिको पहुंच कस्तो छ ? आय र वितरणको स्थिति कस्तो छ ? सामाजिक पूर्वाधार गरीब वर्गसम्मको पहुंचमा छ छैन ? लक्षित कार्यक्रमबाट सम्बन्धित वर्ग लाभान्वित भएका छन् ? आदि कुराहरूको विश्लेषणका आधारमा यो सामाजिक विकास क्षेत्रभित्रका उपक्षेत्रहरूको प्राथमिकताक्रम निर्धारण गरिन्छ । प्राथमिकता तोकदा देहायका कुराहरू समेट्नु पर्छ ।

- (क) जनसंख्या व्यवस्थापनका विविध पक्ष
- (ख) मानवीय र सामुदायिक विकास
- (ग) शिक्षा, स्वास्थ्य, खानेपानी तथा सरसफाई आदि सामाजिक पूर्वाधार विकास
- (घ) सीप विकास, दक्षता अभिवृद्धि, ज्ञान व्यवस्थापन, आदि
- (ड) बालबालिका लैङ्गिक समता तथा सामाजिक समानता, उत्पीडित, जनजाति विकास एवम् आर्थिक र सामाजिक न्याय
- (च) सांस्कृतिक विकास, ऐतिहासिक र पुरातात्त्विक स्थलहरूको संरक्षण ।
- (छ) सामाजिक विकाससँग सम्बन्धित अन्य ।

२.१५ वन तथा वातावरणीय विकास

जिल्लामा वातावरणीय क्षेत्रमा भएका समस्या र सम्भावनाहरूको विश्लेषणबाट देखिएका कुराहरूका आधारमा प्रदूषण, विपद व्यवस्थापन, प्रकोप उत्थानशील समाजको निर्माण, जलवायु परिवर्तन, बाढीपहिरो, फोहरमैला व्यवस्थापन, वन संरक्षण, जैविक विविधता संरक्षण आदि कुराहरूको गहनताको जानकारी हुनेछ । सोही आधारमा दीगो विकासको अवधारणामा आधारित भई यो क्षेत्रभित्रको विकास प्राथमिकता पहिचान गर्नुपर्नेछ । यसलाई नक्सामा अंकित गरिएमा अझ उत्तम हुनेछ । वातावरण वहु-आयामिक विषयवस्तु भएकाले यो प्राथमिकताले विकासका अन्य क्षेत्रहरूलाई समेत प्रभाव पार्ने हुनाले उपयुक्त रणनीतिहरू स्पष्ट रूपमा अखितयार गर्नुपर्ने हुन्छ ।

२.१६ भौतिक पूर्वाधार विकास

यो पूर्वाधार विकास क्षेत्रभित्र प्राथमिकता पहिचान गर्दा देहाय बमोजिमका कुराहरूलाई विशेष ध्यान दिनुपर्ने हुन्छ ।

- पूर्वाधारको उपयोगमा सर्वसाधारण, बालबालिका एवं अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको पहुंचको स्थिति

- जिल्लाको विकासका सम्भावनाहरूलाई उपयोग गर्न न्यून प्रदुषणयुक्त पूर्वाधार विकासले पुन्याएको योगदान (जस्तै – कृषि पकेट क्षेत्र र बजार, पर्यटन विकास, ऊर्जा विकास आदि)
- पूर्वाधारहरूको आर्थिक विकास एवम् जनताको आय बढ्दि गराउनमा पुन्याएको सहयोग
- विगतमा निर्मित पूर्वाधारहरूको मर्मत संभारको स्थिति र क्षमता
- विपद व्यवस्थापनका लागि पूर्वाधार निर्माण ।

२.१७ संस्थागत विकास

यस क्षेत्रभित्र प्राथमिकता अन्तर्गत देहायका कुराहरू समेटिनुपर्ने हुन्छ ।

- (क) विकेन्द्रिकरण, स्वशासन एवम् जनसहभागिता परिचालन
- (ख) नागरीक समाजको सबलीकरण, सशक्तिकरणका विविध पक्ष
- (ग) स्थानीय स्रोत, साधन, सीपको अभिवृद्धि र अधिकतम उपयोग
- (घ) संस्थागत समन्वय र संजाल, कार्यगत एकता
- (ड) विकासमा साझेदारीपनको विकास
- (च) संगठनात्मक क्षमता र दक्षता अभिवृद्धि
- (छ) जिम्मेवारी र उत्तरदायित्व निर्वाहमा प्रभावकारिता
- (ज) अनुगमन, सुपरिवेक्षण, मूल्यांकन लगायत योजना तर्जुमा र विकास व्यवस्थापनमा सुदृढीकरण
- (झ) संस्थागत विकास र सुशासन

यो क्षेत्रले समग्र जिल्ला विकासको पक्षलाई समेट्ने हुनाले प्राथमिकता क्षेत्रहरूको पहिचानका साथै उपयुक्त रणनीतिहरूको तर्जुमा र कार्यान्वयनमा आएको प्रभावकारिताले समग्र जिल्ला विकासमा नै प्रभाव पार्दछ ।

२.१८ सूचकहरू (Indicators) को निर्धारण

Logical Framework का प्रत्येक तहका (लक्ष्य, उद्देश्य, उपलब्धि एवं लगानी) पछि सो प्राप्त भयो कि भएन भनी स्पष्ट रूपमा नाप्न वा मापन गर्न सकिने सूचकहरू निर्धारण गरिनु पर्दछ । सूचक नै योजनाको सफलता नाप्ने कडी हो । यस्ता सूचकहरू सामान्यतया पांच प्रकारका हुन्छन् (क) लगानी तहका आधारभूत सूचक वा गतिविधि सूचक (Input Indicator), (ख) प्रक्रिया सूचक (Process Indicator) (ग) उपलब्धि सूचक (Output Indicator), (घ) असर सूचक (Outcome Indicator) र (ड) प्रभाव सूचक (Impact Indicator) । आजिवियोको Log Frame मा Output Indicator देखि माथिका Indicator

अर्थात् नतिजास्तरका सूचक मात्र प्रयोग गरिन्छ। त्योभन्दा तलका Input र Process तहका सूचक देखाइँदैन तर अनुगमन गर्दा भने यी सबै प्रकारका सूचकहरू प्रयोग गरिन्छ। सूचकहरूमा देहायका विशेषताहरू हुनु अनिवार्य छ ।

- परिमाणजन्य (Quantifiable) - स्पष्टरूपमा मापन गर्न सकिने हुनुपर्छ ।
- गुणस्तरीयता (Quality) – यसले स्पष्टसँग गुणस्तर झल्काउनुपर्छ ।
- समय (Time Bound) – यो यति समयमा हासिल हुन्छ भनी स्पष्ट किटिएको हुनुपर्छ ।
- लक्षित वर्ग (Target Beneficiaries) – लक्षित वर्ग कुन हो स्पष्ट खुल्नुपर्छ (महिला, पुरुष, जातजाति, उमेर समूह आदि) ।

यसरी सूचक निर्धारण गर्दा लक्ष्य र उद्देश्यसँग स्पष्ट सम्बन्ध देखाउनु पर्छ। साथै सूचक बनाउंदा देहायका कुराहरूलाई पनि ध्यान दिइनुपर्छ ।

- विद्यमान राष्ट्रिय नीति र कार्यक्रमहरू एवम् ऐन/नियमहरू, जसको विपरीत हुने गरी वा तिनीहरूसँग बाझ्ने गरी सूचकहरू तय गरिनुहुँदैन ।
- जिल्लाको विगतको उपलब्धि, सङ्गठनात्मक एवम् व्यवस्थापकीय क्षमता एवम् आर्थिक क्षमता र अनुभवलाई ख्याल गर्नुपर्दछ जसले सूचकहरू महत्वाकांक्षी हुन नदिई वास्तविकतामा आधारित गराउन मद्दत पुऱ्याउन्छ ।
- उपलब्ध आर्थिक, वित्तीय र मानवीय क्षमता एवम् सङ्गठनात्मक व्यवस्थालाई ध्यान दिनुपर्दछ ।
- सूचकहरू मितव्ययी (कम लागतमा) रूपमा सहजै प्राप्त गर्न सकिने र स्पष्ट रूपमा मापन गर्न सकिने हुनुपर्दछ ।

२.१८.१ आयोजनागत सूचक निर्धारण

ठेकापट्टा वा उपभोक्ता समिति जुनसुकै तरिकाद्वारा संचालन हुने ठूला एवं साना सबै खालका आयोजनाको विभिन्न तहका सूचकहरू बनाई Output सम्मका सूचकहरूका लागि पूर्णत :जिम्मेवार बनाउनु आवश्यक हुन्छ ।

२.१९ प्रमाणित गर्ने आधारहरूको पहिचान (Means of Verification)

सूचकहरू निर्धारण गरीसकेपछि ती सूचकहरू हासिल भए कि भएनन् वा योजनाका उद्देश्यहरूमा कुन हदसम्म सफलता प्राप्त भयो भनी लेखाजोखा गर्ने आधार कुन निकायको कुन अभिलेखमा पाइन्छ भन्ने कुरा पनि योजना तर्जुमाकै क्रममा निर्धारण गर्नुपर्दछ । यसरी प्रमाणित गर्ने आधार पहिचान गर्दा देहायका कुराहरू ख्याल गर्नुपर्दछ ।

- के ती प्रमाणित गर्ने आधारहरू मौजुदा स्रोतबाटै उपलब्ध हुन्छन् (तथ्यांक, अभिलेख, अवलोकन आदि) ?
- ती स्रोतहरू कत्तिको भर पर्दा छन् ?
- के विशेष किसिमको तथ्यांक संकलन गर्नुपर्ला ? यदि पर्छ भने कति खर्च लाग्ला ?
- के नयाँ स्रोत खडा गर्नुपर्छ ? पर्छ भने त्यो कुन हो ?
- यदि कुनै सूचकको प्रमाणित गर्ने आधार (MoV) भेटिएन भने त्यस्ताको हकमा सम्बन्धित सूचक नै बदल्नुपर्छ।
- यदि MoV का लागि नयाँ संरचना नै खडा गर्नुपर्ने वा नयाँ तथ्यांक संकलन गर्नुपर्नेमा र सो महंगो हुने भएमा त्यस्तो सूचक पनि परिवर्तन गर्नुपर्दछ ।

२.२० जोखिम पक्षहरूको पहिचान

जोखिम पक्षहरू यस्ता अवस्था हुन् जुन भविष्यमा योजना कार्यान्वयनको क्रममा देखा पर्न सक्छन् र योजनाको उद्देश्य वा नितिजा हासिल गर्नमा नकारात्मक बाधा पार्न सक्छन् । तर ती अवस्थाहरू योजनाको नियन्त्रणभन्दा बाहिर रहेका हुन्छन् । यस्ता जोखिम पक्षहरू योजना तर्जुमाका क्रममा राम्ररी पहिचान गरी यिनीहरूबाट योजनामा पर्ने नकारात्मक असरलाई न्यून गर्ने प्रयास गर्नुपर्दछ ।

जोखिम पक्षहरू

- यी महत्वपूर्ण हुन्छन् । यिनीहरूको गहिराई र सम्भावनाका आधारमा लेखाजोखा गरिन्छ ।
- यिनीहरू योजनाको सिधै नियन्त्रणको स्थितिभन्दा बाहिर रहेका हुन्छन् तर योजनालाई प्रभाव पार्दछन् ।
- योजनाको सफलताको लागि यिनीहरूलाई ख्याल गर्नुपर्दछ ।
- यस्ता जोखिम पक्षलाई सकारात्मक वाक्य (Worded as Positive Condition) मा लेखिन्छ । जस्तै: शिक्षित युवाहरूका लागि पर्याप्त रोजगारीका अवसरहरू उपलब्ध भएका हुनेछन् ।

जोखिम पक्षहरूको पहिचान र लेखाजोखा गर्ने तरिका:

जोखिम पक्षहरू कसरी पहिचान गर्ने र कस्तोलाई जोखिम पक्षका रूपमा लिने र कस्तोलाई नलिने भन्ने कुरा तल उल्लेखित ३ वटा प्रश्नहरूको मदतबाट किटान गर्न सकिन्छ ।

जोखिम पक्षहरूको लेखाजोखा गर्ने तरिका

प्रश्न १ के त्यो जोखिम महत्वपूर्ण छ ?

छैन (यसलाई समावेश गर्नुपर्दैन)

छ , भने

प्रश्न २ त्यो भविष्यमा देखापर्ने कतिको सम्भावना छ ?

एक किसिमको निश्चित नै छ (यसलाई समावेश नगर्ने)

धेरै हदसम्म देखा पर्न सक्छ (५० % भन्दा बढी सम्भावना छ)

(यसलाई जोखिम पक्षका रूपमा समावेश गर्नुपर्छ र

सम्भव भएसम्म त्यसलाई प्रभावित गरी योजनाको

सफलतामा आँच आउन नदिने प्रयास गर्नुपर्छ ।)

छैन

प्रश्न ३ के त्यो लक्ष्य, उद्देश्य वा नतिजालाई केही बदल्न वा संशोधन गर्न सकिन्छ ?

ताकि त्यसको कुनै जोखिम पक्ष नै नहोस् ।

सकिदैन (यसलाई खतरनाक जोखिम पक्ष भनिन्छ । यस्तो अवस्थामा योजना तर्जुमा प्रक्रिया अघि बढाउनु हुँदैन र निर्णयकर्तालाई सो कुराको जानकारी दिनुपर्दछ ।)

सकिन्छ

(यस अवस्थामा अर्को वैकल्पिक तर्जुमा गर्नुपर्दछ ।)

२.२१ सहभागितात्मक योजना तर्जुमा कार्यशाला गोष्ठीको आयोजना

योजना तर्जुमा समितिहरूले यस अनुच्छेदमा उल्लेख गरिए अनुसार तयार गरेको आआफ्नो विषयगत लक्ष्य, उद्देश्य र प्राथमिकताहरू सबै विषयगत योजना तर्जुमा समितिहरू तथा जिल्ला विकाससँग सम्बन्धित सबै पक्षको भेलामा प्रस्तुत गरी व्यापक छलफलको आधारमा अन्तिम रूप दिनुपर्नेछ ।

माथि उल्लेख भए अनुसार क्रमशः श्रृङ्खलाबद्ध रूपमा निर्धारण गरिदै आएका विभिन्न तहका लक्ष्य र उद्देश्यहरू एवम् नतिजा र कार्यक्रमहरूबीच तर्कपूर्ण सिलसिला र तिनीहरूको उचित अन्तर्सम्बन्ध (Linkage) कायम हुनुपर्दछ ।

यस प्रकार आवधिक जिल्ला विकास योजनाको खाका तयार हुन्छ । साथै यी श्रृङ्खलाबद्ध लक्ष्य र उद्देश्यहरू कसरी कार्यान्वयन गर्ने भन्ने सम्बन्धमा आजिवियो कै अंगका रूपमा कार्यान्वयन योजना तयार गर्नु पर्दछ । यो तयार गर्ने तरिका एवं यसमा समावेश गर्नुपर्ने विषयबस्तु सम्बन्धमा तलका खण्डहरूमा वर्णन गरिएको छ ।

३. प्राथमिकता क्षेत्र प्रमुख कार्यक्रम, तथा रणनीतिक कार्यान्वयन योजना

३.१ आयोजना तथा कार्यक्रमको प्राथमिकताक्रम निर्धारण

स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन तथा नियमावलीमा उल्लेख गरिएको योजना तर्जुमा प्रक्रिया अन्तर्गत रहेर इलाका योजना तर्जुमा बैठकले इलाका भित्रका गाउँ विकास समिति र नगरपालिकाबाट प्राप्त आयोजनालाई विषयक्षेत्र अनुसार प्राथमिकताक्रम निर्धारण गरी जिल्ला विकास समिति र सम्बन्धित विषयगत समितिलाई माघको तेश्रो हस्ताभित्र उपलब्ध गराइ सक्नुपर्ने प्रावधान रहेको छ ।

यसरी प्राप्त भएको आयोजनाहरू तथा विभिन्न विषयगत कार्यालयहरूबाट कार्यान्वयनमा रहेका कार्यक्रम तथा आयोजनाहरू मध्येबाट आवधिक जिल्ला विकास योजनाको लक्ष्य तथा उद्देश्य हासिल गर्नका लागि कार्यान्वयन गर्नुपर्ने आयोजना तथा कार्यक्रमहरूको छनौट गर्नुपर्ने हुन्छ । आवधिक जिल्ला विकास योजना अवधिमा कार्यान्वयन हुने आयोजना तथा कार्यक्रमहरू देहाय बमोजिमको चरणहरू (Steps) बाट छनौट गरी प्राथमिकताक्रम निर्धारण गर्न सकिनेछ ।

३.१.१ आयोजना तथा कार्यक्रम विवरण संकलन

इलाका योजना तर्जुमा गोष्ठीबाट प्राथमिकताक्रम निर्धारण भई आएका आयोजनाहरूका साथै विषयगत कार्यालय, गैरसरकारी संस्था तथा निजी क्षेत्रबाट पहिचान वा प्रस्ताव गरिएका आयोजना तथा कार्यक्रमहरू संकलन गरी देहाय बमोजिमको प्रस्तावित योजना/कार्यक्रमको विवरण पंजिका तयार गर्नुपर्छ ।

तालिका नं .प्रस्तावित आयोजना/कार्यक्रम सम्बन्धी पंजिका

१. आयोजना/कार्यक्रमको नाम
२. आयोजना/कार्यक्रम प्रस्ताव गर्ने व्यक्ति/संस्था
३. इलाका योजना बैठकले प्राथमिकताक्रम निर्धारण गरेको भए प्राथमिकता क्रम नं .तथा मिति
४. प्रस्तावित आयोजनाको विवरण
५. आयोजना स्थल
६. आयोजनाको उद्देश्य
७. लाभान्वित समूह तथा जनसंख्या
८. लागत/अनुमानित लागत रु.
९. लागत व्यहोर्ने श्रोत

(नोट: यो प्रत्येक आयोजना/कार्यक्रमको लागि अलग अलग तयार गर्नुपर्छ ।)

३.१.२. कार्यक्रम र आयोजनाहरूको छनौट

प्रत्येक प्रस्तावित आयोजनाको विवरण/पंजिका तयार भइसकेपछि आयोजना/कार्यक्रमको छनौट प्रक्रिया सुरु गर्नु पर्नेछ। छनौट प्रक्रियाको प्रारम्भमा दोहोरो पर्न गएको, अनावश्यक तथा अन्य निकायहरूबाट कार्यान्वयन हुने योजनाहरू हटाई प्रारम्भिक सूची (Initial List) तयार गर्नुपर्छ । प्रारम्भिक छनौट (Initial Screening) गर्दा देहायका उद्देश्यहरूलाई आधार मान्न सकिन्छ ।

- दोहोरिएका वा अतिरिक्त आयोजनाहरू गाभ्ने
 - प्रत्येक प्रस्तावित आयोजना/कार्यक्रमको विवरणहरू अध्ययन गरी एकै किसिमको विवरण, उद्देश्य, लाभान्वित समूह तथा आयोजना स्थल भएका आयोजनाहरू पहिचान गरी एकै किसिमको वा लगभग एकै किसिमको आयोजनाहरूलाई गाभी एउटै आयोजनाको रूपमा मान्यता दिनु पर्छ ।
 - अव्यावहारिक वा नचाहिने आयोजनाहरू हटाउने
 - प्रत्येक प्रस्तावित आयोजना/कार्यक्रमको विवरण अध्ययन गर्दा अव्यावहारिक वा अनावश्यक लाग्ने आयोजनाहरू प्रारम्भिक सूचीबाट हटाउन सकिन्छ ।
 - अन्य निकायबाट कार्यान्वयन हुने आयोजनाहरू हटाउने
- केन्द्रीय योजनाको रूपमा संचालन हुने वा अन्य स्रोतबाट संचालित हुने आयोजनाहरू प्रारम्भिक सूचीबाट हटाउनु पर्नेछ। कतिपय योजनाहरू केन्द्रीय योजनाको रूपमा संचालन गर्नका लागि जिल्लाले केन्द्रलाई अनुरोध समेत गर्ने परिप्रेक्ष्यमा त्यस्ता आयोजनाहरूको अलग सूची बनाई प्राथमिकताक्रम निर्धारण गर्न सकिनेछ ।

माथि उल्लेख गरीए बमोजिमका आयोजनाहरू गाभी वा हटाई प्रारम्भिक सूची तयार गरी सकेपछि आयोजनाका उद्देश्यहरू आफैमा बाइप्रिटिक छन् छैनन् (Conflicting Objective) सो को विश्लेषण गर्नुपर्छ। आयोजनाहरूको एकआपसमा देहाय बमोजिमको तीन प्रकारको सम्बन्ध हुन सक्छ:

१. द्वन्द्व सम्बन्ध (Conflict Relationship): एउटा आयोजनाबाट हुने फाइदालाई अर्को आयोजनाबाट हुने हानीले निरर्थक गराउँछ वा एउटा आयोजनाको कार्यान्वयनबाट अर्को आयोजनाको कार्यान्वयनमा बाधा ल्याउँछ। उदाहरण: जलाधार संरक्षण आयोजना तथा जलाधार क्षेत्रमा बाटो निर्माण ।

२. परिपूरक सम्बन्ध (Complimentary Relationship): एउटा आयोजनाको कार्यान्वयनले अर्को आयोजनाको कार्यान्वयनमा थप बल पुऱ्याउँछ ।
३. अनुकूल सम्बन्ध (Compatible Relationship): एउटा आयोजनाको कार्यान्वयनले अर्को आयोजनाको कार्यान्वयनमा बाधा अद्द्चन पुऱ्याउँदैनन् ।

प्रारम्भिक सूचीमा रहेका आयोजनाहरूबीच माथि उल्लेखित तीन प्रकारको सम्बन्ध मध्ये कुन प्रकारको सम्बन्ध छ सोको मूल्यांकन गरी धेरै आयोजनासँग द्वन्द्व सम्बन्ध राख्ने आयोजनालाई प्रारम्भिक सूचीबाट हटाउन सकिन्छ । केहीसँग द्वन्द्व सम्बन्ध भए पनि अरूसँग परिपूरक वा अनुकूल सम्बन्ध भए त्यस्ता आयोजनाहरूलाई द्वन्द्व हटाउने गरी पुऱ्याउँन तर्जुमा गर्न सकिन्छ ।

३.२ कार्यक्रम र आयोजनाहरूको क्रमबद्धिकरण (Ranking of the Project)

प्रस्तावित आयोजना/कार्यक्रमको प्राथमिक सूची (Preliminary List) तयार भइसकेपछि त्यस मध्ये कुन आयोजना वा कार्यक्रमले आवधिक जिल्ला विकास योजनाको लक्ष्य तथा उद्देश्य प्राप्त गर्न सर्वाधिक मद्दत गर्दछ सोको आधारमा प्रस्तावित आयोजना/कार्यक्रमलाई वर्गीकरण तथा क्रम निर्धारण गर्नुपर्छ । यसको लागि निम्नलिखित दुई विधिको प्रयोग गर्न सकिन्छ:

- लक्ष्य प्राप्ति मूल्यांकन विधि
- पूऱ्जीगत आयोजना प्राथमिकता मूल्यांकन विधि

पहिलो विधि

लक्ष्य प्राप्ति मूल्यांकन विधि (Goal-achievement Matrix Evaluation Technique)

आजिवियोको लक्ष्य तथा उद्देश्यहरूलाई प्राप्त गर्न विभिन्न आयोजना तथा कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्नुपर्ने हुन्छ । प्रस्तावित सबै आयोजनाहरूलाई कार्यान्वयन गर्नका लागि समय तथा स्रोतको कमी हुने परिप्रेक्ष्यमा सबैभन्दा उपयोगी तथा आवश्यक आयोजनाहरूलाई छनौट गर्नुपर्ने हुन्छ । हाल संचालनमा रहेका कतिपय आयोजना तथा कार्यक्रमहरू क्रमागत रूपमा कार्यान्वयन समेत गर्नुपर्ने हुँदा संचालित आयोजना/कार्यक्रमहरू पनि कार्यान्वयन गर्ने वा स्थगित गर्ने सोको निर्णय समेत योजना तर्जुमा कै अवस्थामा गर्नुपर्ने हुन्छ । अतः हाल संचालनमा रहेका तथा प्रस्तावित आयोजना/कार्यक्रमहरूलाई देहाय बमोजिम लक्ष्य प्राप्ति मूल्यांकन विधिबाट क्रम निर्धारण गर्नुपर्छ ।

पाइला १ : मूल्यांकनका आधार तय गर्ने (Selection of Evaluation Criteria)

प्रतिस्पर्धामा रहेका आयोजना/कार्यक्रमहरूबीच तुलना गर्ने मूल्यांकन आधार (Evaluation Criteria) आवश्यक हुन्छ । अजिवियोको लक्ष्य, उद्देश्य, विषयगत उद्देश्य, नतिजा तथा सूचकहरूबाट मूल्यांकन आधार छनौट गर्नुपर्ने हुन्छ ।

मूल्यांकन आधार छान्दा देहायका कुराहरूलाई ध्यान दिनुपर्छ ।

- सबै विषयगत क्षेत्र (आर्थिक, सामाजिक, वातावरणीय, पूर्वाधार, संस्थागत) को लक्ष्य, उद्देश्य, नतिजा तथा सूचकहरू मध्येबाट मूल्यांकन आधार छान्नुपर्ने ।
- मूल्यांकन आधार सामान्य (General) भन्दा खास किसिमको (Specific) हुनुपर्ने ।
- यसले जिल्लाको मुख्य समस्या वा मुद्दाहरू समाधान गर्ने सर्वाधिक मद्दत गर्ने हुनुपर्ने ।
- जिल्लाको सबै सरोकार पक्षहरूको भेलामा व्यापक छलफलको आधारमा छनौट गर्नुपर्ने ।

पाइला २ : मूल्यांकनका आधारलाई भार दिने

छानिएका मूल्यांकनका आधारहरू जिल्लाको प्राथमिकता अनुसार समान किसिमका हुँदैनन् अर्थात् कुनै कम तथा कुनै बढी महत्वका हुन्छन् । कूल अंकभार लाई १०० मानेर प्रत्येक मूल्यांकन आधारलाई कति अंकभार दिने हो सबै सरोकार पक्षहरूको भेलामा व्यापक छलफलबाट अंकभारको बांडफांड गर्नुपर्छ ।

पाइला ३ : प्रस्तावित आयोजना तथा कार्यान्वयनमा रहेका आयोजना/कार्यक्रमको मूल्यांकन गर्ने संचालनमा रहेका तथा प्रस्तावित आयोजनाहरूले मूल्यांकन आधारमा उल्लेखित लक्ष्य/उद्देश्यमा कतिको योगदान (Contribution) गर्दैन् वा त्यसमा कस्तो प्रभाव (Impact) पार्दैन् त्यसको मूल्यांकन गर्नुपर्छ । आयोजनाको योगदान वा प्रभावको मूल्यांकन निम्नप्रकारको आधारबाट गर्न सकिन्छ ।

- मूल्यांकन आधारमा कुनै प्रभाव नपार्ने वा कुनै किसिमको योगदान नगर्नेलाई शून्य (०) मूल्यांकन अंक (Rating Point) दिने ।
- मूल्यांकनका आधारमा अलिअलि प्रभाव (Slight Impact) वा अलिअलि योगदान दिने (Slight Contribution) लाई एक (१) मूल्यांकन अंक दिने ।
- मूल्यांकन आधारमा महत्वपूर्ण (Significant) प्रभाव पार्ने वा महत्वपूर्ण योगदान दिनेलाई दुई (२) मूल्यांकन अंक दिने ।
- मूल्यांकन आधारको प्राप्ति (Attainment) को लागि नभई नहुने (Essential) आयोजनालाई तीन (३) मूल्यांकन अंक दिने ।

प्रस्तावित आयोजनालाई माथि उल्लेखित मूल्यांकन अंक (Rating Point) दिनका लागि सबै सरोकार पक्षको कार्यशाला गोष्ठी गर्नु उपयुक्त हुन्छ । कार्यशालाका सहभागीहरूलाई आ-आफ्नो समूह विषयगत कार्यालय, स्थानीय निकाय, गैसस, निजी क्षेत्र, व्यवसायी समूह, लाभान्वित समूह आदि मा विभाजन गरी माथि उल्लेख गरीए बमोजिमको मूल्यांकन अंक दिन लगाउँनुपर्छ ।

३.३ प्रमुख कार्यक्रम छनौट तथा बजेट व्यवस्था

लक्ष्य प्राप्ति विश्लेषण तथा पूँजीगत आयोजना प्राथमिकता विश्लेषणका आधारमा आजिवियो अवधिभित्र उपलब्ध हुने कूल बजेटको आधारमा संचालन हुने मुख्य मुख्य आयोजना तथा कार्यक्रमहरू छनौट गरी यस शीर्षकमा उल्लेख गर्नुपर्नेछ । प्रत्येक आयोजना तथा कार्यक्रमका लागि आवश्यक पर्ने बजेट तथा बजेट उपलब्ध हुने स्रोतको उल्लेख गर्नु पर्नेछ । उपलब्ध हुने बजेटभन्दा बढी बजेट आवश्यक परेको खण्डमा बढी हुने रकम कसरी पूर्ति गर्ने हो सोको लेखाजोखा समेत गरी थप बजेट जुटाउने रणनीति समेत यहाँ उल्लेख गर्नुपर्नेछ । प्रमुख कार्यक्रम तथा आयोजनाहरू देहायको तालिकामा उल्लेख गर्नुपर्छ ।

तालिका १० प्रमुख कार्यक्रम तथा आयोजनाको विवरण

क्र.सं	आयोजना कार्यक्रमको नाम	आयोजना स्थल	लागत अनुमान

नोट : अनुसूचीमा राख्ने ।

छनौट भइसकेका प्रमुख कार्यक्रम तथा आयोजनाहरूले आजिवियोको कुन नतिजा तथा विषयगत उद्देश्य प्राप्त गर्नमा योगदान पुऱ्याउँछ सो विश्लेषणको आधारमा देहाय बमोजिमको तालिकामा देखाउनु पर्नेछ ।

तालिका नं. ११ प्रमुख कार्यक्रमहरू, परियोजना र त्यसका प्रमुख क्रियाकलापहरूको सारांश

विषयगत उद्देश्य	प्रतिफल (Output)	प्रमुख कार्यक्रमहरू	प्रमुख क्रियाकलापहरू
१.....	१..... २.....	१.१ 1.2 2.1 2.2	1.1.1 1.2.1

	३.....	3.1 3.2 4.1 4.2	
४.....
५.....
६.....

नोट : अनुसूचीमा राख्ने ।

४. संगठनात्मक संरचना र विकास व्यवस्थापन

४.१ जिम्मेवारी तालिका

यस तालिकामा कुन कार्यक्रम कसले सञ्चालन गर्ने, कसले अनुगमन गर्ने र कुन निकायले सहयोगीको भूमिका निर्वाह गर्ने भन्ने कुरा तय गरिन्छ । यसले पछि अनुगमन तथा मूल्यांकन कार्यमा पनि सघाउ पुऱ्याउँछ । आवधिक योजनाले निर्धारण गरेका उद्देश्य प्राप्तिका लागि सञ्चालन गरिने विभिन्न कार्यक्रमहरूको कार्यान्वयन मूलत विषयगत कार्यालयहरू, गैरसरकारी संस्था/सामुदायिक सङ्घसंस्था मार्फत् एवम् निजी क्षेत्रको परिचालनद्वारा गरिनु उपयुक्त हुन्छ । यसमा जिल्ला विकास समितिले संयोजक, उत्प्रेरक, सहयोगी र समन्वयकर्ताको भूमिकानिर्वाह गर्नुपर्दछ ।

प्रस्तुत आवधिक योजनाको दायरा (Framework) भित्र रहेर यसले निर्धारण गरेका लक्ष्य र उद्देश्य प्राप्तिका लागि सहभागितामूलक पद्धतिद्वारा वार्षिक कार्यक्रम तथा बजेट तर्जुमा गरी कार्यान्वयन गरिनुपर्छ अर्थात् वार्षिक कार्यक्रम र बजेट आजिवियो कै एक अभिन्न अंग हो । स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन, २०५५ र नियमावली, २०५६ ले निर्धारण गरेअनुसार जिम्मेवारी तालिका तयार गर्दा जिल्ला विकास समितिको भूमिका मूलतः देहायका कुराहरूमा केन्द्रित रहने गरी निर्धारण गरिनुपर्छ ।

- जिल्लाको योजना तर्जुमाको केन्द्रविन्दु ।
- जिल्लाका लागि विभिन्न साझेदारहरू परिचालन गरी विकास कार्य अघि बढाउने उत्प्रेरक एवम् समन्वयकर्ता संस्था ।
- योजना कार्यान्वयनको सुपरिवेक्षण, अनुगमन र मूल्यांकन गर्ने जिल्लास्तरीय मुख्य निकाय ।
- जिल्ला विकासको नीति निर्माता ।
- जिल्लावासीहरूलाई विभिन्न एजेन्सी र सङ्घसंस्थामार्फत सेवा र सुविधा पुर्याउने जिम्मेवारी लिएको मुख्य निकाय ।

जिम्मेवारी तालिकाको नमूना तल दिइएको छ ।

तालिकानं. १२ जिम्मेवारी तालिकाको नमूना

उद्देश्य	कार्यक्रम	जिम्मेवारी			कैफियत
		समन्वयकर्ता	कार्यान्वयनकर्ता	सहयोगी	
१					
२					

नोट : सबै क्षेत्रगत कार्यक्रमको जिम्मेवारी तालिका तयार गरी अनुसूचीमा राख्नु उपयुक्त हुने।

लक्षित कार्यक्रम तथा आयोजनाहरूको कार्यान्वयन गर्दा लक्षित वर्गमा सकेसम्म बढी लाभ पुग्ने, न्यायोचित हुने एवम् लागत प्रभावकारिता तालिका (Cost Efficiency Table) समेतका आधारमा देहाय बमोजिम वैकल्पिक व्यवस्थापन पद्धति समेत आवश्यकतानुसार अवलम्बन गर्न सकिन्छ ।

- वस्तु वा सेवा प्रभावकारी रूपमा लक्षित वर्गसम्म पुर्याउन करार र सम्झौता विधिसमेत अपनाउने ।
- उपभोक्ता, समिति, गैरसरकारी संस्था र सामुदायिक सङ्गठन एवम् स्थानीयस्तरका अन्य सङ्गठनमार्फत् कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने । साझेदारीका आधारमा समेत कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने ।
- विकास कार्यमा नागरीक समाजलाई अधिकतम परिचालन गर्ने ।
- निजी र व्यावसायिक सङ्गठनहरूको स्रोतसाधन र सीपको उपयोग गर्न साझेदारीमा कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने ।
-

५. अनुगमन तथा मूल्यांकन पद्धति

दिरिलो अनुगमन र मूल्यांकन पद्धतिले नै कार्यान्वयनलाई बढी प्रभावकारी, मितव्ययी र नतिजामुखी बनाउछ । त्यसैले योजना कार्यान्वयन गर्दा अनुगमन कसले, कसरी गर्ने, त्यसको तौरतरिका के हुने, अनुगमनबाट देखिएका कुराहरूका आधारमा कार्यान्वयन पक्ष कसरी सुधार्ने आदि लगायत नियमित, मध्यावधि र अन्तिम मूल्यांकन कुन निकायले कसरी गर्ने र उत्तरदायित्वको पक्ष कस्तो हुने भन्ने कुरा समेत योजना दस्तावेज यसमा स्पष्ट गरिनुपर्छ । अनुगमन गर्दा देहायका कुराहरूको आधारमा गर्न सकिन्छ ।

- (क) कार्यान्वयन योजना
- (ख) आयोजना विवरण तालिका
- (ग) जिम्मेवारी तालिका

- (घ) स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन २०५५को दफा ११ मा उल्लेखित देहाय बमोजिमका आधारहरू
- सम्पन्न भएका प्रत्येक आयोजनाको एक वर्षपछि प्रभाव मूल्यांकन गर्ने ।
 - सञ्चालन भइरहेका आयोजनाहरूको विषयगत विवरण तथा प्रगति मूल्यांकन प्रत्येक ६ महिनामा गर्ने ।
 - सम्पन्न भएका आयोजनाको मर्मत संभार सम्बन्धी व्यवस्थाको मूल्यांकन प्रत्येक वर्ष गर्ने ।
 - आयोजनाबाट लाभान्वित समुदायको किसिम र परिणाम पहिचान गर्ने ।
 - आयोजनाबाट भएको उत्पादन वृद्धि एवम् रोजगारीको अवसरहरू पहिचान गर्ने ।
 - आयोजनाबाट पर्यावरणमा परेको प्रभाव पहिचान गर्ने ।
- (ङ) आयोजनाको हकमा स्थानीय स्वायत्त शासन नियमावलीको नियम २०६ मा उल्लेखित देहाय बमोजिमका आधारमा समेत आयोजनाको प्रभाव मूल्यांकन गर्नुपर्ने:
- सामाजिक प्रभाव
 - आर्थिक प्रभाव
 - सेवा सुविधा
 - वातावरणीय प्रभाव
- (च) मुलुकमा योजनावद्व विकासका क्रममा विगतका राष्ट्रिय आवधिक योजनाहरूले गरीबी निवारणलाई प्रमुख प्राथमिकताका आधारमा सम्बोधन गर्ने गरिएको छ । यस कुरालाई ध्यानमा राखी राष्ट्रिय योजना आयोगबाट जिल्ला गरीबी अनुगमन तथा विश्लेषण प्रणालीको निर्देशिका तयार भई केही जिल्लामा अभ्यास समेत भईसकेको अवस्था छ । यस निर्देशिकामा उल्लेखित समष्टिगत तथा विषयगत अनुगमनका सूचकहरू विश्लेषणको तह अनुरूप अनुगमनका सूचनाको खण्डिकरण समेतलाई ध्यान दिई अनुगमन तथा मूल्यांकन पद्धतिलाई संस्थागत गर्न आजिवियोले सहयोग पुऱ्याउने परिपूरकको भूमिका निर्वाह गर्नुपर्दछ ।
- (छ) सहस्राब्दी विकास लक्ष्य/दीगो विकास लक्ष्य/सन् २०२२ सम्ममा विकासशील राष्ट्रको सूचीमा पुऱ्याउने लक्ष्यले निर्धारण गरेका सूचकहरू अनुरूपको उपलब्धीको प्राप्तिका लागि जिल्ला विकास योजनाले योगदान गर्नुपर्ने हुन्छ । अतः आजिवियोको तर्जुमा तथा अनुगमन गर्दा उल्लेखित विकास लक्ष्यले निर्दिष्ट गरेका सूचकहरूलाई ध्यान दिनुपर्दछ । अनुगमन तथा मूल्यांकन प्रणालीको छनौट तथा निर्धारण देहायका कुराहरू (Factors) लाई ध्यानमा राखी गर्नुपर्दछ ।
- के कुराको लेखाजोखा गर्नुपर्ने हो (What Should Be Measured ?) अजिवियोमा उठेका महत्वपूर्ण मुद्दाहरू (Crucial Issues) हरूको समाधानको स्थिति के छ ? वा

आजिवियो अवधिभित्र गरिएका गतिविधिले यी समस्याहरूमा कस्तो प्रभाव पारेको छ सो सम्बन्धी लेखाजोखा गर्न अवाश्यक हुने हुँदा के के कुराको लेखाजोखा गर्ने हो सो को आधारमा अनुगमन तथा मूल्यांकन प्रणाली निश्चित गर्नुपर्छ । यसका लागि प्रत्येक विषयगत क्षेत्रका लागि महत्वपूर्ण सूचकहरू (Indicators) छनौट गर्न सकिन्छ ।

- कसको लागि यस्तो लेखाजोखा गर्नुपर्ने हो (For Whom It should Be Measured ?) अनुगमन/मूल्यांकन नतिजाको प्रयोगकर्ता को हुन् सो को पहिचान गरी प्रयोगकर्ताको आवश्यकताको आधारमा सूचना वा सूचकहरू निर्माण गर्नुपर्छ । प्रयोगकर्ताको आधारमा सूचकहरू (Indicators) लाई चार प्रकारमा विभक्त गर्न सकिन्छ ।

(१) लगानी तहका आधारभूत सूचक वा गतिविधि सूचक (Input Indicators) आयोजना वा कार्यक्रम कार्यान्वयन वा गर्नुपर्ने गतिविधि के के हुन् ? कार्यक्रम/आयोजनालाई निर्दिष्ट समयमा पूरा गर्न कुन कुन गतिविधि कहिले गर्नुपर्ने हो ? के कस्तो सेवा र सुविधा प्रदान गर्ने हो ? स्रोत र साधनको लगानी कति र कसरी गर्ने आदि कुराहरू प्रारम्भमा निश्चित गरी कार्ययोजना (Plan of Action) तयार गरिएको हुन्छ । उल्लेखित कुराहरू ठीक समयमा भए नभएको अनुगमनको लागि मुख्य मुख्य गतिविधि (Milestone Activities) लाई गतिविधिसूचक (Input Indicators) को रूपमा पहिचान गर्नुपर्छ । यसप्रकारको सूचक आयोजना तथा कार्यक्रम कार्यान्वयनकर्तालाई आवश्यक पर्छ ।

(२) प्रतिफल सूचक (Output Indicator): आजिवियो कार्यान्वयनबाट निस्कने नतिजालाई नापजाँच गर्नका लागि प्रतिफल सूचकको आवश्यकता रहन्छ । यो क्षमता बृद्धिको सूचक हो अर्थात लगानी पछिको प्राथमिक तहको नतिजा हो । जस्तो : जनचेतना जगाउने अभियानका लागि जनचेतना बृद्धि, तालिम दिने संस्थाका लागि तालिम प्राप्त जनशक्ति उत्पादन गर्नु, सिंचाइका लागि नहर निर्माण हुनु, कृषिका लागि कृषि उत्पादनमा बृद्धि हुनु आदि । प्रतिफल सूचकको प्रयोगकर्ता अनुगमन गर्ने तथा सुपरिवेक्षण गर्ने निकाय हुन सक्छ ।

(३) असर सूचक (Effect Indicator or Outcome) आजिवियो कार्यान्वयनबाट निस्कने नतिजाको के कस्तो असर पन्यो सो नापजाँचको लागि असर सूचकहरूको आवश्यकता रहन्छ । यो मध्यम स्तरीय नतिजा हो । यसले प्रतिफल सूचकबाट के असर वा नतिजा प्राप्त भयो भन्ने जनाउँछ । यसबाट कार्य व्यवहार मा भएको परिवर्तन (Behavior Change) र कार्य सम्पादनमा भएको परिवर्तन देखिन्छ । उदाहरणार्थ धुम्रपान गर्नु स्वास्थ्यका लागि हानिकारक भएको चेतना प्राप्त भएर पनि धुम्रपान गर्न छुटेन भने त्यसले कार्य व्यवहारमा परिवर्तन भएन जुन Outcome अर्थात मध्यम स्तरको नतिजा प्राप्त भएन । धुम्रपान गर्न छुटेको भए नतिजा प्राप्त भयो । यो स्तरमा Output स्तरको नतिजाको उपयोग भयो भएन र यसले कार्य

सम्पादन स्तरमा बृद्धि भयो भएन भन्ने हेरिन्छ अर्थात त्यसको उपयोग योजनाले निर्धारित गरेको अन्तिम लक्ष्यतर्फ उन्मुख छ छैन भन्ने यसमा हेरिन्छ। यस प्रकारको सूचकको प्रयोगकर्ता योजना तथा नीति निर्माण तहमा रहने निकायहरू हुन सक्छन् ।

- (४) प्रभाव सूचक (Impact Indicator) आजिवियो कार्यान्वयनबाट हुने Outcome को के कस्तो प्रभाव पन्यो सो नाप जाँचको लागि प्रभाव सूचकहरूको आवश्यकता रहन्छ । उदाहरणार्थ धुम्रपान गर्न छुटेपछि अर्बुद रोगमा कमी आएको प्रतिशत, कृषक परिवारको आय (Income) बृद्धि भएपछि कृषक परिवारको जीवनस्तरमा कस्तो प्रभाव पन्यो ? प्रतिव्यक्ति आयमा कति बृद्धि भयो ? आदि । यसमा योजनाले अपेक्षा गरेको अन्तिम लक्ष्य (Goal) प्राप्त भयो भएन भन्ने हेरिन्छ । यस प्रकारको सूचकको प्रयोगकर्ता योजना तथा नीति निर्माण तहमा रहने निकायहरू हुन सक्छ ।

आजिवियो तर्जुमाका क्रममा अनुगमन प्रणाली स्पष्ट रूपमा तय गरी अनुगमनको कार्ययोजना तयार गर्नुपर्छ । स्थानीय स्वायत्त शासन ऐनमा उल्लेखित माथि वर्णन गरिएका कुराहरूका अतिरिक्त देहायका कुराहरूको कार्ययोजना तयार गर्नु उपयुक्त हुन्छ ।

- यस्तो लेखाजोखा कसरी गर्ने हो (How it should be measured?) निर्धारण गरिएका सूचकहरूले स्थितिमा आएको परिवर्तनलाई नापजाँच गर्न सक्छ कि सकैन ? भन्ने विषयमा व्यापक छलफल हुन आवश्यक छ ।
- तथ्यांक/सूचना कसरी संकलन गर्ने ? (How data should be collected?) सूचक सम्बन्धी तथ्यांक विश्वसनीय र भरपर्दो हुनका लागि यो कसरी कसबाट भएको हो ? भन्ने कुरा प्रष्ट हुनुपर्दछ । तथ्यांकको स्रोत र संकलन तरिका भरपर्दो छ, छैन ? शुरुमै छलफल गरी टुङ्गो लगाउनुपर्छ ।
- सूचना कहिले र कस्तो रूपमा आवश्यक पर्ने हो (When and in what form information is needed?) सूचनाहरू आवश्यक हुने बेला उपलब्ध हुन सक्ने स्थितिलाई सुनिश्चित गर्न सूचना कहिले र कस्तो रूपमा आवश्यक पर्छ ? सो को अग्रिम रूपमा अनुमान गर्नुपर्छ ।
- सूचना संकलन, विश्लेषण तथा प्रस्तुत कसले के कति समयमा गर्ने हो (Who will collect, analyse and present the information) अनुगमन तथा मूल्यांकनको लागि सूचना संकलन, विश्लेषण तथा प्रस्तुतिको जिम्मेवारी कसको हो र यसको लागि कति स्रोत तथा समय लाग्छ ? सो को समेत व्यवस्था गर्नुपर्छ ।

साथै अनुगमन कार्ययोजनालाई सहयोग पुग्ने गरी सूचना संकलन, प्रशोधन एवम् विश्लेषणको लागि प्रतिवेदन लिने र दिने जिम्मेवारी किटान गरी उपयुक्त संयन्त्र समेत तयार गर्नुपर्दछ ।

५.१ मध्यावधि र अन्तिम मूल्यांकन

नियमित रूपमा अनुगमन, मूल्यांकन र समीक्षाका अतिरिक्त आवधिक योजना कार्यान्वयनको तेस्रो वर्षमा स्वतन्त्र पेशाविद् मूल्यांकनकर्ता समेत रहेको टोलीले गहन अध्ययन गरी आवधिक योजनाको मध्यावधि मूल्यांकन गर्ने कुरा समेत दस्तावेजमा उल्लेख गर्नुपर्नेछ । मध्यावधि मूल्यांकन गर्ने टोलीमा रहने अन्य सदस्यहरू र यसको कार्यक्षेत्र र कार्यविधि जिल्ला विकास समितिको सिफारिशमा जिल्ला परिषदले निर्णय गरी निर्धारण गरिनु उपयुक्त हुन्छ । मध्यावधि मूल्यांकन टोलीले गरेका सिफारिशका आधारमा आवधिक योजनाको कार्यान्वयन अझ प्रभावकारी रूपमा अघि बढाइनु सहज एं उपयुक्त हुन्छ ।

मध्यावधि मूल्यांकन गर्दा अन्य कुराहरूका अतिरिक्त सूचकहरूको संख्यात्मक र गुणात्मक स्थिति, सहभागितामूलक पद्धतिको विकास, आवधिक योजना तर्जुमा गर्दाका बखत संकलन हुन नसकेका तर निश्चित समय भित्र संकलन गर्ने भनिएका तथ्यांकहरूको अद्यावधिक स्थिति आदिको समेत वस्तुगत रूपमा मूल्यांकन गरिनुपर्दछ । साथै यसरी थप रूपमा संकलित र अद्यावधिक तथ्यांक र सूचनालाई उपयोग गर्दै जाने परिपाटी बसाल्नुपर्छ ।

साथै आजिवियोको अन्तिम वर्षमा योजनाले निर्धारण गरेका सूचकहरूको आधारमा संख्यात्मक, गुणात्मक र प्रक्रियागत सम्पूर्ण पक्षहरू समेट्ने गरी अन्तिम मूल्यांकन गर्नुपर्दछ । यसको निचोडको विश्लेषणका आधारमा आगामी अवधिको आजिवियो तर्जुमा गर्नुपर्छ ।

६. आजिवियोको स्वीकृति तथा प्रकाशन

आजिवियो दस्तावेज तयार भइसकेपछि जिल्ला विकास समितिको बैठले पारित गरी स्वीकृतिका लागि जिल्ला परिषदमा पठाउनु पर्नेछ । जिल्ला परिषदले आजिवियोलाई स्वीकृत गरेपछि सो उपर प्रतिक्रियाको लागि संघीय मामिला तथा स्थानीय विकास मन्त्रालय मार्फत् राष्ट्रिय योजना आयोगको सचिवालय तथा विषयगत मन्त्रालयहरूमा पठाउनु पर्नेछ । केन्द्रीय स्तरबाट प्राप्त सुझाव तथा प्रतिक्रिया बमोजिम आजिवियोमा आवश्यक संशोधन गर्नुपर्ने भए सो गरी आजिवियोको प्रकाशन गर्नुपर्छ ।

६.१ आजिवियोको कार्यान्वयनको व्यवस्था

आजिवियो दस्तावेज पारित भइसकेपछि सो को कार्यान्वयन गर्नको लागि आवश्यक पूर्वाधार सृजना गर्नुपर्ने तथा सबै सरोकार पक्षबीच समन्वय, समझदारी तथा साझेदारीता गर्नुपर्ने हुंदा सबै सरोकार पक्षहरूको सहभागितामा एक कार्यान्वयन योजना बनाइनु पर्छ । कार्यान्वयन योजनामा आवधिक योजनामा उल्लेख भएका हरेक कार्यक्रम र सो अन्तर्गतिका क्रियाकलापहरूको क्रमबद्ध रूपमा ५ वर्षकै कार्यान्वयन तालिका बनाउनु पर्छ जसको

आधारमा आवधिक योजनालाई प्रत्येक वर्षको वार्षिक कार्यक्रममा रूपान्तरित गर्न सकियोस। कार्यान्वयन योजनामा हरेक आयोजना एवम् कृयाकलापको समय तालिका सहितको कार्यान्वयन योजना हुनुपर्छ र कुनै क्रियाकलाप कार्यान्वयन हुन नसक्ने भए त्यसको बिकल्प पहिलेनै सोच्नु पर्छ। कार्यान्वयन योजनामा विभिन्न निकायको समन्वय र साझेदारीमा कुनै आयोजना वा कुनै कृयाकलाप संचालन हुने भए कार्यान्वयनको जिम्मेवारी तालिकामा कार्यान्वयन गर्ने मूल निकाय, सहयोगी निकाय र साझेदार निकाय भन्ने स्पष्ट छुट्याइ ती निकायहरूको स्पष्ट जिम्मेवारी तोकनु पर्छ। हरेक क्षेत्रगत र विषयगत कार्यान्वयन योजना जिम्मेवारी तालिका सहित अनुसूचीमा रहने छन्।

६.२ वार्षिक लगानी कार्यक्रम

आवधिक जिल्ला विकास योजनामा कार्यान्वयनको लागि प्राथमिकताक्रम निर्धारण गरिएका आयोजना तथा कार्यक्रमहरूलाई कार्यान्वयन योजना (Implementation Plan) मा उल्लेख गरिए बमोजिम कार्यान्वयनको लागि वार्षिक बजेट सिलिड, राष्ट्रिय योजना आयोग तथा विषयगत मन्त्रालयको मागर्निर्देशनको आधारमा प्रत्येक आर्थिक वर्षमा कार्यान्वयनका लागि वार्षिक लगानी योजना वा कार्यक्रम तयार गर्नुपर्ने हुन्छ। स्थानीय स्वायत्त शासन ऐनले लाभ लागत विश्लेषणका आधारमा आयोजना छनौट गर्नुपर्ने प्रावधान समेत राखेकोले प्राथमिकताक्रममा रहेका आयोजनाहरू कार्यान्वयनको लागि छनौट गर्नुपूर्व ती आयोजनाहरूको सम्भाव्यता अध्ययन गरी सम्भाव्य आयोजना वा कार्यक्रमलाई मात्र वार्षिक लगानी कार्यक्रममा समावेश गर्नुपर्छ।

अनुसूचीहरु

आवधिक जिल्ला विकास योजनाको विषय सूची

भाग एकः

जिल्ला वस्तुस्थिति चित्रण तथा विश्लेषण

(District Profile Analysis)

खण्ड १: भौमिका

- I. पृष्ठभूमि
- II. उद्देश्य
- III. अध्ययन विधि
- IV. अध्ययन सीमा

खण्ड २: जिल्ला वस्तुस्थिति विश्लेषणमा समावेश हुने विषयहरूको रूपरेखा

१. जिल्लाको भौगोलिक तथा भौतिक स्थिति चित्रण
 - १.१ भौगोलिक अवस्थिति, सीमाना तथा राजनितिक, प्रशासनिक विभाजन
 - १.२ भू उपयोग
 - १.३ भू-क्षेत्र (टोपोग्राफी, भिरालोपना)
 - १.४ माटोको वनावट र उर्वराशक्ति
 - १.५ भू-क्षय संभावित क्षेत्र
 १६. जलवायु
 - १.७ जलभण्डार
२. जनसंख्या विवरण तथा प्रक्षेपण
 - २.१ जनसंख्याको आकार (गाविस तथा नगरपालिका स्तरको छुट्याउने)
 - २.२ जनसंख्याको वृद्धिदर (ग्रामीण र शहरी क्षेत्र छुट्टिने गरी)
 - २.३ जनसंख्याको अवयव विश्लेषण
 - प्रजनन
 - जन्म
 - मृत्यु
 - वसाइसराई
 - २.४ जनसंख्याको वनावट
 - २.५ उमेर, उमेर समूह, लिंग, एकल महिला
 - २.६ जनसंख्याको वितरण
 - शहरी तथा ग्रामीण
 - भौगोलिक वितरण (जनघनत्व/घनावस्ती/शहरीकरण)
 - २.७ धर्म, जनजाति तथा भाषागत एवं अपाङ्गता अनुसार जनसंख्या विवरण

३. भू-उपयोग

- ३.१ ग्रामीण क्षेत्रमा वर्तमान भू-उपयोग
- ३.२ शहरी क्षेत्रमा वर्तमान भू-उपयोग
- ३.३ भू-उपयोग सम्बन्धी नक्साहरु (उपलब्ध भएसम्म)
 - भू वर्गीकरण नक्साहरु
 - भिरालोपन नक्सा
 - कृषि भू-उपयोग नक्सा
 - वातावरण संवेदनशील क्षेत्र नक्सा
 - शहरी भू-उपयोग नक्सा

४. शहरीकरण तथा वस्ती विकासको स्वरूप

- ४.१ शहरीकरण
- ४.२ वस्ती विकासको स्वरूप र वस्ती श्रृंखला
- ४.३ शहरी तथा ग्रामीण क्षेत्रमा आवास स्थिति

५. जिल्लाको आर्थिक तथा रोजगारी स्थिति

- ५.१ जिल्ला अर्थतन्त्रको संरचनात्मक स्वरूप
- ५.२ कृषि तथा सिंचाई क्षेत्र
 - कृषि उत्पादन तथा खाद्यान्न आत्मनिर्भरता
 - पशुपंक्षीजन्य तथा माछा उत्पादन तथा आत्मनिर्भरता
 - फलफूल तथा तरकारीको उत्पादन स्थिति
 - कृषि भूमिको आकार तथा स्वामित्वको स्थिति
 - मलखाद, उन्नत विज, कृषि औजार, कृषि ऋण उपयोग, पहुँच तथा आपूर्ति स्थिति
 - कृषि उपजको भण्डारको सुविधाको स्थिति
 - सिंचित क्षेत्र तथा सिंचाई प्रणाली
- ५.३ जिल्लाको अर्थतन्त्रको विशिष्टिकरण
- ५.४ आर्थिक अन्तरसम्बन्ध
 - अन्तर क्षेत्र जस्तै कृषि, बन आदि
 - अन्तर जिल्ला
 - छिमेकी मुलुकसंगको वजारसंगको सम्बन्ध
- ५.५ जिल्लाको वैदेशिक लगानीको स्थिति
- ५.६ घरपरिवारको आयस्तर तथा गरिवीको स्थिति
- ५.७ स्थानीय स्तरमा खाद्य सुरक्षाको अवस्था

५.८ श्रमशक्ति तथा रोजगारी स्थिति

- उमेर समूह १६ देखि २४ सम्मको अवस्था (युवा रोजगारीको अवस्था)
- उमेर समूह २४ देखि ५९ वर्षसम्मको अवस्था
- स्वेदेशी तथा विदेशी रोजगारीको अवस्था (लिंग तथा जातजाति अनुसार)

५.९ उद्योग तथा खानी क्षेत्रको स्थिति

- औद्योगिक विकासको स्थिति तथा औद्योगिक उत्पादन -लघु, घरेलु तथा साना समेत)
- प्रमुख स्थानीय उत्पादनको वजारीकरण स्थिति
- स्थानीय उत्पादनको वाह्य उत्पादनसंग गर्नुपर्ने प्रतिष्पर्धाको स्थिति
- उद्यमशीलता, सीप विकास, वजारीकरणसेवा, कर्जा, वजार सूचनामा उद्यमीको पहुंचको स्थिति
- स्थानीय कच्चा पदार्थको उपलब्धता तथा उपयोगको स्थिति
- खानी स्रोत तथा उपयोग
- अन्य उद्योग तथा खानीजन्य विवरणहरु

५.१० व्यापार, पर्यटन तथा सेवा क्षेत्रको स्थिति

- थोक तथा खुद्रा व्यापार
- निकासी, पैठारी स्थिति
- ढुवानी तथा भण्डार
- वित्तीय तथा व्यवसाय सेवा
- पर्यटन विकास

५.११ अन्य आर्थिक विकासका सम्भावनाहरु

६. भौतिक तथा सार्वजनिक पूर्वाधार

६.१ सडक, यातायात

- सडक, यातायातको स्थिति
- ग्रामीण जनताको यातायातको आवश्यकता
- सडक वर्गीकरण तथा सडक घनत्व

६.२ अन्य यातायातका माध्यमहरु

६.३ सञ्चार सुविधा -

- हुलाक,
- टेलिफोन, इमेल इन्टरनेट,
- टेलिभिजन,
- पत्रपत्रिका,
- रेडियो

६.४ गाविस/नपा अनुसार विद्युत तथा नवीकरणीय ऊर्जा विकास स्थिति

- शहरी तथा ग्रामीण विद्युतीकरणको अवस्था
- नवीकरणीय/बैकल्पिक ऊर्जा विकासको अवस्था र वितरण स्थिति, परिप्रयोगको अवस्था

- लघु तथा साना जलविद्युत
 - वायोग्राम
 - सौर्य ऊर्जा
 - सुधारिएको घट्ट
 - उन्नत चुल्हो/वायो ब्रिकेट/जैविक इन्धन
 - लघु तथा साना जलविद्युत, नवीकरणीय ऊर्जा विकास र तिनीहरुको परिप्रयोगको सम्भावना
- ६.५ खानेपानी तथा सरसफाई
- शहरी तथा ग्रामीण खानेपानी आपूर्ति र पहुँच स्थिति
 - शहरी तथा ग्रामीण सरसफाईको स्थिति
 - खानेपानीका संभावित स्रोतहरु र तिनको उपयोगको स्थिति
 - विद्यालयहरुमा खानेपानी तथा सरसफाई (छात्र र छात्राका लागि चर्पी) सुविधाको स्थिति
 - खुल्ला दिशा मुक्त क्षेत्रको स्थिति
- ६.६ ढल निकास र फोहोरमैला संकलन तथा व्यवस्थापन
- ६.७ नदी नियन्त्रण

७. सामाजिक पूर्वाधार तथा सेवा

- ७.१ शिक्षा
- जिल्लाको शैक्षिक तथा साक्षरता स्थिति
 - शिक्षा सेवा तथा सुविधा, पूर्वाधारको माग तथा आपूर्ति स्थिति
 - मानव संसाधन विकासको समग्र स्थिति
 - बाल विकास
 - छात्र छात्राको अवस्था
 - भर्ना तथा स्कुल परित्याग दर, (प्रा.वि., मा.वि. उच्च मा.वि.)
 - विद्यालय पुग्ने समय
 - वैकल्पिक एवं अनौपचारिक शिक्षा
 - विद्यालय व्यवस्थापन समितिमा बाल प्रतिनिधित्व
- ७.२ स्वास्थ्य
- स्वास्थ्य सेवा सुविधा र स्वास्थ्य स्थिति
 - उपस्वास्थ्य चौकी, प्राथमिक स्वास्थ्य, आयुर्वेद, अस्पताल, निजी अस्पताल, वर्धिङ्ग केन्द्र, औषधि पसल
 - स्वास्थ्य संस्था पुग्ने १ घण्टाभन्दा बढी समय लाग्ने घरपरिवार संख्या
 - स्वास्थ्य संस्थामा मानव संसाधनको स्थिति (डाक्टर, नर्स, स्वास्थ्यकर्मी)
 - खोपको अवस्था
 - कोरा जन्म तथा मृत्यु दर
 - मातृस्वास्थ्य
 - महिला स्वास्थ्य

- पोषण
 - प्रमुख रोगहरू र तिनको रोकथाम
 - सरसफाई तथा वातावरणीय स्वास्थ्य
 - HIV/AIDs को स्थिति (संक्रमित, प्रभावित संख्या, जोखिम क्षेत्र, सही जानकारी भएको १५ देखि २४ वर्ष उमेर समूह)
- ७.३ खेलकुद तथा मनोरञ्जन
- ७.४ समाज कल्याण तथा सामाजिक सुरक्षा
- बाल गृह, बृद्धबृद्धा, आश्रम र स्थिति
 - सडक बालबालिकाको स्थिति
- ७.५ नागरिक सुरक्षा सेवा
- ७.६ महिला तथा बालबालिकाको विकास स्थिति
- शैक्षिक स्थिति र पहुँच
 - स्वास्थ्य स्थिति तथा प्रजनन स्वास्थ्य
 - सीप विकास
 - रोजगार स्थिति र पहुँच (स्वदेशी तथा विदेशी रोजगारी
 - वैवाहिक स्थिति/बाल विवाह
 - समग्र सामाजिक स्थिति (भेदभाव, छुवाछ्छुत, महिला विरुद्ध हिंसा,
 - सामुदायिक र राजनितिक क्रियाकलापमा सहभागिता र प्रतिनिधित्व
 - सेवा र सुविधा माथिको पहुँच, नियन्त्रण र शक्ति विश्लेषण (निर्णय प्रक्रियामा पहुँच)
 - जन्म दर्ता
 - बाल श्रमको अवस्था
 - समुदायमा आधारित बाल संरक्षण प्रणाली
- ७.७ उपेक्षित उत्पिडित, दलित तथा जनजातिको स्थिति
- शैक्षिक स्थिति
 - गरिवीको स्तर
 - रोजगारीको स्थिति
 - स्वास्थ्य स्थिति
 - समग्र सामाजिक स्थिति (नियन्त्रण र शक्ति विश्लेषण (निर्णय प्रक्रियामा पहुँच)सामुदायिक र राजनितिक क्रियाकलापमा सहभागिता र प्रतिनिधित्व
 - सेवा र सुविधा माथिको पहुँच
- ७.८ अन्था तथा अपाङ्गको अवस्था
- ७.९ तेश्रो लिंगीको स्थिति
- ७.१०. स्थानीय स्तरमा मानव अधिकारको अवस्था
- जिल्लामा बालबालिकाको संख्या र सञ्जाल

८. वन तथा वातावरण

- ८.१ वन क्षेत्रको स्थिति
 - ८.२ वन संरक्षण तथा जैविक विविधता
 - ८.३ वन उत्पादन तथा सामुदायिक सहभागिता
 - ८.४ वन पैदावारको माग तथा आपूर्ति स्थिति
- ८.५ शहरी वातावरण स्थिति**
- वायु तथा जलीय प्रदुषण
 - ध्वनि प्रदुषण
 - माटो जमिन प्रदुषण
 - फोहरमैला व्यवस्थापन
 - अन्य वातावरणीय समस्याहरु
 - ढल निकास
- ८.६ ग्रामीण वातावरण स्थिति**
- भूक्षय तथा वाढीपहिरो, नदी कटान
 - वन डेलो
 - घरभित्रको वायु प्रदुषण
 - अन्य वातावरणीय समस्याहरु
- ८.७ जलाधारको अवस्था**
- ८.८ बाढी, पहिरो, नदी कटान, हुरी बतास, बाट संभावित जोखिमको अवस्था**
- ८.९ जलवायु परिवर्तन सम्बोधनशील नवीकरणीय ऊर्जाको अवस्था**

९. संस्थागत स्रोत तथा क्षमता

- ९.१ वित्तीय स्रोत तथा क्षमता विश्लेषण**
- सरकारी
 - स्थानीय सरकार
 - गैससको क्षमता विकास र वित्तीय अवस्था
- ९.२ जिल्ला विकास समितिको आर्थिक स्रोत तथा आय**
- आन्तरिक स्रोत स्थिति तथा प्रक्षेपण
 - अनदान, सहयोग तथा राजस्व वांडफांडबाट प्राप्त रकम र सो को प्रक्षेपण
- ९.३ गाउँ विकास समिति र नगरपालिकाहरुको आर्थिक स्रोत परिचालन तथा आय स्थिति**
- ९.४ जनसहभागिता परिचालन स्थिति तथा प्रक्षेपण**
- ९.५ सुशासन र विकेन्द्रीकरणको अवस्था**
- वाल सहभागितामूलक योजना तर्जुमा प्रक्रिया
 - सूचना तथा अभिलेख केन्द्र व्यवस्थापन
 - नागरिक समाज, संगठनको प्रवर्द्धनको स्थिति

- योजना, आयोजना, कार्यक्रमहरुको अनुगमन
 - जिविसमा वालवालिका, महिला, दलित, जनजाति समितिहरुको प्रभावकारिता स्थिति
 - स्थानीय स्तरमा गठित समितिहरु र तिनीहरुको क्रियाशिलता (विपद व्यवस्थापन, वाल मैत्री स्थानीय शासन प्रवर्द्धन)
 - सामाजिक परिचालन
 - सार्वजनिक लेखाजोखा
 - सार्वजनिक सुनुवाई
 - नागरिक बडापत्रको अनुगमन स्थिति
 - लैंगिक तथा समावेशी लेखाजोखा सम्बन्धी अवस्था
 - वाल स्थितिपत्रको अवस्था
- ९.६ जिल्ला स्तरीय विषयगत कार्यक्रममा लगानी स्थिति तथा प्रक्षेपण
- ९.७ केन्द्रीयस्तरिय विषयगत कार्यक्रम र आयोजनामा लगानी स्थिति तथा प्रक्षेपण
- ९.८ गैससहरुले आर्थिक तथा सामाजिक पूर्वाधार सृजना गर्ने कार्यक्रममा गरेको लगानी तथा प्रक्षेपण
- ९.९ निजी क्षेत्रले आर्थिक तथा सामाजिक पूर्वाधार सृजना गर्ने कार्यक्रममा गरेको लगानी तथा प्रक्षेपण
- ९.१० स्थानीय जनशक्ति तथा प्राविधिक क्षमता विश्लेषण (सामाजिक समूह अनुसारको सूचना)
- ९.११ योजना तथा कार्यान्वयन क्षमता विश्लेषण
- योजना तथा कार्यान्वयनको लागि संस्थागत स्वरूप
 - संस्थागत समन्वय तथा संजाल
 - स्रोत उपयोग स्थिति (शिर्षकगत खर्च विश्लेषण, संचालन आयोजना संख्या र आयोजना सम्पन्न गर्ने दर, विनियोजित रकम निकासा र खर्च स्थिति)
- ९.१२ स्थानीय निकायहरुको न्यनतम सर्त र कार्यसम्पादन स्थिति
- ९.१३ स्थानीय स्तरमा सहशाब्दी विकास लक्ष्यले निर्धारण गरेका सूचकहरुको अवस्था
- ९.१४ विस्थापितहरुको अवस्था र पुनर्स्थापना
- द्वन्द्व विस्थापित
 - प्रकोप विस्थापीत
- ९.१५ शान्ति, विकास र पुर्नसंरचना सम्बन्धी गतिविधि
- ९.१६ आवधिक योजनाको लागि उपलब्ध वित्तीय स्रोतको संक्षिप्त विवरण तथा प्रक्षेपण
- ९.१७ अन्तर जिल्ला सम्बन्ध (राजस्व, श्रोतपरिचालन, बसाईसराई, जलाधार व्यवस्थापन, पर्यटन विकास, दैवी प्रकोप, संस्कृति संरक्षण आदि)
१०. जिल्ला विकासका समस्या, चुनौती, अवसर तथा संभावनाहरुको विश्लेषण

सहभागितामूलक पूर्व योजना तयारी कार्यशाला गोष्ठी

गोष्ठी नं. १

औचित्य र उद्देश्यहरु (Rationale & Objectives)

आजिवियो तर्जुमा गर्नको लागि सम्बन्धित सबै पक्षबीच आपसी सरसल्लाह, समझदारी कायम गरी के कसरी योजना तर्जुमा प्रक्रियालाई अगाडी बढाउने हो सो को कार्ययोजना तयार गर्न पूर्वयोजना तयारी कार्यशाला गोष्ठीको आयोजना गर्नुपर्छ।

पूर्वयोजना तयारी कार्यशाला गोष्ठीको उद्देश्यहरु देहायबमोजिम हुनेछन्।

- आवधिक योजनालाई जिल्ला विकाससँग सम्बन्धित सबै सरोकारवालाहरुबीच सबैको साझा दस्तावेजको रूपमा तयार गर्न समझदारी कायम गर्ने।
- जिल्लाको वस्तुस्थिति, विशेषता र आवश्यकता अनुसार आजिवियो दस्तावेजको खण्ड “क” को विषयसूची (Profile analysis) को रूपरेखा निर्धारण गरी कार्यक्षेत्रको पहिचान गर्ने।
- आजिवियो तर्जुमा गर्न चाहिने साधन (Inputs), नतिजा (Outputs) तथा प्रक्रिया (Process) निर्धारण गर्ने।
- आजिवियो तर्जुमा गर्ने समयसारणी/कार्ययोजना तयार गर्ने।
- आजिवियो तर्जुमा गर्न स्वायत्त शासन ऐन तथा नियमावलीमा व्यवस्था भए बमोजिम गठित योजना तर्जुमा समिहिरुको जवाफदेही किटान गर्ने।

सहभागीहरु (Participants)

यस गोष्ठीका लागि देहायबमोजिम सहभागीहरु हुनेछन् :

- जिल्ला विकास समितिका पदाधिकारीहरु
- जिल्लाको संसद सदस्यहरु वा निजको प्रतिनिधि
- प्रमुख जिल्ला अधिकारी र जिल्ला प्रहरी प्रमुख
- कोष तथा लेखा नियन्त्रण कार्यालयका प्रमुख
- जिल्ला स्तरका प्रमुख बैक तथा वित्तीय संस्थाका प्रमुखहरु
- जिल्लामा रहेका विश्व विद्यालय, क्याम्पसका प्रतिनिधिहरु
- विषयगत शाखा प्रमुखहरु तथा योजना अधिकृतहरु
- जिल्लामा विकास कार्यक्रम सञ्चालन गरिरहेका गैरसरकारी संस्थाका प्रतिनिधिहरु (स्थानीय, राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय)
- स्थानीय निकाय महासंघका लागि स्थानीय प्रतिनिधिहरु

- निजी क्षेत्रमा रहेका व्यवसायी संघका प्रतिनिधिहरु (उद्योग वाणिज्य संघ/घरेलु तथा साभा उद्योग महासंघ/बस व्यवसायी संघ/साभा सहकारी संघ, निर्माण व्यवसायी संघ आदि)
- स्थानीय समुदायिक संघका प्रतिनिधिहरु (वन उपभोक्ता समिति/ऋण तथा वचत समूह/सहकारी/कृषक समूह)
- जिल्ला भित्रका नगरपालिका प्रमुखहरु र सचिवहरु
- राष्ट्रिय/स्थानीय स्तरका राजनीतिक दलका प्रतिनिधिहरु
- स्थानीय बुद्धिजीवी र पत्रकारहरु
- महिला एवम् दलित तथा पिछडिएका वर्गको प्रतिनिधिहरु
- बाल सञ्जाल/बाल कल्याण समितिका प्रतिनिधिहरु
- गाविसका अध्यक्ष/प्रतिनिधि/सचिवहरु मध्येबाट आवश्यका हेरी केही प्रतिनिधिहरु
- माथि उल्लेख भएकोमा समावेश नभएका जिल्ला योजना तर्जुमा समितिका सदस्यहरु
- अन्य आवश्यक ठहर्याइएका सहभागीहरु

यस प्रकारको गोष्ठीको सहभागी संख्या अधिकतम १२० जनासम्म मात्र हुनुपर्नेछ ।

अवधि र कार्यविधि (Duration & Procedures)

यो कार्यशाला गोष्ठी आवश्यकताअनुसार २ दिनसम्मको हुन सक्नेछ । यसको कार्यविधि देहायबमोजिम हुनेछ ।

(क) पहिलो चरणमा आजिवियोसम्बन्धी अवधारणा, आजिवियोमा समावेश हुनुपर्ने विषयहरु, कार्यक्षेत्र, आजिवियोको तर्जुमा प्रक्रियाको सैद्धान्तिक पक्ष तथा केन्द्रीय मार्गदर्शनसम्बन्धी कार्यपत्र प्रस्तुत गरी सो विषयमा छलफल गर्नुपर्दछ । यसको लागि योजना सम्बन्धी विशेषज्ञ (स्थानीय विकास मन्त्रालय, राष्ट्रिय योजना आयोगको सचिवालय वा निजी क्षेत्र) को सहयोग लिन उपयुक्त हुनेछ ।

- आजिवियो सम्बन्धी प्रस्तुतिको अलावा स्थानीय तहमा अन्तर विषय क्षेत्र सवालहरु (बालमैत्री शासन, विपद व्यवस्थापन, वातावरण मैत्री शासन, लैङ्गिक समानता एवं समावेशी विकास वारेका प्रस्तुति गर्नु सान्दर्भिक हुन्छ) ।

(ख) गोष्ठीको दोश्रो चरणमा सहभागीहरु निम्नबमोजिमको पाँच विषयगत समूहमा विभक्त भई आ-आफ्नो विषयक्षेत्रको विषयगत सूची, कार्यक्षेत्र, निकालनुपर्ने नितिजा तथा सो को लागि आवश्यक पर्ने साधन (Inputs), प्रक्रिया (Process), जिम्मेवारी तथा समयावधि (Schedule) निर्धारण गर्नुपर्दछ ।

- आर्थिक समूह (कृषि, उद्योग, व्यापार र सेवा, पर्यटन, श्रम, रोजगारी, पशु विकास, रोजगारी, जिल्ला अर्थतन्त्र तथा गरिवी स्थिति, बैंकिङ क्षेत्र आदि)

- सामाजिक समूह (शिक्षा, स्वास्थ्य, सामाजिक कल्याण, महिला तथा बालबालिका विकास, उपेक्षित, उत्पीडित, दलित स्थिति, खेलकुद, रक्षात्मक सेवा, सामुदायिक समूह विकास, खानेपानी तथा सरसफाई आदि)
 - भौतिक पूर्वाधार समूह (सड़क यातायात, सञ्चार, सिंचाई, विजुली, नविकरणीय वैकल्पिक ऊर्जा, सार्वजनिक निर्माण आदि)
 - जनसंख्या, वस्तीविकास, भू-उपयोग तथा वातावरणीय व्यवस्थापन समूह (जनसंख्या, शहरीकारण, वस्तीविकास, भौगोलिक तथा भौतिक स्थिति, भू-संरक्षण, बन, वातावरण एवं विपद व्यवस्थापन, भौगोलिक सूचना, जलवायु परिवर्तन प्रणाली बनस्पति विकास आदि)
 - वित्तीय तथा संस्थागत स्रोत, क्षमता तथा व्यवस्थापन समूह (संस्थागत समन्वय तथा सञ्जाल, स्रोत, परिचालन तथा प्रक्षेपण, जनसहभागिता परिचालन, अनुगमन तथा मूल्यांकन, संगठनात्मक विकास, विकास व्यवस्थापन आदि)
- (ग) स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन तथा नियमावली बमोजिम गठन हुने/भएको योजना तर्जुमा समितिहरुको कार्यक्षेत्रको जिम्मेवारी किटान गर्ने तथा आवश्यकता अनुसार कार्यदल वा उपसमिति गठनको लागि जिल्ला विकास समितिमा सिफारिश गर्ने समेत गर्न सकिन्छ ।

प्रमुख प्रतिफलहरू (Major Outputs)

यस गोष्ठीका प्रमुख प्रतिफलहरू देहायबमोजिम हुनेछन् ।

- (क) जिल्ला विकासका साझेदारहरूलाई आवधिक योजना तर्जुमा, नीतिगत र कानूनी व्यवस्थाहरू एवम् यसको महत्वका बारेमा स्पष्ट जानकारी हुनेछ ।
- (ख) साझेदार संस्थावीच आजिवियो तयार गर्ने बारेमा साझा समझदारी कायम हुनेछ ।
- (ग) सर्वसम्मतिका आधारमा समयावधि र जिम्मेवारी समेत किटान भएको आजिवियो तर्जुमाको कार्ययोजना तयार हुनेछ ।

आवश्यक पर्ने तथ्याकं तथा सूचनाहरूको सूची

क्र.स.	तथ्याङ्क	उपलब्ध		छैन भने कहिले सम्म सिर्जना गर्न सकिने	जिम्मेवार निकाय	जिल्लाले सिर्जना गर्न सक्ने
		छ	छैन			
१	जनसंख्या सम्बन्धी					
१.१	जनसंख्या आकार तथा वनावट					
	गाविस र नगरपालिकामा सामाजिक जातिगत समुह, धर्म र मातृभाषा अनुसार महिला पुरुष जनसंख्या					
	उमेर समूह अनुसार महिला पुरुष जनसंख्या					
१.२	जनधनत्व					
१.३	सरदर जनसंख्या वृद्धिदर					
१.४	गाविस तथा नपामा कूल जनसंख्या र घरपरिवार संख्या					
१.५	सरदर आयु					
१.६	कूल प्रजनन दर					
१.७	वसाई सराई (जिल्ला भित्र र वाहिर)					
१.८	जनसंख्या प्रक्षेपण					
१.९	विवाहको औषत उमेर					
	एकल महिला जनसंख्या					
१.१०	प्रजनन उमेरका विवाहित महिला					
१.११	कोरा मृत्यु दर वा संख्या					
१.१२	कोरा जन्म दर वा संख्या					
१.१३	अन्य					
२	सामाजिक क्षेत्र					
२.१	खाद्य तथा पोषण					
२.१.१	२.५ के.जी. भन्दा कम तौलको जन्मने शिशुको प्रतिशत					
२.१.२	५ वर्ष मुनीका कम तौल भएका वालक र वालिकाको प्रतिशत					
२.१.३	प्रति व्यक्ति प्रतिदिन औषत क्यालोरी खपत दर (शहरी तथा ग्रामीण)					

२.२	स्वास्थ्य				
२.२.१	शिशु मृत्युदर				
२.२.२	बाल मृत्युदर				
२.२.३	१ वर्ष सम्मका बाल बालिकालाई रोग विरुद्ध खोप अनुपात				
२.२.४	मातृ मृत्युदर				
२.२.५	औषत मृत्युदर				
२.२.६	रोकथाम गर्ने सकिने रोगवाट एक वर्ष भित्र मृत्यु हुनेको संख्या				
२.२.७	प्रति हजार जनसंख्याको लागि स्वास्थ्य कर्मी (डाक्टर, पारा मेडिकल)को संख्या				
२.२.८	प्रति हजार जनसंख्याको लागि वेड संख्या				
२.२.९	१ घण्टा यात्रा दुरी भित्र हेल्थपोष्ट सेवा प्राप्त नगर्ने घरपरिवार संख्या				
२.२.१०	तालिम प्राप्त स्वास्थ्यकर्मीको सहयोगमा जन्मने शिशुको प्रतिशत				
२.२.११	टीटनस टोकसाईडको दुई मात्रा लिएका गर्भवती आमाको प्रतिशत				
२.२.१२	परिवारनियोजनको साधनको प्रयोग गर्ने दम्पतिको प्रतिशत (गर्भधारण उमेर)				
२.२.१३	एक वर्ष मुनि सबै खोप पाएको शिशु प्रतिशत				
२.२.१४	१०-१४ उमेर समूहका अनाथ बाल बालिकाको विद्यालयमा अनुपात				
२.२.१५	मलेरिया (रोग) भएकाको संख्या र यसबाट भएको मृत्यु संस्था				
२.२.१६	५ वर्ष मुनिका बाल बालिकाको लामखुटे निरोधक अवस्थामा सुन्ने अनुपात र औलो रोगको उपर्युक्त औषधोधी उपचार प्राप्त अनुपात				
२.२.१७	क्षयरोगी संख्या र यसबाट हुने मृत्यु दर				
२.२.१८	क्षयरोगीहरुको पहिचान र DOTs द्वारा रोग निदान अनुपात				
२.२.१९	स्वास्थ्य संस्थाहरुको वर्गीकरण अनुसार संख्या				
२.२.२०	निजी क्षेत्रबाट संचालित स्वास्थ्य संस्था संख्या				

२.२.२१	स्वास प्रस्वास संक्रमण दर				
	HIV AIDS संक्रमित संख्या तथा प्रभावित जनसंख्या, महिला, बालबालिका र अन्य सहित				
	१५- २४ उमेर समूहमा HIV/AIDS बारेको ज्ञान भएको जनसंख्या अनुपात				
	५ वर्ष मुनिका बालबालिकामा झाडापछाला लागेको कुल संख्या (५ वर्ष भित्र कतिपटक)				
	आड खस्ने समस्या भएका महिलाको अनुपात				
२.२.२२	अन्य				
२.३	खानेपानी र सरसफाई				
२.३.२	सुधारिएको श्रोतवाट पिउने पानी प्रयोग गर्ने जनसंख्या अनुपात				
२.३.३	पाईप प्रणालीवाट खानेपानी प्राप्त गर्ने घरपरिवार संख्या र प्रतिशत				
२.३.४	हाते पम्प, कुंवा, कुलो, इनार, मूलको धारावाट खानेपानी प्राप्त गर्ने घरपरिवार संख्या र प्रतिशत				
२.३.७	पक्की र कच्ची चर्पी भएको घर परिवार संख्या र प्रतिशत				
२.३.८	खुल्ला दिशा मुक्त क्षेत्र भएका वस्ती र लाभान्वित घरपरिवार संख्या				
२.३.९	व्यवस्थित फोहोरमैला फाल्ने खाल्डो भएको घरघुरी				
२.३.१०	ठल सुविधा भएको घरसंख्या				
२.११	छात्र छात्राका लागि अलग अलग व्यवस्थित चर्पी नभएको विद्यालय संख्या				
२.१२	खानेपानीको व्यवस्था नभएको विद्यालय संख्या				
२.१३	खानेपानी तथा सरसफाई उपभोक्ता समिति संख्या र क्रियाशील संख्या				
२.४	शहरीकरण, आवास तथा वस्तीविकास				
२.४.१	आफ्नो घर नभएको घरपरिवार संस्था वा प्रतिशत				
२.४.२	सरकारी भूमीमा अनाधिकृत रूपमा वसोवास गर्ने घरपरिवार संख्या				

२.४.३	कच्ची र पक्की घरको संख्या				
२.५	सुरक्षा				
२.५.१	अपराधिक घटना (हत्या, अपहरण, वलात्कार, चोरी, डकैती, चेलिवेटी वेचविखन तथा देहव्यापार, घरेलु हिंसा आदि) संख्या				
२.५.२	प्राकृतिक प्रकोप विपद्वाट अत्याधिक पीडित परिवारको संख्या तथा वार्षिक क्षमिताको अनुमान				
२.५.३	सुरक्षाकर्मी संख्या र जनसंख्या अनुपात				
२.५.४	प्रति दमकल जनसंख्या				
२.५.५	प्रति एम्बुलेन्स जनसंख्या				
२.६	शिक्षा				
	जम्मा विद्यालय संख्या (निजी, सामुदायिक र सरकारी)				
२.६.१	पूर्व प्राथमिक, प्राथमिक, निमावि, मावि, उच्चमावि र क्याम्पस भर्नादर				
२.६.२	स्कूल परित्याग दर				
२.६.३	प्राथमिक विद्यालयको अन्तिम कक्षा सम्म पूरा गर्ने (छात्र-छात्रा) अनुपात				
२.६.४	प्रा.वि., नि.मा.वि., मा.वि. र उच्च शिक्षामा छात्रा-छात्र अनुपात				
२.६.५	स्कूल तथा विद्यार्थी संख्या				
२.६.६	विद्यार्थी तथा कक्षा कोठा अनुपात (ग्रामीण र शहर)				
२.६.७	विद्यार्थी तथा शिक्षक अनुपात (ग्रामीण र शहर)				
२.६.८	साक्षरता प्रतिशत				
२.६.९	महिला-पुरुष साक्षरता अनुपात				
२.६.१०	तालिम प्राप्त शिक्षक, शिक्षिकाको संख्या र प्रतिशत				
२.६.११	महिला तथा पुरुष शिक्षक संख्या				
२.६.१२	विद्यालयको भौतिक स्थिति				
२.६.१३	सरकारी तथा निजी विद्यालयको संख्या				
२.६.१४	अनौपचारिक शिक्षा, व्यवसायिक तालिम प्राप्त जनसंख्या प्रतिशत				

२.६.१५	समुदायको स्रोतवाट संचालित विद्यालय संख्या				
२.६.१६	समुदायको स्रोतवाट संचालित विद्यालयका शिक्षक तथा शिक्षिका संख्या				
२.६.१७	समुदायको स्रोतवाट संचालित विद्यालय छात्रछात्रा संख्या				
२.७	खेलकूद तथा मनोरन्जन				
२.७.१	शहर वजार तथा खुला क्षेत्रको अनुपात				
२.७.२	सार्वजनिक पार्क संख्या तथा प्रति पार्क जनसंख्या				
२.७.३	सार्वजनिक खेल मैदान संख्या तथा प्रति मैदान जनसंख्या				
२.७.४	प्रतिहजार जनसंख्या टिभी, रेडियो तथा फिल्महल संख्या				
२.८	लैगिंग तथा वालवालिका विकास				
२.८.२	कूल कृषि/घरायसी पेशामा महिला संलग्नता प्रतिशत				
२.८.३	स्थानीय निकायमा कूल निर्वाचित मध्ये महिलाको प्रतिशत				
२.८.६	वाल वालिका मजुदरको संख्या र प्रतिशत				
२.८.७	अपाग, सुस्तमनस्थिती संख्या र प्रतिशत				
२.८.८	विशेष कठिनाईमा परेका महिला र वालवालिकाको संख्या र प्रतिशत				
२.८.९	स्रोतमा पहुच र निर्णय प्रक्रियामा महिला सहभागिता				
२.८.१०	उपभोक्ता समितिहरू, सहकारी संस्थाहरू, ऋण बचत संस्थाहरूमा कुल महिला सहभागिता प्रतिशत				
२.८.११	संसदमा महिला संख्या अनुपात				
२.८.१२	गैर कृषि क्षेत्रमा महिला (ज्याला) रोजगारी हिस्सा (%)				
२.८.१३	विद्यालय व्यवस्थापनमा महिला प्रतिशत				
२.८.१४	जिल्ला भित्र सरकारी तथा गैर सरकारी संस्थाहरूमा महिला कर्मचारीको प्रतिशत				
२.८.१५	उद्योग, व्यापारमा महिला सहभागिताको प्रतिशत				

२.८.१६	घरेलु कामकाजमा पुरुषहरुको सहभागिताको प्रतिशत				
२.८.१७	अन्या तथा अपाइग्राहको अवस्था				
	दृष्टिविहिन				
	लुला/लंगडा				
	लाटा/बहिरा				
	सुस्त मनस्थिति				
	अशक्त				
	अन्य				
२.८.१८	स्थानीय स्तरमा मानव अधिकारको अवस्था				
२.९	संचार				
२.९.१	जिल्लामा दर्ता भएका पत्रपत्रिका संख्या				
२.९.२	जिल्लामा दर्ता भई नियमित रूपमा प्रकाशन हुने पत्रपत्रिका संख्या				
२.९.३	प्रमाणपत्र प्राप्त पत्रकार संख्या				
२.१०	निजी क्षेत्र तथा गैसस				
२.१०.१	जिल्लामा दर्ता भएका कूल गैसस संख्या				
	जिल्लामा रहेका सकिय गैसस संख्या				
२.१०.२	जिल्लामा कार्यरत परामर्श दातृ संस्था संख्या				
२.१०.३	सार्वजनिक तथा निजी क्षेत्रको साझेदारीमा संचालन भएका आयोजना संख्या				
३.	आर्थिक क्षेत्र				
३.१	प्रमुख आर्थिक सूचक				
३.१.२	वेरोजगार तथा अर्द्धवेरोजगार दर				
३.१.३	कूल रोजगारीमा कृषि, उद्योग, बन, ऊर्जा, वैदेशिक तथा अन्य सेवाको योगदान				
३.१.४	जिल्लाको अर्थतन्त्रमा कृषि, उत्पादनमूलक क्षेत्र उद्योग, बन, ऊर्जा पर्यटन तथा अन्य सेवाको योगदान				
३.१.६	जिल्लाको गरिबी मापन नक्सांकन				
३.२	आय तथा जीवनयापन				
३.२.१	सरदर पारिवारिक आय				

३.२.२	सरदर पारिवारिक खर्च				
३.२.३					
३.२.४	निरपेक्ष गरिवीको रेखामुनी रहेको परिवार प्रतिशत				
	न्यूनतम सरदर प्रतिदिन २२५० क्यालोरी प्राप्त नगर्ने				
३.३	कृषि				
३.३.१	भूमिहिन तथा आधा हेक्टर (पहाडमा १० रोपनी र तराईमा १५ कट्ठा भन्दा कम कृषि भूमि हुने किसानको प्रतिशत				
३.३.२	प्रति व्यक्ति खाद्यान्न उत्पादन				
३.३.३	स्थानीय स्तरमा खाद्य सुरक्षाको अवस्था				
३.३.३.१	आफ्नो नियमित आम्दानी एवं कृषि उत्पादनले ३ महिनासम्म खान पुग्ने र वांकी अवधि दैनिक ज्याला मजुदुरी वा अन्य कामगारी जीवन निर्वाह गर्ने घरपरिवार संख्या				
	” दलित घरपरिवार				
	” जनजाति घरपरिवार				
	” अन्यजाति घरपरिवार				
३.३.३.२	” ३ देखि ६ महिना सम्म खान पुग्ने				
	” दलित घरपरिवार				
	” जनजाति घरपरिवार				
	” अन्यजाति घरपरिवार				
३.३.३.३	” ६ देखि ९ महिनासम्म खान पुग्ने				
	” दलित घरपरिवार				
	” जनजाति घरपरिवार				
	” अन्यजाति घरपरिवार				
३.३.३.४	” ९ देखि १२ महिनासम्म खान पुग्ने				
	” दलित घरपरिवार				
	” जनजाति घरपरिवार				
	” अन्यजाति घरपरिवार				
३.३.३.५	” वर्षभरी खान पुगेर वचत एवं विक्री गर्ने घर .संख्या				

	" दलित घरपरिवार				
	" जनजाति घरपरिवार				
	" अन्यजाति घरपरिवार				
३.३.३	कृषि भूमिको आकार तथा स्वामित्व				
३.३.४	प्रमुख कृषिबालीहरुको उत्पादकत्व				
३.३.५	कूल कृषि भूमिको क्षेत्रफल				
३.३.६	मलखाद प्रयोग दर				
३.३.७	उन्नत विज प्रयोग दर				
३.३.८	सिंचाई सुविधा पुगेको कृषि भूमिको प्रतिशत				
३.३.९	सिंचाई हुन सक्ने कृषि भूमिको प्रतिशत				
३.३.१०	कृषि क्षेत्रमा कर्जा लगानी दर				
३.३.११	प्रति व्यक्ति उन्नत पशुपक्षी संख्या				
३.३.१२	माछा, मासु र अण्डाको कूल उत्पादन (वार्षिक)				
३.३.१३	दुध र दुधजन्य उत्पादन				
३.३.१४	अन्य पशुजन्य उत्पादन र निर्यात				
३.३.१५	कृषि प्रशोधन र कच्चा पदार्थ खपत गर्ने उद्योगहरु				
३.३.१६	कृषि उद्यमीहरु, विउ, वेर्ना, विरुवा, पशु नश्ल उत्पादक तथा एग्रोभेटसहरु र कारोवार गर्नेहरुको संख्या				
३.३.१७	कृषि क्षेत्रमा ऋण प्रवाह गर्ने संस्थाहरु (सहकारी संस्थाहरु र वैकहरु तथा अन्य वित्तीय संस्थाहरु)				
३.३.१८	प्रमुख उत्पादन क्षेत्रहरु र बजार विन्दुसंग जोड्ने कृषि सडकहरु				
३.३.१९	कृषि उपजको भण्डारण क्षमता				
३.४	उद्योग, व्यापार, पर्यटन तथा सेवा क्षेत्र				
३.४.१	स्थापित उद्योगको किसिम र संख्या				
३.४.२	उद्योग स्थापना दर				
३.४.३	उद्योग बन्द हुने दर				

३.४.४	रोजगारी सिर्जना दर					
	महिला					
	पुरुष					
	दलित					
	जनजाति					
	अन्य					
३.४.५	गैर कृषि क्षेत्रमा कर्जा लगानी दर					
३.४.६	लघु उद्यम, साना गैर कृषि आर्थिक गतिविधिमा संलग्न उद्यमीको प्रतिशत					
३.४.७	प्रति वर्ष सरदर पर्यटक आगमन					
३.४.८	पर्यटकको वसाई दिन					
	शहरी क्षेत्र					
	ग्रामीण क्षेत्र					
३.४.९	प्रति पर्यटकको सरदर व्यय					
३.४.१०	पर्यटन व्यवसायसंग सम्बन्धित घरपरिवार संख्या					
३.४.११	NTFP जडीबुटी, काठ निकासीबाट राजस्व					
३.४.१२	निकासी पैठारी मुख्य मुख्य उत्पादन)					
३.४.१३	थोक तथा खुद्रा व्यापार					
४.	भौतिक पुर्वाधार विकास					
४.१	विद्युत तथा नविकरणीय ऊर्जा (गाविस अनुसार) जडान भएको घर परिवार प्रतिशत र गाविस संख्या					
४.१.१	केन्द्रीय प्रसारण लाईनबाट					
४.१.२	लघु तथा साना जलविद्युतबाट					
४.१.३	सौर्य शक्तिबाट					
४.१.४	वांयो ग्यांस					
४.१.५	सुधारिएको घटट					
४.१.६	उन्नत चुलो					
४.१.७	अन्य नविकरणीय ऊर्जा					
४.१.८	नविकरणीय ऊर्जाको परिप्रयोगमा आधारित व्यवसायहरु					
४.२	कुल सडक घनत्व (कि.मि. सडक वर्ग कि.मि. क्षेत्रफल)					

४.३	प्रति १०० हेक्टर योग्य भूमि (Arable Land) मा कुल सडक लम्बाई				
४.४	६ कि.मि.भन्दा वढी हिंडी यातायात सुविधा उपभोग गर्ने परिवार संख्या र प्रतिशत				
४.५	सडकको किसिम अनुसारको विवरण				
४.६	मोटरवाटो पुगेको गाविस संख्या				
४.७	प्रति हुलाक जनसंख्या				
४.८	प्रति हजार टेलिफोन संख्या				
४.९	टेलिफोन सेवा तथा				
४.१०	टेलिफोन लाईन वितरण र अन्य संचार संख्या				
४.१०.१	टेलिफोन लाईनमा पहुंच भएका गाविसहरु				
४.१०.२	मोबाइल सेवामा पहुंच भएका गाविसहरु				
४.१०.३	टेलिफोन लाईनमा				
४.१०.४	इमेल इन्टरनेटको उपलब्धता				
४.११	एफ.एम. रेडियोको उपलब्धता				
४.११.२	जिल्लावासीको पहुंच भएको एफ.एम संख्या				
४.१२	टेलिभिजन सेवाको उपलब्धता				
४.१२.१	नेपाली टेलिभिजन च्यानलको पहुंच भएका गाविसहरु				
४.१२.२	केबुल टेलिभिजन सेवा प्राप्त गर्ने घरसंख्या				
५	भौतिक तथा प्राकृतिक क्षेत्र				
५.१	भूमि क्षमताको वर्गीकरण (Land Capability Classification)				
५.२	भूमि भिरालोपन वर्गीकरण (Slope Classification)				
५.३	विद्यमान भू उपयोग (Existing Landuse)				
५.४	वस्ती विकास (Settlement Pattern and Hierarchy) को स्वरूप				
५.५	अनाधिकृत तथा अव्यवस्थित (Slum) क्षेत्रमा वसोवास गर्ने नगर जनसंख्या				
५.६	वास्तविक वनले ढाकेको क्षेत्र (सामुदायिक निजी, सरकारी, धार्मिक,)				

५.७	अन्य उपयोगका लागि कृषि भूमिको वार्षिक परिवर्तन दर					
६	जिल्लाको विशिष्टता					
६.१	उत्पादन तथा व्यवसायका हिसावले तुलनात्मक विशिष्टता (जस्तै : अन्न, च्युरी, धू, तेल, मह, जडिवटी, मासु, फलफुल, तरकारी, मसला, आदि)					
६.२	जिल्लाको नया संभावित भूमिका					
६.२.१	ऊर्जा विकास					
६.२.२	उद्योग					
६.२.३	पर्यटन					
६.२.४	अन्य					
७	आवधिक योजनाका लागि उपलब्ध वित्तीय स्रोत					
	केन्द्रीय एकमुष्ट अनुदान					
	विषयगत लगानी					
८.	स्थानीय स्रोत, संभावित स्रोत तथा आयको प्रक्षेपण					
९.	सामाजिक समूह, गैसस तथा निजी स्रोतको प्रक्षेपण					
१०.	जनसहभागिता प्रक्षेपण					
११.	वन तथा वातावरण					
११.१	वन क्षेत्रले ढाकेको भू-उपयोग अनुपात					
११.२	प्रदुषणजन्य उद्योगको स्थिति					
११.३	प्राकृतिक पानी स्रोतबाट माछाको उपलब्धता स्थिति					
११.४	विषादि हालेर माछा मार्ने प्रचलन (गाविस स्थान)					
११.५	सामुदायिक र सांझेदारी बनको आम्दानी, क्षेत्रफल, उपभोक्ता					
११.६	वनमा आश्रित तर सामुदायिक वनमा पहुंच नभएको घरधूरी संख्या					
११.७	कृषि वनको विवरण					
११.८	जलाधारको अवस्था					

११.९					
११.१०	पानीको मुहान प्रदूषण				
११.११	गैर कानुनी काठ चोरी दर				
११.१२	विषादी औषधिको प्रयोग दर				
११.१३	दाउरा वेची जीविकोपार्जन गर्ने घरपरिवार संख्या				
११.१४	जैविक विविधता (वनस्पतिका जाति तथा प्रजाति) स्थिति				
११.१५	जडीबुटी				
११.१६	चोरी शिकारी				
११.१७	स्थानीय स्तरमा हावापानी परिवर्तन सूचकहरू				
११.१७.१	तापक्रम				
११.१७.२	हिमतालहरूको सतहमा परिवर्तन				
११.१७.३	नदीहरूमा पानीको वहाव परिवर्तन				
११.१८	प्रकोप सम्बन्धी विवरण				
११.१८.१	पहिरो, हिमपहिरोवाट प्रभावित वा जोखिमयुक्त वस्तीहरू				
११.१८.२	नदी कटान वा बाढीवाट प्रभावित एंव जोखिमयुक्त वस्तीहरू				
११.१८.३	विगत १ वर्षमा प्राकृतिक प्रकोप (नदीकटान, पहिरो, हिमपहिरो, बाढी, डढेलो, भुकम्प, आगलागी आदि) वाट प्रभावित घरधुरी				
११.१९	प्रतिव्यक्ति फोहोर मैला उत्पादन दर (दैनिक)				
११.१९.१	फोहोरमैलाको उपयोग स्थिति				
११.१९.२	फोहरमैलाको संकलन स्थिति				

जिल्लाको तुलनात्मक स्थिति (नमूना)

विषय/क्षेत्र	राष्ट्रिय	जिल्ला	श्रोत/वर्ष
उदाहरण राष्ट्रिय आय सरदर			
साक्षरता-औसत • महिला • पुरुष			
आयु सरदर • महिला • पुरुष			

नोट : उपलब्ध भएसम्मका तथ्यांकहरु महिला, पुरुष र बालबालिका र समाजिक समूहहरु छुट्याई उल्लेख गर्ने ।

मुख्य मुख्य समस्य र सवालहरु

- उदाहरण : जिल्लाको साक्षरता दरमा ठूलो लैंगिक असमानता रहेको छ ।
-
-

प्रमुख विकासका अवसर र संभावनाहरु

-
-
-

नोट : जिल्लामा उपलब्ध भएसम्मका तथ्यांक यसमा उल्लेख गर्ने । मानवीय विकास प्रतिवेदन, वा अन्य सूचक सम्बन्धी अध्ययन प्रतिवेदनबाट पनि यी कुराहरु लिन सकिन्दछ ।

अनुसूची - ५क

वित्तीय विश्लेषण तालिका (क)
(विगत ३ आ.व.)

रु हजारमा

विषयगत निकायहरु	आ.व.		आ.व.		आ.व.	
	चालु	पूँजीगत	चालु	पूँजीगत	चालु	पूँजीगत

अनुसूची - ५ ख

वित्तीय विश्लेषण तालिका (ख)
जिल्लामा प्राप्त हुने विकास बजेटको हकमा विस्तृत विवरण

विषयगत निकायहरु	आ.व.			आ.व.			आ.व.		
	विनियोजन	निकासा	खर्च	विनियोजन	निकासा	खर्च	विनियोजन	निकासा	खर्च

स्रोत परिचालन तालिका (ग)
स्थानीय निकायको विस्तृत विवरण

विवरण	आ.व.....	आ.व.....	आ.व.....	कैफियत
वार्षिक अनुदान रकम				
पटके अनुदान रकम				
जम्मा				
आन्तरिक स्रोतको अनुमान				
यथार्थ आय (आन्तरिक)				
जम्मा				
(ग) बैदेशिक स्रोत जम्मा				
(घ) जनसहभागिता परिचालन				
नगद लागत सहभागिता				
श्रम सहभागिता				
(ड) सांसद कोष				
जम्मा				
(च) अन्य आमदानी जम्मा				
कूल जम्मा (Grand Total)				
खर्च र लगानी				
विकास कूल लगानी (प्रतिशत)				
प्रशासनिक खर्च (प्रतिशत)				

नोट : गा.वि.स. को एकमुष्टि, जि.वि.स. र न.पा. को अलग अलग तयार गर्ने

जिल्लाको आर्थिक स्रोतको विवरण तथा प्रक्षेपण

आर्थिक स्रोत परिचालन स्थिति

सि. नं	श्रोत	विगत ३ वर्षको स्थिति			प्रवृत्ति (Trend)	आगामी ५-७ वर्षको लागि प्रक्षेपण			
		आ.व....	आ.व....	आ.व....		आ.व....	आ.व....	आ.व....	आ.व....
१।	स्थानीय निकाय • सरकारबाट अनुदान • स्थानीय आय								
२।	विषयगत कार्यालय • शिक्षा • स्वास्थ्य • कृषि • सिंचाई •								
३।	गैसस (सबै किसिमका)								
४।	संघ/संस्था/कर्पोरेशन								
५।	केन्द्रस्तरका कार्यक्रम								
६।	परियोजनाहरु (अस्थायी प्रवृत्तिका)								
७।	निजी क्षेत्रको श्रोत परिचालन • कूल आयात (बाहिरी जिल्लाबाट) • कूल निर्यात (बाहिरी जिल्लाबाट) • पूर्वाधार र अन्य विकासमा लगानी								
८।	जनसहभागीता								
	जम्मा								

नोट : स्थानीय निकाय लगायत जिल्लाको श्रोत साधनको सम्पूर्ण विवरण अलग अलग उल्लेख गर्ने ।

गैरसरकारी संस्था सम्बन्धी विवरण

किसिम	विगत ३ वार्षिका स्रोत परिचालन (रु हजारमा)			संख्या	सेवा दिने विषय क्षेत्र	कार्य क्षेत्र (गा.वि.स. र न.पा.)
	१	२	३			
अन्तराष्ट्रीय गैरसरकारी संस्था						
राष्ट्रीय गैरसरकारी संस्था						
स्थानीय गैरसरकारी संस्था						
समुदायमा आधारित संस्था						
सहकारी संस्था						
पञ्जीकृत उपभोक्ता समूहहरु						

लैंगिक विश्लेषणका लागि केही मार्गदर्शनहरु

तथ्यांक संकलन तथा विश्लेषण गर्दा देहायका प्रश्नहरुको उत्तर खोजिनुपर्दछ ।

के प्रश्न गर्ने ?

- प्रस्ताविक नीति, कार्यक्रम र आयोजनाले कसलाई लक्षित गर्दछ (प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष) ? यसबाट कसलाई फाइदा र कसलाई बेफाइदा हुन्छ ?
- “समस्या” समाधानका लागि महिलाहरुसँग के विचार विमर्श गरिएको थियो ? समस्या समाधान गर्ने प्रक्रियामा उनीहरुलाई कसरी संलग्न गराइएको थियो ?
- यस मध्यस्थताले विद्यमान लिंगभेदमा आधारित श्रम विभाजन कार्यभार उत्तरदायित्व तथा अवसरलाई चुनौति दिएको छ ?
- महिला अग्रसरताका लागि सरकारी वचनवद्धतालाई सुदृढ गर्ने सर्वोत्तम उपाय के हुन सक्छ ?
- राष्ट्रिय, क्षेत्रीय वा अन्तर्राष्ट्रिय क्षेत्रमा उक्त परामर्श मध्यस्तरता र अन्य क्रियाकलप एवंम् संस्थाहरुबीच कस्ता सम्बन्ध रहेको छ ?
- परिवर्तनका अवसरहरु अथवा प्रवेश विन्दु कहाँ विद्यमान छन् ? ती अवसरहरुको समुचित उपयोग कसरी गर्न सकिन्छ ?
- महिलाहरुको परम्परागत घरायसी स्थान तथा पराधीन अवस्थाको भूमिकाबाट नीति, कार्यक्रम र आयोजनामा सहभागी गराउन के कस्ता उपायहरु प्रस्तावित गर्न सकिन्छ ?
- महिलाहरु स्वावलम्बी र आत्मनिर्भर हुँदा तथा समस्या समाधानमा सामूहिक प्रयास गर्ने क्षमताको वृद्धि हुँदा के कस्ता दीर्घकालीन प्रभाव पार्न सकिन्छ ?

किन गर्ने ?

- महिला र पुरुष (लिंग बीचको सम्बन्ध, महिला र पुरुष बीचको श्रम विभाजन (कसले के काम गर्ने) र स्रोतहरु माथि कसको नियन्त्रण छ र पहुँच कसको छ आदि विषयमा समझदारी प्राप्त गर्ने ।
- कार्य विवरणमा गार्हस्थ (प्रजनन) र सामुदायिक कार्य समावेश गर्ने । महिला र पुरुषले आर्थिक, पारिवारिक र सामाजिक कार्यमा पुऱ्याउन सक्ने योगदानको बारेमा जानकारी लिने ।
- महिला संगठनहरु, लिंग विशेषज्ञहरु र महिलाहरुसँग सम्पर्क राख्ने ।
- महिला सहभागिता र उत्पाकत्वमा बाधा पुऱ्याउने पक्षहरु (सामाजिक, आर्थिक, वैधानिक र राजनीतिक) को पहिचान गर्ने ।
- महिलाहरुको व्यवहारिक आवश्यकता र सामरिक आवश्यकता (Strategic needs) बारे जानकारी लिने र तिनीहरुलाई सहयोग पुऱ्याउने अवसरहरुको पहिचान गर्ने ।
- महिला तथा पुरुषको अग्रसरताबाट पर्ने विभिन्न प्रभावहरुलाई विचार गरी पहल गर्नुपर्ने ।
- आधारभूत तथ्यांकहरु संकलन गर्ने, छरिएर रहेका लिंग सम्बन्धी तथ्यांक एकत्रित गर्ने, नाप्न सकिने लक्ष्य निर्धारण गर्ने, सूचकहरुलाई परिभाषित गर्ने र अपेक्षित नतिजाहरुलाई परिभाषित गर्ने ।
- अपेक्षित जोखिमलाई विचार गर्ने र तिनको निराकरण गर्न उपयुक्त रणनीति निकास गर्ने ।

पूर्व तयारी उपजिल्ला स्तरीय गोष्ठी

औचित्य

जिल्लाको आवधिक योजना तर्जुमा प्रकृयामा सकेसम्म जराधार तह सम्मका समस्याहरु र सम्भावनाहरुलाई स्थानीय तहबाट नै प्रतिनिधित्व गराई सर्वसाधारण जनताहरुको आवाजलाई जिल्लातह सम्म पुऱ्याउनु आवश्यक छ । यसबाट जिल्लास्तरमा बन्ने आवधिक योजनाबारे स्थानीय तहसम्म जानकारी गराई उनीहरुको आवश्यकतालाई जिल्ला योजनामा मुखरित गराई स्थानीय स्वामित्व भावनामा वृद्धि गर्नुपर्ने हुन्छ ।

उद्देश्यहरु :

१. स्थानीय तहका आवश्यकता, समस्याहरु तथा सम्भावनाहरु पहिचान गर्ने
२. जिल्ला भित्रका विभिन्न भौगोलिक क्षेत्र/भेगमा सन्तुलित विकास गराउने
३. स्थानीय स्तरबाट प्राप्त गर्नु पर्ने सूचना प्राप्त गरी आजिवियो तर्जुमा कार्यलाई सहज गराउने
४. स्थान विशेषका विशिष्ट अवसरहरुलाई आजिवियोमा समावेश गराउने ।

गोष्ठीको विधि :

१. आजिवियो को महत्व र यसको तर्जुमा प्रक्रियाबारे सहभागिहरुलाई अभिमुखीकरण
२. सहभागिहरुलाई ५ समूहहरुमा विभाजन गरी समूह कार्य गराउने
 - आर्थिक विकास
 - सामाजिक विकास
 - भौतिक पूर्वाधार विकास
 - वन, वातावरण, विपद जोखिम, जलवायू परवर्तन र जनसंख्या
 - संस्थागत क्षमता, राजस्व परिचालन, विकास व्यवस्थापन, जनसहभागिता
३. समूहहरुले सो समूहक्षेत्रका प्रमुख समस्या, त्यसको असर तथा समाधानका लागि सम्भावना बारे प्रस्तुति गरी पूर्ण सत्रमा प्रस्तुति र छलफल गर्ने प्राप्त समस्याहरुलाई प्राथमिकताक्रम निर्धारण गर्ने ।
४. सहजकर्ताले गोष्ठीबाट प्राप्त प्रतिफलहरुलाई जिल्लास्तरमा संयुक्त प्रतिवेदन तयार गर्ने र आजिवियो तर्जुमा समूह मार्फत आजिवियो गोष्ठी २ मा प्रस्तुत गर्ने ।
५. जिल्ला वस्तुगत विवरणमा सो क्षेत्रका कुनै सूचना/तथ्याङ्क अपुग भएको भए सम्बन्धित गाविस सचिव मार्फत संकलनको व्यवस्था गर्ने ।

गोष्ठीको अवधि :

यो गोष्ठी एक दिनको लागि संचालन गर्नु पर्नेछ ।

सहभागिहरु :

- उपजिल्लामा रहेका गाविसहरुका अध्यक्ष वा सचिवहरु
- राजनीतिक दलहरुका मध्ये क्षेत्रीय इकाइका प्रतिनिधिहरु जिल्लास्तरमा निर्धारण गराइएका ५ जना प्रतिनिधिहरु
- उप जिल्लाका गाविसहरुमा कार्यरत सामाजिक परिचालहरु मध्ये महिला २ समेत ३ जना
- त्यस क्षेत्रमा कार्यरत सामुदायिक संस्थाहरु मध्ये सामुदायिक बन उपभोक्ता समिति, खानेपानी उपभोक्ता समितिबाट महिला प्रतिनिधिहरु - २
- त्यस क्षेत्र/भेगमा कार्यरत सहकारी संस्थाहरु मध्येबाट महिला र पुरुष - २
- नागरिक बडा मञ्चका प्रतिनिधिहरु मध्ये (महिला २, र पुरुष २) - ४
- गाविसका नागरिक सचेतना केन्द्रका प्रतिनिधिहरु महिला र पुरुष - २
- उप स्वास्थ्य चौकी प्रमुखहरु मध्ये -२
- विद्यालय व्यवस्थापन समितिका प्रतिनिधि - २
- बाल क्लब/सञ्चालका (बालक/बालिका) - २
- कृषि, पशु, बन इलाका, सेवा केन्द्रका प्रतिनिधिहरु - ३
- क्षेत्रमा कार्यरत स्थानीय गैससका प्रतिनिधिहरु - २
- विद्यालयका शिक्षक/शिक्षिका प्रतिनिधि - २

आमन्त्रित

- जिविस
- विषयगत कार्यालयहरु

तौर तरिका

- गोष्ठीलाई पूर्ण सहभागितामूलक पद्धतिमा सञ्चालन गर्ने
- ब्राउन पेपर तथा मेटाकार्ड प्रयोग गरी छलफललाई पारदर्शी गराउने, निर्णय सर्वसम्मतिका आधारमा गर्ने ।
- गोष्ठी अनौपचारिक ढंगबाट सञ्चालन गर्ने (गोष्ठीको संयोजन गोष्ठी सञ्चालन हुने गाविसका अध्यक्ष/सचिवबाट गराउनु उपयुक्त हुन्छ) ।

**जिल्लाको समस्या र सम्भावना विश्लेषण तथा जिल्ला विकासको लक्ष्य
निर्धारण कार्यशाला गोष्ठी
गोष्ठी नं. २**

औचित्य, उद्देश्य र कार्यविधि

विषयगत योजना तर्जुमा समितिहरुले आवश्यकता अनुसार विशेषज्ञको सेवा समेत लिई जिल्लाको विद्यामान अवस्थाको विश्लेषण गरी विषयगत (Sectoral) तथा क्षेत्रगत (Spatial) समस्या तथा सम्भावनाहरु समेट्ने गरी छोटो प्रतिवेदन तयार गर्नुपर्छ । यसै गरी विगत आजिवियो तयार गरी कार्यान्वयन गरिएको भए समीक्षाको संक्षिप्त प्रतिवेदन समेत तयार गर्नु पर्दछ । त्यसपछि जिल्ला विकाससँग सम्बन्धित सबै साफेदारहरु बीच छलफल तथा विचार विमर्श (deliberation) को लागि प्रस्तुत गर्न तीन दिने कार्यशाला गोष्ठीको आयोजना गर्नुपर्दछ ।

यस गोष्ठीको उद्देश्यहरु देहायबमोजिम हुनेछन् ।

- अन्तर विषयक (Cross Sectoral) सवालहरुलाई योजना तर्जुमामा समावेश गराउन सरोकारवालाहरुलाई अभिमुखीकरण गर्ने । यसमा समसामयिक सवालहरु जस्तै बालमैत्री, तथा वातावरण मैत्री स्थानीय शासन, लैङ्गिक समता तथा समावेशी, विपद जोखिम न्यूनीकरण आदि पर्दछन् ।
- जिल्ला सूचना विश्लेषणका आधारहरु, यसमा अपनाइएका तरिकाहरु र विश्लेषणबाट प्राप्त समष्टिगत सूचनाहरु (development issues, problems, potentials and challenges) लाई प्रस्तुत गरी छलफल गर्ने ।
- छुट हुन गएका कुनै महत्वपूर्ण सूचनाहरु भए सहभागीहरुबाट प्राप्त सुभावका आधारमा सर्वसम्मतिमा पुगी जिल्ला वस्तुगत विवरणलाई अन्तिम रूप दिने ।
- विश्लेषण तथा जिल्लाको दीर्घकालीन सोचको आधारमा जिल्ला विकासको लक्ष्य, उद्देश्य तथा रणनीतिहरु समेत निर्धारण गर्ने
- जिल्लाको वस्तुस्थितिको विश्लेषण -इलाका वा उप जिल्लास्तर (Sub-district level) बाट प्राप्त प्रतिवेदन अनुरूप तथा विकाससँग सम्बन्धित समस्या/सवाल तथा अवसर सम्भावना (Potentials) हरुको कारणहरु र त्यसका असरहरुको गहिराई पहिचान गरी विश्लेषण गर्ने ।
- उपलब्ध अवसर र सम्भावनाहरुका आधारमा विद्यामान विकासका समस्या/सवालहरु समाधान गर्ने सम्भाव्य उपायहरुको खोजी तथा विश्लेषण गर्ने ।
- जिल्ला विकासको दीर्घकालीन सोच (पहिले निर्धारण नभएको भए मात्र), लक्ष्य र उद्देश्यहरुको निर्धारण, सिद्धान्तहरु एवम् रणनीतिहरुको निर्धारण गर्ने ।
- प्रत्येक तहको उद्देश्यहरुको सूचक प्रमाणित गर्ने आधार तथा जोखिम पक्षहरुको पहिचान एवम् निर्धारण गर्ने ।

गोष्ठीको कार्यविधि

- (१) अन्तर विषयक सवालहरु बारेका छोटा कार्यपत्रहरु प्रस्तुति र छलफल,
 - (२) जिल्ला योजना तर्जुमा समितिहरुले आ-आफ्नो क्षेत्रको देहायबमोजिम कुराहरु गोष्ठी समक्ष प्रस्तुत गर्नु पर्दछ ।
 - (क) तालिका नं. ९ मा दिइएको नमूना बमोजिम तयार गरेको समस्या विश्लेषण तालिका ।
 - (ख) जिल्ला विकासको लागि उपलब्ध अवसर र सम्भावनाहरु
 - (ग) कम्तीमा विगत ५ वर्षमा भएको विकासका प्रयास, प्रवृत्ति र उपलब्धिको विवेचनाको सारांश अनुसूची -११) ।
- (२) यी विषयवस्तुहरुको प्रस्तुतिपछि सहभागीहरु देहायका समूह विभाजित भई सहभागितात्मक रूपमा विस्तृत विश्लेषण गर्नुपर्नेछ ।

समूह	विषयक्षेत्र
क. आर्थिक विकास समूह	कृषि, उद्योग, व्यापार र सेवा, पर्यटन, श्रम, रोजगारी, गरिबी निवारण र आर्थिक विकाससँग सम्बन्धित विषयक्षेत्रका कार्यालयका साथै बैद्धिक क्षेत्र आदि ।
ख. सामाजिक विकास समूह	शिक्षा, स्वास्थ्य, सामाजिक कल्याण, महिला तथा बालबालिका विकास, उपेक्षित, उत्पीडित तथा दलित विकास, खेलकुद, रक्षात्मक सेवा, सामुदायिक विकास र सेवा, खानेपानी तथा सरसफाई आदि ।
ग. भौतिक पूर्वाधार विकास समूह	सडक, यातायात, सञ्चार, सिंचाई, विद्युत, नविकरणीय ऊर्जा, सार्वजनिक निर्माण आदि ।
घ. जनसंख्या, वस्ती विकास, भू-उपयोग तथा वातावरणीय व्यवस्थापन समूह	जनसंख्या, शहरीकरण, वस्ती विकास, भौगोलिक तथा भौतिक स्थिति, भू-क्षय, वन, वातावरण व्यवस्थापन, भौगोलिक सूचना प्रणाली आदि ।
ड. वित्तीय तथा संस्थागत स्रोत, क्षमता विकास र विकास व्यवस्थापन समूह	संस्थागत समन्वय तथा सञ्जाल, स्रोत परिचालन तथा प्रक्षेपण, जनसहभागिता परिचालन, संगठनात्मक विकास, विकास व्यवस्थापन, कर्मचारी व्यवस्थापन, अनुगमन तथा मूल्यांकन आदि ।

यसरी भएका छलफलका प्रतिफल ठूलो समूह (Plenary) मा प्रस्तुत गरी अन्तिम रूप दिनु पर्दछ ।

गोष्ठीको अवधि र सहभागीहरु

यो गोष्ठी ३ दिनको लागि आयोजना गर्न सकिन्छ । यसमा तल उल्लेख भए बमोजिम सबै क्षेत्रको प्रतिनिधित्व हुने गरी करिब ८० जना सहभागी हुनेछन् ।

- जिल्ला विकास समितिका पदाधिकारीहरु
- जिल्लाको संसद /संविधानसभा सदस्यहरु
- कोष तथा लेखा नियन्त्रक कार्यालयका प्रमुख
- प्रमुख जिल्ला अधिकारी र जिल्ला प्रहरी प्रमुख

- जिल्ला स्तरका प्रमुख बैंक तथा वित्तीय संस्थाका प्रमुखहरु
- जिल्लामा रहेका विश्व विद्यालय, क्याम्पसका प्रतिनिधिहरु
- विषयगत शाखा प्रमुखहरु तथा योजना अधिकृतहरु
- जिल्लामा विकास कार्यक्रम सञ्चालन गरिरहेका गैरसरकारी संस्थाका प्रतिनिधिहरु (स्थानीय, राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय)
- स्थानीय निकाय महासंघका लागि स्थानीय प्रतिनिधिहरु
- निजी क्षेत्रमा रहेका व्यवसायी संघका प्रतिनिधिहरु (उद्योग वाणिज्य संघ/घरेलु तथा साभा उद्योग महासंघ/बस व्यवसायी संघ/साभा सहकारी संघ आदि)
- स्थानीय समुदायिक संघका प्रतिनिधिहरु (वन उपभोक्ता समिति/ऋण तथा वचत समूह/सहकारी/कृषक समूह)
- बाल क्लब/सञ्जालका प्रतिनिधिहरु
- गाविस सचिवहरुका प्रतिनिधिहरु
- जिल्ला भित्रका नगरपालिका प्रमुखहरु र सचिवहरु
- राष्ट्रिय/स्थानीयस्तरका राजनीतिक दलका प्रतिनिधिहरु
- स्थानीय बुद्धिजीवी र पत्रकारहरु
- महिला एवम् दलित तथा पिछडिएका वर्गको प्रतिनिधिहरु
- माथि उल्लेख भएकोमा समावेश नभएका जिल्ला योजना तर्जुमा समितिका सदस्यहरु
- अन्य आवश्यक ठहराइएका सहभागीहरु

आमन्त्रित सहभागिहरु

- स्थानीय विकास मन्त्रालयका प्रतिनिधि
- राष्ट्रिय योजना आयोगका प्रतिनिधि
- विषयगत मन्त्रालयका प्रतिनिधिहरु
- राष्ट्रिय योजना आयोग तथा सम्बन्धित विषयगत क्षेत्रका निर्देशकहरु

गोष्ठीको सञ्चालनका तौरतरिकाहरु (Methodology)

- गोष्ठी पूर्ण सहभागितामूलक पद्धतिको आधारमा सञ्चालन गर्नुपर्दछ ।
- चार्ट र कार्डहरुको प्रयोग गरी गोष्ठीको छलफल र सञ्चालन विधिलाई बढी पारदर्शी र व्यवस्थित तुल्यात्मनु पर्दछ ।
- गोष्ठीमा छलफलपछि सर्वसम्मतिका आधारमा मात्र निर्णय लिनु पर्दछ । निर्णय भएका विषयवस्तुहरुलाई सबैले देख्ने गरी भित्तामा टाँस्नुपर्दछ ।
- छलफलबाट आएका कुराहरुमा सर्वसम्मतिका आधारमा निर्णय लिइनु पर्छ ।

- गोष्ठी सञ्चालनका लागि कुशल सहजकर्ताहरूको जरुरत पर्दछ । यसका लागि आवश्यकताअनुसार अनुभवी र स्थानीय स्तरमा सहभागितामूलक योजना तर्जुमा प्रक्रिया सम्बन्धित क्षेत्रमा राम्रो अनुभव भएका सहजकर्ताहरूको सहयोग लिन सकिन्छ । सहजकर्ताहरूको चयन गर्दा योजना सम्बन्धी विषयमा अध्ययन गरेको वा अनुभवीहरूमध्येबाट छनौट गर्नु उपयुक्त हुन्छ ।

गोष्ठीको प्रतिफल (Output)

यस गोष्ठीको प्रतिफल देहाय बमोजिम हुनेछ ।

- (१) यो जिल्लाको समस्या तथा सम्भावनाहरूमा जिल्लाको सबै साभेदारीहरूबीच साभा समझदारी तथा विश्लेषणको पूर्णतामा सबैको स्वीकृति प्राप्त गर्नु ।
- (२) जिल्लाको दीर्घकालीन सोच तथा विकास सिद्धान्त निर्धारण ।
- (३) जिल्ला विकासको समष्टिगत लक्ष्य, उद्देश्य तथा रणनीति निर्धारण ।

आवधिक जिल्ला विकास योजना लेखनको लागि नमूना बिषय सूची

खण्ड १ : परिचय

१ परिचय

- १.१ पृष्ठभूमि
- १.२ राष्ट्रिय, बिषयगत योजना र अन्य योजाना संग सम्बन्ध
- १.३. आवधिक योजना तर्जुमामा अपनाइएको विधि
- १.४ बिषयगत क्षेत्रको जिल्लास्तरीय योजना तर्जुमा कार्यशाला गोष्ठी
- १.५ आवधिक जिल्ला विकास योजनाको दस्तावेज तयारी तथा लेखन
- १.५ अन्तिम स्वीकृतिको लागि पेश

खण्ड २ : जिल्ला विकासको अवधारणा

- २.१ आवधिक जिल्ला विकास योजनाको पृष्ठभूमि (आवश्यक भए उल्लेख गर्ने)
 - २.२. केन्द्रको आवधिक योजनासँगको सम्बन्ध
 - २.३ जिल्लाको दीर्घकालीन दृष्टिकोण (Vision)
 - २.४ जिल्ला विकासको समष्टिगत लक्ष्य (Goal)
 - २.५ जिल्ला विकासको समष्टिगत उद्देश्य (Objective)
 - २.६ जिल्ला विकासको प्रमुख संभावना, अवसर, समस्या तथा चुनौतीहरू (SWOT) विश्लेषण :
- यसमा क्षेत्रगत रूपमा गरिएको SWOT विश्लेषणबाट मुख्य-मुख्य संभावना, अवसर, समस्या तथा चुनौतीहरू पहिचान गरी विश्लेषण गर्ने कार्य त्यसपछि आएका निक्यौतिबाट समष्टिगत रूपमा जिल्लाका सम्भावनाहरूलाई उपयोग गर्दै जिल्लाको विकासका लागि भएका समस्याहरूलाई हटाउदै चुनौतीहरूको सामना गर्दै जानको लागि उपयुक्त रणनीतिको विकास गर्नु पर्छ। जस्तो सबै बिषय क्षेत्रको समष्टिगत यसमा गरिन्छ भनें क्षेत्रगत विश्लेषणमा सो क्षेत्रको हरेक बिषय क्षेत्रको (उपक्षेत्र (जस्तै आर्थिक क्षेत्रको समष्टिगत SWOT यसमा उल्लेख गर्नु पर्छ भनें त्यस भित्रका हरेक बिषय कृषि, उद्योग, बाणिज्यआदि को छुट्टा छुट्टै)

२.६.१ जिल्ला विकासका प्रमुख सम्भावनाहरू (Opportunities or Potentials)

(जिल्लामा आर्थिक क्षेत्रको सम्भावनाहरू, पूर्वाधार विकास, सामाजिक विकास तथा अन्य)

२.६.२ जिल्ला विकासका सबल एवम् दुर्बल पक्षहरू (Strength and weakness)

२.६.३ जिल्ला विकासका चुनौतिहरू (Threats or Challenges)

२.६.४ जिल्ला विकासका समस्याहरू (Issues, Problems)

२.७ जिल्ला विकासका समष्टिगत रणनीतिहरु

२.८ जिल्ला विकास योजनाको एकीकृत सोच तालिका :यसमा जिल्लाको समष्टिगत लक्ष्य(goal) लाई

प्रभाव तहको नतिजा मानी क्षेत्रगत log frame को अन्तिम नतिजालाई outcome

१,२,३,४.....गरी outcome स्तरको भाषामा नतिजा लेख्नु पर्छ। त्यसपछि क्षेत्र अन्तर्गतका

बिषयगत log frame को अन्तिम नतिजालाई output स्तरको नतिजा १.१,१.२...त्यस्तै२.१,

२.२...,३.१,३.२आदि । जस्तै समष्टिगत log frame मा पूर्वाधार क्षेत्र १ नं मा छ भनें त्यो

अन्तर्गतका सङ्केत १.१, सिंचाइ १.२ आदि।

२.९ जिल्ला विकास प्राथमिकताका क्षेत्रहरु

द्रष्टव्य :यसमा सम्पूर्ण क्षेत्रको समष्टिगत (५वटै क्षेत्र), लेखिन्दू भनें तल (खण्ड ३ देखि ७)मा उल्लेखित क्षेत्रगतमा बिश्लेषणमा क्षेत्रगत र बिषयगत रूपमा छुट्टा-छुट्टै उल्लेख गरिन्दू।

खण्ड ३ :भौतिक पूर्वाधार विकास

३.१ भौतिक पूर्वाधारको विद्यमान अवस्था

३.२ भौतिक पूर्वाधारको क्षेत्रमा विगतका उपलब्धिहरु

३.३ भौतिक पूर्वाधार क्षेत्रका सम्भावना, अवसर र चुनौतीहरुको विश्लेषण

३.४ समस्याहरु

द्रष्टव्य : भौतिक पूर्वाधार सम्बन्धी विद्यमान समस्याको विश्लेषण तालिका अनुसूचीमा राख्ने र यसबाट सिफारिश गरिएका रणनीतिहरु मूल खण्डमा राख्ने (यसमा निर्धारित फर्म्याटमा समस्या, समस्याको अन्तर्निहित कारण र मूल कारण उल्लेख गरी रणनीति सिफारिश गर्नु पर्छ जसद्वारा समस्याको समाधानका साथै चुनौतीहरुको सामना र अवसरको उपयोग द्वारा सम्भावनालाई समृद्धिमा रूपान्तरण गर्न सकियोस)

३.५ भौतिक पूर्वाधार विकासका लागि रणनीति तथा कार्यनीतिहरु

३.६ भौतिक पूर्वाधार क्षेत्र विकास योजनाको तर्कबद्ध ढाँचा सहितको सोच तालिका

३.७ पूर्वाधार विकासका लागि आवश्यक र उपलब्ध हुन सक्ने बजेट (अनुसूचीमा राख्ने)

३.८ भौतिक पूर्वाधार विकास क्षेत्रका कार्यान्वयन योजना (अनुसूचीमा राख्ने)

३.९ भौतिक पूर्वाधार विकास क्षेत्रका विकास योजनाको जिम्मेवारी तालिका(अनुसूचीमा राख्ने)

द्रष्टव्य :हरेक क्षेत्र अन्तर्गतका विषय क्षेत्र/उप क्षेत्र समेत सबै समेटिएको हुनेछ जस्तै पूर्वाधार क्षेत्र अन्तर्गत सङ्केत, सिंचाइ, पुल आदि। यी तलका सबै खण्डहरुमा समेत सबै उपक्षेत्रहरु समेट्नु पर्छ।

खण्ड ४:आर्थिक विकासका क्षेत्रहरु

- ४.१ आर्थिक क्षेत्रको विद्यमान अवस्था
- ४.२ आर्थिक क्षेत्रमा विगतका उपलब्धिहरु
- ४.३ आर्थिक क्षेत्रका सम्भावना, अवसर र चुनौतीहरुको विश्लेषण
- ४.४ समस्याहरु

द्रष्टव्य : आर्थिक क्षेत्रसम्बन्धी विद्यमान समस्याको विश्लेषण तालिका अनुसूचीमा राखे र यसबाट

सिफारिश गरिएका रणनीतिहरु मूल खण्डमा राखे (यसमा निर्धारित फर्म्याटमा समस्या, समस्याको अन्तर्निहित कारण र मूल कारण उल्लेख गरी रणनीति सिफारिश गर्नुपर्छ जसद्वारा समस्याको समाधानका साथै चुनौतीहरुको सामना र अवसरको उपयोगद्वारा सम्भावनालाई समृद्धिमा रूपान्तरण गर्न सकियोस् ।)

- ४.५ आर्थिक क्षेत्रका लागि आवश्यक रणनीति तथा कार्यनीतिहरु
- ४.६ आर्थिकक्षेत्रको तर्कबद्ध ढाँचा सहितको सोच तालिका
- ४.७ आर्थिक क्षेत्रका लागि अनुमानित बजेट (अनुसूचीमा राखे)
- ४.८ आर्थिक क्षेत्रका कार्यान्वयन योजना (अनुसूचीमा राखे)
- ४.९ आर्थिक विकास क्षेत्रका आयोजनाहरुको जिम्मेवारी तालिका (अनुसूचीमा राखे)

खण्ड ५ :सामाजिक विकास

- ५.१ सामाजिक क्षेत्रको विद्यमान अवस्था
- ५.२ सामाजिक क्षेत्रमा विगतका उपलब्धिहरु
- ५.३ सामाजिक क्षेत्रका सम्भावना, अवसर र चुनौतीहरुको विश्लेषण
- ५.४ समस्याहरु

द्रष्टव्य : सामाजिक विकास सम्बन्धी विद्यमान समस्याको विश्लेषण तालिका अनुसूचीमा राखे र यसबाट सिफारिश गरिएका रणनीतिहरु मूल खण्डमा राखे (यसमा निर्धारित फर्म्याटमा समस्या, समस्याको अन्तर्निहित कारण र मूल कारण उल्लेख गरी रणनीति सिफारिश गर्नु पर्छ जसद्वारा समस्याको समाधानका साथै चुनौतीहरुको सामना र अवसरको उपयोगद्वारा सम्भावनालाई समृद्धिमा रूपान्तरण गर्न सकियोस् ।)

- ५.५ सामाजिक क्षेत्रका लागि आवश्यक रणनीति तथा कार्यनीतिहरु
- ५.६ सामाजिक क्षेत्रको तर्कबद्ध ढाँचा सहितको सोच तालिका

- ५.७ सामाजिक क्षेत्रका लागि अनुमानित बजेट (अनुसूचीमा राख्ने)
- ५.८ सामाजिक क्षेत्रका कार्यान्वयन योजना (अनुसूचीमा राख्ने)
- ५.९ सामाजिक क्षेत्रका आयोजनाहरूको जिम्मेवारी तालिका (अनुसूचीमा राख्ने)

खण्ड ६ :वन, वातावरण तथा विपद व्यवस्थापन

६.१ बन तथा वातावरण तथा विपद व्यवस्थापन क्षेत्रको विद्यमान अवस्था

६.२ विगतका उपलब्धिहरू

६.३ सम्भावना, अवसर र चुनौतीहरूको विश्लेषण

६.४ समस्याहरू

द्रष्टव्य : वन तथा वातावरण सम्बन्धी तथा विपद व्यवस्थापन सम्बन्धी विद्यमान समस्याको विश्लेषण तालिका अनुसूचीमा राख्ने र यसबाट सिफारिश गरिएका रणनीतिहरू मूल खण्डमा राख्ने (यसमा निर्धारित फर्म्याटमा समस्या, समस्याको अन्तररनिहित कारण र मूल कारण उल्लेख गरी रणनीति सिफारिश गर्नु पर्छ)। जसद्वारा समस्याको समाधानका साथै चुनौतीहरूको सामना र अवसरको उपयोग द्वारा सम्भावनालाई सम्बृद्धिमा रूपान्तरण गर्न सकियोस ।)

६.५ रणनीति तथा कार्यनीतिहरू

६.६ वन वातावरणाको तर्कबद्ध ढाँचासहितको सोच तालिका

६.७ विपद व्यवस्थापन

६.८ विपद व्यवस्थापन सम्बन्धी सोच तालिका

६.९ वन, वातावरण तथा विपद व्यवस्थापन सम्बन्धी कार्यान्वयन योजना (अनुसूचीमा राख्ने)

६.१० कार्यक्रमको श्रोत अनुमान तथा बजेट वाँडफाँड (अनुसूचीमा राख्ने)

५.८ कार्यान्वयन योजना (अनुसूचीमा राख्ने)

५.९ जिम्मेवारी तालिका (अनुसूचीमा राख्ने)

खण्ड ७ : संस्थागत विकास तथा सुशासन

७.१ संस्थागत सुशासन सम्बन्धी अद्यावधिक स्थिति

७.२ विगतका उपलब्धिहरू

७.३ सम्भावना, अवसर र चुनौतीहरूको विश्लेषण

७.४ समस्याहरू

द्रष्टव्य : संस्थागत सुशासन सम्बन्धी सम्बन्धी विद्यमान समस्याको अद्यावधिक विश्लेषण तालिका
अनुसूचीमा राख्ने र यसबाट सिफारिश गरिएका रणनीतिहरू मूल खण्डमा राख्ने (यसमा
निर्धारित फर्म्याटमा समस्या, समस्याको अन्तरनिहित कारण र मूल कारण उल्लेख
रणनीति सिफारिश गर्नु पर्छ जसद्वारा समस्याको समाधानका साथै चुनौतीहरूको सामना र
अवसरको उपयोगद्वारा सम्भावनालाई समृद्धिमा रूपान्तरण गर्न सकियोस्।)

- ७.५ रणनीति तथा कार्यनीतिहरू
- ७.६ तर्कबद्ध ढाँचा सहितको सोच तालिका
- ७.७ कार्यान्वयन योजना (अनुसूचीमा राख्ने)
- ७.८ कार्यक्रमको श्रोत अनुमान तथा बजेट वाँडफाँड
- ७.९ जिम्मेवारी तालिका (अनुसूचीमा राख्ने)

खण्ड ८ : क्षेत्रगत लगानी योजना

८.१ स्रोतको अनुमान

(यसमा सरकारी, गैसस, निजी क्षेत्र, दातृ निकाय र जनसहभागिता समेतबाट प्राप्त हुने अनुमानित जम्मा (खर्च अनुमान) (यसमा ५ वटै क्षेत्रको क्षेत्रगत जम्मा मात्र राख्दा राम्रो) हरेक विषयगत क्षेत्र/उप क्षेत्रको विस्तृत लगानी योजना अनुसूचीमा राख्ने।

खण्ड ९ .: अनुगमन तथा मूल्यांकन

- ९.१ जिल्ला अनुगमन तथा मूल्यांकन प्रक्रिया
- ९.२ नतिजामूलक अनुगमन तथा मूल्यांकन योजना
 - ९.२.१ आर्थिक विकास (कृषि, पशुपालन तथा उद्योग र पर्यटन आदि)
 - ९.२.२ सामाजिक विकास (शिक्षा, स्वास्थ्य, खानेपानी, महिला, बालबालिका, अपाङ्गता आदि)
 - ९.२.३ पूर्वाधार विकास (सडक, पुल, सिंचाइ आदि)
 - ९.२.४ वन, वातावरण तथा विपद व्यवस्थापन
 - ९.२.५ संस्थागत विकास तथा सुशासन

१० :कार्यान्वयन योजना

यसमा आजिवियो को कार्यान्वयन के कसरी हुन्छ भनी छोटकरीमा लेखी क्षेत्रगत र विषयगत कार्यान्वयन योजना अनुसूची ...मा छ भनी उल्लेख गर्ने।

अनुसूचीहरू:

- १
- २
- ३
- ४

समष्टिगत तर्कवद्व खाका (Logical Framework)

नतिजा	सूचकहरु	आधार वर्ष	वर्ष १	वर्ष २	वर्ष ३	वर्ष ४	वर्ष ५	पुष्ट्याईका श्रोत	जिम्मेवार निकाय	जोखिम तथा अनुमान
प्रभाव (Impact): यसमा लक्ष्य (Goal) लेख्ने										
असर १ : आर्थिक क्षेत्रको अन्तिम नतिजा लेख्ने										
असर २ : सामाजिक क्षेत्रको अन्तिम नतिजा लेख्ने										
असर ३ : पूर्वाधार क्षेत्रको अन्तिम नतिजा लेख्ने										
असर ४ : वन, वातावरण र विपत व्यवस्थापनको अन्तिम नतिजा लेख्ने										
असर ५ : संस्थागत विकास तथा सुशासनको अन्तिम नजिता लेख्ने										

क्षेत्र/विषयत तर्कवद्ध खाँका (Logical Framework)

क्षेत्र/विषय.....

नतिजा	सूचकहरु	आधार वर्ष	वर्ष १	वर्ष २	वर्ष ३	वर्ष ४	वर्ष ५	पुष्ट्याईका श्रोत	जिम्मेवार निकाय	जोखिम तथा अनुमान
प्रभाव (Impact): यसमा क्षेत्र/विषयको अन्तिम नतिजा लेख्ने										
असर १ : क्षेत्र/विषयको मध्यमस्तरीय (Outcome) नतिजा लेख्ने										
प्रतिफल (Output) १.१ :										
प्रतिफल (Output) १.२ :										
असर २ : मध्यस्तरीय नतिजा (Outcome)										
प्रतिफल (Output) २.१ :										
प्रतिफल (Output) २.२ :										
असर ३ : मध्यस्तरीय नतिजा (Outcome)										
प्रतिफल (Output) ३.१ :										
प्रतिफल (Output) ३.२ :										
असर ४ : मध्यस्तरीय नतिजा (Outcome)										
प्रतिफल (Output) ४.१ :										
प्रतिफल (Output) ४.२ :										
असर ५ : मध्यस्तरीय नतिजा (Outcome)										
प्रतिफल (Output) ५.१ :										
प्रतिफल (Output) ५.२ :										

अनुसूची १२ ख

प्रमुख कार्यक्रम तथा आयोजनाहरु

प्रमुख कार्यक्रम तथा आयोजनाहरु	नतिजा नं. (कुन नतिजासँग सम्बन्धित हो सो लेखने ।)